

**A NYELVHASZNÁLAT SZINTJEI
A XVII–XIX. SZÁZADBAN
ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGON**

Révay Valéria

Iskolakultúra-könyvek 39.

Sorozatszerkesztő: Géczi János

**A NYELVHASZNÁLAT SZINTJEI
A XVII–XIX. SZÁZADBAN
ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGON**

Révay Valéria

iskolakultúra

Iskolakultúra, Veszprém, 2010

ISBN 978 963 693 255 8

ISSN 1586-202X

© 2010 Révay Valéria

© 2010 Iskolakultúra

Lektorálta: Sebestyén Árpád

Kiadja a Gondolat Kiadó
Nyomdai előkészítés VEGA²⁰⁰⁰ Bt.

www.iskolakultura.hu
www.gondolatkiado.hu

TARTALOM

1. BEVEZETÉS	7
2. A KUTATÁS CÉLJA ÉS MÓDSZERE	10
2.1. TÖRTÉNELMI ÉS TÁRSADALMI HELYZET A XVII–XIX. SZÁZADBAN	11
2.2. AZ IRODALMON KÍVÜLI ÍRÁSBELISÉG HELYE A NYELVI VÁLTOZATOK KÖZÖTT	14
2.3. AZ ÉSZAKKELETI NYELVJÁRÁS	17
3. A NYELVFÖLDRAJZI HELYZET SAJÁTOSSÁGAI A XVII–XIX. SZÁZADBAN	20
3.1. AZ IRATOK SZÖVEGEINEK HANGÁLLAPOTA	20
3.1.1. A MAGÁNHANGZÓK JELLEMZŐI	20
3.1.2. A MÁSSALHANGZÓK JELLEMZŐI	32
3.2. AZ IRATOK SZÖVEGEINEK ALAKTANI LEÍRÁSA	41
3.2.1. A NÉVSZÓTÖVEK JELLEMZŐI	41
3.2.2. AZ IGETÖVEK	46
3.2.3. A SZÓKÉPZÉS	49
3.2.4. AZ ÖSSZETETT SZAVAK ÉS SZOROS SZÓKAPCSOLATOK	53
3.2.5. A NÉVSZÓJELEZÉS	57
3.2.6. A NÉVSZÓRAGOZÁS	63
3.2.7. AZ IGERAGOZÁS ÁLLAPOTA	69
3.3. AZ IRATOK SZÓKINCSENEK SZÓFAJI JELLEMZŐI	81
3.3.1. AZ IGÉK	81
3.3.2. A NÉVSZÓK	82
3.3.2.1. A FŐNÉV	82
3.3.2.2. A MELLÉKNÉV	82
3.3.2.3. A SZÁMNÉV	83
3.3.3. AZ IGENEVEK	83
3.3.4. A NÉVMÁSOK	83
3.3.5. A HATÁROZÓSZÓI NÉVMÁSOK	96
3.3.6. A HATÁROZÓSZÓK	99
3.3.7. A VISZONYSZÓK	99
3.4. A SZÓSZERKEZETEK JELLEMZŐI	103
3.4.1. AZ ÁLLÍTMÁNY	103
3.4.2. AZ ALANY	105
3.4.3. AZ ALANY ÉS ÁLLÍTMÁNY EGYEZTETÉSE	106
3.4.4. A TÁRGYAS SZERKEZET	108
3.4.5. A HATÁROZÓS SZERKEZETEK	108
3.4.6. A JELZŐS SZERKEZETEK	122
3.5. AZ ÖSSZETETT MONDATOK	127
3.6. A SZÖVEGEK HELYESÍRÁSA	132

4. XVII–XIX. SZÁZAD KÖZIGAZGATÁSI SZAKNYELVÉNEK JELLEMZŐI A VIZSGÁLT IRATOKBAN	137
5. A HIVATALNOKI KÖZÉPOSZTÁLY NYELVI JELLEMZŐI A XVII–XIX. SZÁZADBAN	144
5.1. DIAKRÓN KUTATÁS ÉS SZOCIOLINGVISZTIKA	144
5.2. A MEGSZÓLÍTÁS	145
5.3. A HIVATALNOKI KÖZÉPOSZTÁLY NYELVHASZNÁLATÁRÓL	149
6. NEM ÉS KOR SZERINTI VIZSGÁLAT	157
7. MAGYAR–LATIN KÉTNYELVŰSÉG AZ IRATOKBAN	160
8. ÖSSZEGZÉS	164
JEGYZET	169
IRODALOM	170
1. MELLÉKLET: TÉRKÉP	174
2. MELLÉKLET: A TELEPÜLÉSEK NEVEINEK RÖVIDÍTÉSEI	175
3. MELLÉKLET: A FELDOLGOZOTT IRATOK KELETKEZÉSI IDEJE, TÉMÁJA ÉS LELŐHELYE	176
A TÉMÁBÓL MEGJELENT PUBLIKÁCIÓ	170

1. BEVEZETÉS

Tanulmánykötetünk a magyar nyelv történetének a mai nyelvállapot szempontjából oly jelentős, fontos mérföldkönek számító korszakával foglalkozik, amikor – az 1700–1800-as években – megszabadulva a török veszedelemtől való fenyegettetéstől az ország szellemi élete ismét megpepszdül. A legjobbak – Bessenyei, Kazinczy, Kölcsey – irányításával folyik a küzdelem a nyelvi egység megteremtéséért, a magyar nyelv felemeléséért, a szókincs gazdagításáért, hogy a magyar nyelv is képes legyen a tudományok befogadására, s felvegye a versenyt a példának tekintett nagy európai nyelvekkel.

E korszak költőinek, íróinak, nyelvészeinek a magyar nyelv pallérozásáért tett erőfeszítéseit jól ismerjük: nyelvtanok, heves viták nyomán rögzülő helyesírási szabályzat, a legkülönbözőbb tudományágak, szakmák és mesterségek megújuló terminológiája mind egy-egy állomása az egyre erőteljesebbé váló, a közéletet egyre inkább behálózó normatív nyelvhasználat előretörésének, mely képes arra, hogy háttérbe szorítsa a latint és a németet, hogy végül kivívja a hivatalos nyelv státusát 1844-ben.

A magyar irodalmi nyelvben ekkorra már a normatív jelleg dominál, de vajon az egységesülés mennyire érezte hatását a mindennapi életben a nyelvterület peremvidékein? Hangfelvételek híján az írott nyelvi változatok közül az irodalmon kívüli írásbeliséget hívhatjuk segítségül korábbi évszázadok nyelvállapotának vizsgálatához: a magánlevelezések (missilisek), a hétköznapi ügyes-bajos dolgait egy-egy tanultabb, olykor jogi végzettségű előljáró jelenlétében rendező szerződések, peres iratok, tanúvallomások kötött, koronként változó sajátosságai, előírt formulái közé beszívargó nyelvjárási elemek árulkodhatnak a beszélt nyelv állapotáról.

Ahhoz tehát, hogy képet kaphassunk egy régmúlt korszak nyelvhasználatáról és annak összetevőiről, különböző irányú rétegződéseiről, szét kell boncolnunk ezeket a szövegeket, hogy fényt derítsünk a nyelvhasználat nyelvföldrajzi, nyelvjárási, társadalmi rétegek szerinti vagy szaknyelvi jellemzőire, elemeire.

Ezért a négy megye – Bereg, Máramaros, Szatmár Kővár vidékével és Ugocsa – területéről összegyűjtött anyagban elsősorban a hangtani, alaktani, mondattani jelenségeknek a vidékre jellemző nyelvjárási sajátosságait szeretnénk volna feltárni. A nyelvtörténeti feldolgozáshoz használható anyagnak levéltárakban való összegyűjtése esetleges, eredményessége nem hasonlítható az élőnyelvi gyűjtéshez, amikor a kutatásra kiszemelt nyelvi jelenséget előre elkészített kérdőívek segítségével gyűjtjük össze. A több éves gyűjtőmunka eredményeképpen elsősorban nem személyes leveleket, hanem hivatalos iratokat sikerült nagyobb számban összegyűjtenünk.

Munkánk alapjául a *XVII–XIX. századi levelek Északkelet-Magyarországról*¹ című forráskiadvány szolgál, amelyben Bereg, Máramaros, Szatmár és Ugocsa megyéből származó iratokat, magánleveleket, osztály- és adósságleveleket, végrendeleteket és tanúkihallgatásokat gyűjtöttünk össze és tettünk közzé.²

Az anyagot ugyan lehetett volna bővíteni e vidékről származó más gyűjtemények adataival is, de egyrészt nem áll rendelkezésünkre túl sok ilyen gyűjtemény ebből a korszakból, másrészt, ha más jellegű szövegeket (pl. boszorkánypereket) vagy más vidékről összegyűjtött anyagot nagyobb számban használtunk volna fel, a vizsgált anyag arányai eltolódtak volna. A fent említett kötetben ugyanis az egyes vármegyék-ből származó, különböző jellegű és keletkezési idejű iratok nagyjából hasonló számban, azonos arányban kaptak helyet. Ha akár területileg, akár tematikailag vagy időben bővítettük volna a vizsgálandó nyelvi anyagot, ezt az arányt nehéz lett volna megtartani. A kutatás a későbbiekben természetesen tovább folytatandó, és bármely irányban – tematikailag, területileg vagy időben – kiterjeszthető, kiterjesztendő.

Az itt vizsgálat alá vont nyelvi anyag (57 szöveg, mintegy 4000 szótári szó, kb. 10 000 szóelőfordulás) azonban éppen megfelelő terjedelmű ahhoz, hogy a nyelv minden részlegére kiterjedő vizsgálatot ugyanazon a szövegegyüttesen végezhessük el.

Mostani összefoglaló tanulmányunkat megelőzte egy korábbi, ugyanennek a területnek a nyelvállapotára irányuló kutatás, a *Tanulmányok Bereg, Máramaros, Szatmár és Ugocsa XVII–XIX. századi nyelvállapotáról*³ című kötet, amelyben az egyes iratok nyelvi jellemzőit külön-külön mutattuk be, de a négy megye közös nyelvi sajátosságainak és esetleges eltéréseinek bemutatására terjedelmi és időbeli korlátok miatt nem volt lehetőségünk. Jelen tanulmányunkkal részben ezt a hiányt szeretnénk pótolni, illetve más szempontokat is figyelembe veszünk e gazdag anyag teljesebb kiaknázásához.

A szövegek tüzetes vizsgálata közben az is világossá vált, hogy a feltárt nyelvi jellemzők nem kizárólag a terület földrajzi fekvésével összefüggő nyelvi változatok sajátjai, mivel ezeket rendszeresen keresztezik a társadalmi különbségekkel, a szaknyelvi sajátosságokkal, a szövegek szerzőinek korával és nemével összefüggő nyelvi megnyilvánulások.

Mindezek figyelembevételére a korábbinál sokoldalúbb nyelvi elemzést igényel, ennek érdekében vizsgálatunk közben megpróbálunk a felsorolt tényezőkre egyaránt tekintettel lenni, és az előző tanulmányoknál sokoldalúbb, komplexebb elemzéssel feltárni azt a nyelvi hálót, amelyben a korra és a területre jellemző főbb nyelvváltozási tendenciák mellett a társadalmi tényezők szerepét is figyelemmel kísérjük.

Kutatásunk nem történeti-szociolingvisztikai kutatásnak indult, hanem elsősorban nyelvjárás-történetinek, amelynek kutatási területe az északkeleti nyelvjárás északi és keleti peremvidékeihez tartozik. Vizsgálatunk célja az e területen beszélt magyar nyelv közép- és újmagyar korból való nyelvi anyagának rendszerszerű, a nyelv különböző részlegeire kiterjedő átfogó feltárása volt; az elemzések eredményei azonban szükségessé tették a nyelvjárás-történeti leírás mellett bizonyos társadalmi és szaknyelvi szempontok figyelembevételét is.

Ahhoz ugyanis, hogy kimondottan történeti-szociolingvisztikai vizsgálatot is végezhessünk, más szempontok szerint választott szövegekre lett volna szükség. Így csak kísérletet teszünk arra, hogy a nyelvjárás történeti jellemzői mellett – a rendelkezésünkre álló keretek között – a történeti szociolingvisztika felől is megpróbálkozzunk az elemzésre kiválasztott anyag megközelítésével, hogy rámutathassunk azokra a jelenségekre, amelyeknek háttérben társadalmi tényezők állnak.

Az iratok nyelvállapotának bemutatásakor csak a szövegeinkben felbukkanó nyelvi jelenségekkel foglalkozunk. Nem törekszünk arra, hogy a magyar nyelv közép- és

újmagyar korának nyelvéllapotát teljes egészében, minden részletre kiterjedően körvonalazzuk, hanem csak a vizsgált szövegekben előforduló hangtani, alaktani, mondattani és helyesírási jelenségekre figyelünk. Ezért előfordulhat, hogy a korra valamely más nyelvjárási területen, más nyelvi rétegben jellemző vagy ritkán használt nyelvi elem nem szerepel leírásunkban.

Végezetül köszönetet mondok a kötet lektorának, Sebestyén Árpádnak, valamint bírálómnak, Péntek Jánosnak hasznos tanácsaikért és észrevételeikért.

2. A KUTATÁS CÉLJA ÉS MÓDSZERE

A különböző földrajzi területekhez, más és más történelmi vagy társadalmi eseményekhez és társadalmi rétegekhez kapcsolódó nyelvi jelenségek feltárása aprólékos és tüzetes kutatómunkát igényel, amely magában foglalja a vizsgált korszak társadalomtörténetének, gazdasági életének, életmódjának, mindennapi életének megismerését is. Épp ezért e sokoldalú, különböző szakterületek és tudományágak eredményeit felhasználó, új nyelvészeti diszciplína kutatási módszerei még nem eléggé kiforrottak.

A kódexirodalom, majd az egységesülő irodalmi nyelv a mindennapi beszélt nyelvtől eltérő, emelkedettebb nyelvi változatot őrzött meg számunkra. Ha viszont az egyes nyelvtörténeti korok beszélt nyelvi változatait szeretnénk valamilyen módon megközelíteni és leírni, vallatóra kell fognunk az irodalmon kívüli írásbeliséget is. Ezért folyamadunk pl. a kis- és középnemesektől fennmaradt szövegekhez, hiszen ők – iskolázott, művelt emberek lévén – maguk vetették papírra leveleiket, számvetéseiket, leltáraikat, végrendeleteiket, miközben lakóhelyüket hosszabb időre nem hagyták el, ugyanakkor nagy részük főleg a birtok körüli tennivalókkal foglalatoskodott. Ez a tény akár még a XIX. századi iratokban is megfogalmazódik. Erről árulkodik egyik levelünk, amelynek szerzője pl. a szőlőben végzendő munkálatok miatt nem ér rá a peres ügygel foglalkozni („...*de minthogy még a Szüretemet nem végeztem itt a Szőlőmben nints modom az el olvasásra*” (ÉMoL, 2003, 27). Ezek a kisbirtokosok leveleikben, hivatalos irataikban – mivel az írás művészetét nem gyakorolják rendszeresen –, még ha ismerik is a nyelvi normát, sokszor elszakadnak attól, és itt is, ott is felbukkannak a beszélt nyelv fordulatai.

Am a beszélt nyelvi réteg megközelítése érdekében kiválasztott iratok tüzetes vizsgálata közben az is nyilvánvalóvá válik, hogy megfogalmazásukat – a legtöbb esetben – már az elmúlt évszázadokban is jogi, közigazgatási rendeletek szabályozták, amiből az következik, hogy a beszélt nyelvi fordulatok a hivatali nyelv által rögzített normák közé ágyazódtak, és a több iratban is ismétlődő nyelvi változatok (pl. akár hangalaki vagy alaktani eltérések) sokszor nem is a nyelv földrajzi, hanem társadalmi, szaknyelvi követelményeinek való megfelelés jegyében születtek, hiszen még a végrendeleteknek is voltak a jogi (törvény)könyvek által előírt formai követelményei. Amikor tehát egy zálogváltó levelet vagy háborúskodás idején egy városnak a főgenerálishoz intézett panaszos levelét vesszük a kezünkbe, akkor ezek bármelyikének vizsgálatakor a nyelvi változatok szerves egységbe fonódó három fő dimenzióját, a térbeli, az időbeli és a humán dimenziót egyaránt figyelembe kell vennünk (vö. Juhász 2002, 166).

Vizsgált anyagunkban a nyelv e három dimenziójának jellemzőit próbáljuk meg kimutatni, melynek várható eredménye az északkeleti nyelvjárásról alkotott kép finomítása és árnyalása nemcsak időben, hanem társadalmi szempontból is, amelyre

elsősorban a szaknyelvi jellemzők és a társadalmi csoport(ok) nyelvhasználatának elemzése kínál alkalmat, miközben figyelemmel kísérjük a beszédhelyzetet is.

Időben a XVII–XIX. századi nyelvállapotot igyekszünk feltárni és az irodalmon kívüli írásbeliség nyelvéből vett példaanyaggal gazdagítani a különböző nyelvi részek területén, mivel a korábbi vizsgálatok a tárgyat főleg az irodalmi írásbeliség képezte. A beszélt nyelvhez közelebb álló iratok, levelek nyelvhasználatának leírása gazdagíthatja a korszak, a középmagyar kor második felének és az újmagyar kor elejének nyelvhasználatáról való ismereteinket.

A térbeli dimenzió, azaz a nyelv területi változatának vizsgálata az északkeleti nyelvjárás északi és keleti területei nyelvi jellemzőinek feltárását, a nyelvjárási és regionális elemek számbavételét kívánja meg minden nyelvi szinten. Mivel a legtöbb nyelvjárási kutatás megáll a hangtani, esetleg alaktani jellemzők bemutatásánál, hasznosnak látszik legalább e szűkebb földrajzi területen bővíteni a vizsgált nyelvi részeket, kiterjesztve az elemzést a szószerkezeti és mondattani jellemzőkre is, amelyek között a területi sajátosságok mellett szép számmal szerepelnek a vizsgált társadalmi réteghez kapcsolható jellemzők is.

Tanulmányunkban a humán dimenzióknak – a nyelv társadalmi változatainak diakrón megközelítésében – szűkebb keretek között való bemutatására teszünk kísérletet, hogy rámutassunk a nyelv területi változatát keresztező társadalmi jellemzőkre, amely vizsgált anyagunkban a következőkben nyilvánul meg: 1. szaknyelvi jellemzők: a közigazgatási és hivatalos nyelv előírásai által meghatározott vonások; 2. a hivatalnoki középosztály nyelvi sajátosságai; 3. a kétnyelvűség kérdése: a magyar szövegbe ékelődő latin szavak és kifejezések; 4. az egyén szempontjából (pl. nemek vagy az életkor szerinti megkülönböztetés) adódó nyelvhasználati jellemzők.

E különböző nyelvi változatok jellemzői a legtöbbször annyira átszövik egymást, hogy szinte szétválaszthatatlanok: az első olvasásra nyelvjárásnak látszó jelenségről kiderül, hogy valamely szaknyelv (pl. a közigazgatás vagy a hivatali nyelv) korabeli követelményei között szereplő formulának a része; vagy egy életkorát tekintve idős, de szellemileg friss, a nyelvi neologizmusokra fogékony öregúr, mint pl. a satmárnémeti Mándy Péter – valószínűleg kora fiataljait is meghazudtoló módon – építi be mondandójába a korszak új politikai szókincsét, sűrűn használva a nyelvújítás alig néhány évtizedes múltja tekintő szóalkotásait.

2.1. TÖRTÉNELMI ÉS TÁRSADALMI HELYZET A XVII–XIX. SZÁZADBAN

Az a kétszáz év, amelyet vizsgált irataink átölelnek (1665–1865) a magyar történelem mozgalmas, zaklatott, békére vágyó korszakát jelenti. Időben legkorábbi iratunk, a beregi Kaszonyban írott levél keletkezése (1665) előtti évben, 1664-ben kötötték meg a vaskvári békét, amelynek értelmében a török szultán fennhatósága alá helyezték Erdélyt, s amelyet követően még csaknem két évtizedig a törökök uralják az ország nagyobb részét, többek között Budát, és csak a század utolsó évében, 1699-ben, a karlócai béke megkötésével szabadul fel az ország a 150 éves török uralom alól. A bécsi udvarnak a török kiverését követő kormányzati módszerei és a megélhetési nehézségek, amelyeket a katonaság feloszlata és a katonai beszállásolásokkal kap-

csolatos élelmezési terhek jelentettek (egyik vizsgált iratunk megfogalmazói, a város követői egy 1703-ban Szatmárnémetiben kelt levélben éppen erről panaszkodnak egy főgenerálisnak), újabb mozgolódásokat váltottak ki, amely végül a Rákóczi-szabadságharchoz vezetett. Ennek egyik bázisát épp az általunk is vizsgált terület, Északkelet-Magyarország jelentette mindaddig, amíg a Szatmár megyei Nagykároly közelében, a majtényi síkon a kurucok le nem tették a fegyvert. A fegyverletételkor az irataink lelőhelyeiként említett területek még mind a kurucok kezén voltak (vö. Kalmár János – ifj. Barta János 2000, 52).

S hogy e történelmi események milyen hatással voltak a nyelvre, azt jól tükrözi B. Gergely Piroska megállapítása a közéleti és beszélt nyelvnek az erdélyi fejedelemségben való viszonyáról: „az államiságban három részre szakadt ország korábbi műveltségközpontjai részben megszűntek, részben az ország szívéből a peremekre, a szélekre helyeződtek át. Az anyanyelvi műveltség szempontjából különösen megnőtt egyrészt az északkeleti régió jelentősége, melyre sem a török, sem a Habsburg keze nem nehezedett túlságosan rá, illetve a keleti régióé” (2002, 187).

A XVIII. század Habsburg uralkodói központosításra törekedtek, s a kibontakozó abszolutizmus az élet minden területére hatással volt. Az 1764–65. évi országgyűlés kudarca után azonban Mária Terézia nem hívta össze a magyar diétát, hanem rendeleti kormányzásra tért át. Mária Teréziának a II. Józseffel való társuralkodása idején már érezte hatását a felvilágosult abszolutizmus, amelynek célkitűzései között szerepelt a lakosság műveltségi szintjének emelése: képzett hivatalnokok, katonatisztek, a gazdaságban használható szakemberek biztosítása, a parasztoknak az alapvető gazdálkodási műveletekre való megtanítása. Ezt a célt szolgálják Mária Terézia tanügyi reformjai is.

II. József intézkedései közül vizsgált anyagunk szempontjából az állam- és közigazgatási reformokat kell kiemelnünk, melyek értelmében 1785–86-ban megszüntették a főispáni tisztséget, a korábbiakban a megyei nemesség által választott alispánok pedig kinevezett állami hivatalnokok lettek. II. József kísérletet tett a 6–12 éves korú gyermekek iskolakötelezettségének bevezetésére, az oktatás kiterjesztésére. Nyelvrendeletével (1784) az ügyintézés, a közigazgatás és az igazságszolgáltatás nyelvét szerette volna egységesíteni, ezért előírta a hatóságok számára a német nyelvű ügyintézést. Tévedés volt részéről azt hinni, hogy a lakosság túlnyomó többsége által nem értett holt nyelvnek, a latinnak a felváltása egy élő nyelvvel (a némettel) nem ütközik ellenállásba. Számításaiból kihagyta azt a tényt, hogy a latin nyelv ismerete a társadalmi rang szimbóluma, a nem nemesektől való elkülönülés egyik tényezője (vö. Kalmár János – ifj. Barta János 2000, 70). II. József a többi rendeletével együtt a nyelvrendeletet is visszavonta 1790-ben. Intézkedését a következő évtizedekben a magyar nyelv előretörése követte.

A XIX. század elején a pezsgő politikai és társadalmi élet, a reformkor törekvései egyengették a nemzetté válás előtt az utat.

Bár a magyar nyelvet 1792-ben mint kötelező tárgyat bevezették a közép- és felső iskolákban, csaknem fél évszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy államnyelvvé nyilvánítsák. Ezt megelőzően lépésről lépésre haladt a magyar nyelv használatának ügye: 1805-től a törvényeket már kéthasábosan készítették, magyarul és latinul, 1830-tól a törvény értelmében a Helytartótanácsnak magyarul kellett válaszolnia a magyar nyelv

vü megyéknek, és ettől kezdve a felső bíróságok is csak magyar nyelven hozhattak ítéletet. A magyar nyelv tudása a hivatalviselés feltétele lett (Dobszay Tamás – Hermann Róbert 2000, 34). Közben a szélessé terebélyesedett nyelvújítási mozgalom a magyar nyelv szókincsét jelentős mértékben átalakította, amelynek ékes bizonyítéka anyagunkban a szatmári Mátyás Péter családi iratai között fennmaradt elképzelés arról, hogyan kellene a képviselőválasztás érdekében szervezett korteskedést megújítani (ÉMoL, 2003, 121–124).

A korabeli társadalom felső rétegét alkotó nemesség politikai hatalma, a közhivatalok betöltésére való előjoga, kedvező helyzete a műveltség megszerzésére kiváltságokon alapult. A szűk felső réteget alkotó arisztokrácia mellett jóval nagyobb csoportot jelentett a köznemesség, akiknek a földjük mellett jobbágyaik vagy zsellérek is voltak. Országos tisztséget ritkán töltöttek be, de a megyei hivatalokat ők uralták, hiszen a törvények értelmében megyei tisztviselők csak birtokosok lehettek. Ugyanakkor Magyarország mezőgazdasággal foglalkozó népességének 85–90%-a jobbágyi sorban élt. A polgárság a XVIII. században nem volt jelentős társadalmi réteg, vagyoni és jogi szempontból sem volt egységes. A társadalmi változás igénye is távol állt tőlük, s „a modern értelemben vett polgári gondolkodás legfeljebb egy szűk, nem nemesi értelmiségi–hivatalnoki rétegben bontakozott ki, akik fogékonyabbak voltak a kor új szellemi mozgalmai iránt, beleértve a felvilágosodást is” (vö. ifj. Barta János 2000, 97–98).

Az iratok keletkezési helyének nagy része napjainkban Magyarország határain kívül fekszik, Ukrajnában és Romániában, s a négy egykori magyar vármegye közül kettőnek – Ugocsának és Máramarosnak – már a mai magyar megyék nevei között sincs nyoma. Bereg és Szatmár nevét a Magyarország északkeleti csücskét magában foglaló – három korábbi megye egyesítéséből keletkezett – Szabolcs–Szatmár–Bereg megye őrzi. Tekintsük át e négy megye fekvését és történetét.

Bereg vármegye néven csak 1621 óta emlegetik az ország északkeleti területeit magában foglaló megyét, amely két korábbi közigazgatási területet, az egykori Borsova vármegyét és a beregi erdőispánságot egyesítette. Az egyesítést követően a vármegye székhelye Beregszász lett. A vizsgált iratok Bereg vármegyét vagy comitatus Bereget 1665-ben, 1667-ben, 1714-ben és 1730-ban említik. Később, a trianoni békeszerződés értelmében Beregnek csak egy kis rész maradt Magyarországon, majd 1938–39-ben az egész megye visszakerült, 1947-ben pedig a párizsi békeszerződés Bereg megye nagyobb részét a Szovjetunióknak ítélte. Ma az Ukrajnához tartozó Kárpátalja része (vö. Mizser 2004, 7).

A **Máramaros** név megyeként először Heltai 1575-ben kiadott Chronicájában fordul elő. A megye nevét az Iza Mára nevű mellékfolyójáról kapta. Szövegeinkben a név a következő alakváltozatokban fordul elő: *Maramaros* (1693), *Máramaros* (1713–14), *Máramarus* (1715; 1750), *Mármaros* (1707; 1770). A *Máramaros* forma az 1876-os megyerendezéskor állapodott meg. A trianoni békeszerződés értelmében a megye északi része, ahonnan irataink is származnak, Csehszlovákiához, a déli, kisebbik része pedig Romániához került. 1939-ben és 1940-ben mind a két rész visszakerült Magyarországhoz, 1947 óta az északi rész a Szovjetunióhoz, illetve Ukrajnához tartozik, a déli rész pedig ismét Romániához (vö. Mizser 2004, 7).

Szatmár vármegye a 48 királyi vármegye egyike volt, nevét Szatmár váráról kapta. A megye székhelye előbb Szatmárnémeti volt, később Nagykároly lett.

Kővár vidéke nevét Kővárról kapta, amely 1390-ben tekintélyes uradalom volt, és Közép-Szolnok vármegyéhez tartozott (az 1721-ben Sárosberkeszen keletkezett irat még ezt a megyét említi). Kővár vidékének egy része az 1876-os megyerendezéskor került Szatmár vármegyéhez. A trianoni békeszerződés Szatmár megye területének több mint kétharmadát, Kővár vidékét pedig teljes egészében Romániához csatolta, 1940-ben Szatmár és Kővár vidéke ismét Magyarországhoz tartozott, majd a párizsi békeszerződés értelmében visszakerült Romániához (vö. Mizser 2004, 7).

Ugocsa későn vált megyévé. A székhelyei is gyakran változtak: előbb az Ugocsa nevű helység (amely később teljesen eltűnt), majd Királyháza és végül Nagyszőlős. A trianoni békeszerződés után részben Csehszlovákia (majd 1947 után ezt a részt a Szovjetunió), részben pedig Románia kapta meg területét. Magyarországon csupán 0,1 km² maradt (vö. Mizser 2004, 7). A négy vármegye keleti területei az ország történelme során korábban is többször cseréltek gazdát, hiszen ez a vidék jelentette a Királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség határát. A XVI. században, az Erdélyi Fejedelemség kialakulásának idején (1541–1570) a vizsgált területen húzódik a Királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség határa, de ekkor Bereg (pl. Munkács városával) még teljes egészében, Szatmár részben (pl. Nagybánya, Nagykároly) még a Királyi Magyarország határán belül esik, de a máramarosi Huszt és Sziget, valamint Kővár az Erdélyi Fejedelemség része (vö. Fodor Pál – Oborni Teréz – Pálffy Géza 2000, 20, 30).

2.2. AZ IRODALMON KÍVÜLI ÍRÁSBELISÉG HELYE A NYELVI VÁLTOZATOK KÖZÖTT

Amikor a nyelv történetének korábbi szakaszaira vonatkozóan szeretnénk a beszélt nyelv természetességéhez közel álló adatokat gyűjteni, olyankor legeredményesebben az irodalmon kívüli írásbeliségből meríthetünk, hiszen ezek a szövegek valószínűsíthetően nem mindig követték az irodalmi nyelv normáit, még ha a normakövetés nyomai itt-ott megtalálhatók is. Mint fent említettük, a magánlevelezések, a missilisek a legalkalmasabbak a beszélt nyelv vagy legalábbis ahhoz közel álló nyelvhasználat tanulmányozásához. Ezek is akkor igazán értékesek a nyelvjárástörténet számára, ha ismerjük a levél szerzőjét és annak életkörülményeit, lakóhelyét, családi és társadalmi helyzetét. Ezek az adatok leginkább az ismert családokból származó személyiségek esetén állnak rendelkezésünkre, de közöttük többen íródeákot alkalmaztak, aki(k)nek az eredeti nyelvjárása – legtöbbször ismeretlen származása miatt – bizonytalan, és esetleg egészen máshová köthető, mint amit az irat helymegjelölésében olvashatunk. Nem véletlen tehát, hogy a művelődésre igényt tartó, gyermekeiket iskoláztató, de lakóhelyüket csak ritkán elhagyó közép- és kisnemesek levelei a legalkalmasabbak egy-egy korábbi század nyelvállapotának vizsgálatára, hiszen az ő esetükben nem kell nyelvjárás-keveredésre vagy a helyi nyelvjárástól idegen elemekre számítani, sem pedig arra, hogy az írásban járatlan és csak alkalmi tollforgató túl sok kész mondatot, hivatalos formulát vegyít mondandójába (vö. Papp László 1959, 1961; Abaffy 1965).

A családi levelezések között található örökösödési ügyeket rögzítő iratok, szerződések és egyéb hivatalos írások szintén az irodalmon kívüli írásbeliség emlékeit őrzik, de a beszélt nyelv vizsgálatára ezeknek a szövegeknek leginkább a hivatalos kezdő és befejező formuláktól megszabadított részei alkalmasak, ahol a szerződő felek ténylegesen a tárgyra térnek, s kötöttségektől mentes, természetesebb formába öntik gondolataikat. Abaffy a hivatalos iratokat főleg a hivatalos és irodalmi nyelv kialakulásának vizsgálatára tartja alkalmasnak, de kivételként említi azokat az eseteket, amikor valószínűsíthető, hogy a szöveget aláíró megyei vagy városi hivatalnok legalább a megye vagy a város szülőtte, s „ilyenkor éppen egy adott esetben vizsgálhatjuk meg, hogy a nyelvjárási jelenségek mellett hogyan hódít tért az alakuló írásbeli norma” (1965, 13–14).

Vizsgált dokumentumaink többségének szerzője ebbe a kategóriába tartozik, hiszen vagy kis- és középbirtokos nemesekről van szó, akik valamilyen ok miatt – pl. az örökölt birtok távol esik a birtokos lakóhelyétől (vö. Hu, 1715; Ó, 1798) – birtokcserére kényszerülnek, vagy szorult anyagi helyzetükben zálogba kell adniuk valamely birtokukat (Fa, 1696; Mu, 1677/1703; Hu, 1714) – s az ezzel kapcsolatos szerződést hivatalos írásba foglalják. Az iratok egy másik csoportja megyei hivatalnokoktól (pl. szolgabírótól) származik: pl. jelentés (Sb, 1721), helyszíni tanúkihallgatás (Mi, 1725), Nagykaroly főjegyzőjének hivatalos értesítése peres ügyben való végzésről (Nk, 1813) vagy éppen Szatmár megye alispánjának felszólítása tárgyaláson való megjelenésre (NK, 1814).

E hivatalos levelek szerzői legfeljebb tanulmányaik idején töltöttek szülőhelyüktől távol néhány évet, majd oda visszatérve városi vagy megyei szolgálatba kerülve jutottak egyre feljebb a hivatali ranglétrán. A tőlük fennmaradt hivatalos iratokban az irodalmon kívüli írásbeliségben mutatkozó normát keresztez(het)ik a régió nyelvjárási jelenségei. A beszélt nyelv elemei tehát fontos szerepet játszanak az irodalmon kívüli írásbeliségben, hiszen „szavai, szókapcsolatai frazémái [...] átszövik a hivatali nyelvhasználatot tükröző forrásokat is, [...] lényeges elemei ebben a korszakban a nyelvhasználati formának, mely ezáltal nemcsak világosabb, érthetőbb, hanem szemléletes, sőt helyenként hatásos, emotív” (B. Gergely Piroska 2002, 189). A nyelv melyik rétegeként tarthatjuk hát számon a nyelvemlékek e csoportját: beszélt nyelvi elemeket is magába foglaló írott változatként, vagy ahogy Pusztai a boszorkánypereket nevezi, leírt (beszélt) nyelvként (1999, 381).

Következő kérdésünk az lehet, hogy a nyelvi szintek között a beszélt nyelv (és annak írott változata vagy a leírt beszélt nyelv) hol helyezkedik el, és milyen viszonyban van a nyelv más változataival. Ezzel a kérdéssel számos tanulmány foglalkozott már a magyar nyelvészeti szakirodalomban. A sztenderdizált nyelveknek általában három fő típusát különítjük el: a területi, a társadalmi és a köznyelvi változatokat (vö. Sebestyén 1981, 319–28).

Vizsgált dokumentumaink a köznyelv írott változatához tartoznak, ám a köznyelvnek a nyelvi szintek között elfoglalt helyét nem könnyű kijelölni. A mai helyzetre vonatkoztatva Nyírkos szerint a köznyelv nem más, mint az egységes magyar helyesírás, másrészt az érvényben levő s a normatív nyelvtanok által rögzített szabályok szerint használt irodalmon kívüli, nem nyelvjárási jellegű írott (tudományos, ismeretterjesztő művek, sajtó-

termékek) és beszélt nyelvi változat, s ha a norma megenged bizonyos ingadozást (pl. *fel-föl, csoda-csuda* stb.), ott magát az ingadozást tarthatjuk normának (1981, 25).

A vizsgált időszakban, a XVII–XIX. században azonban még más a helyzet. A felvilágosodás korának irodalmi írásbelisége kapcsán Benkő az egyes régiókhoz kapcsolódó – általa provinciálisnak nevezett – irodalmi nyelvet a következőképpen jellemzi: „a XVIII. század második felében, amikor már van országosan ható magyar irodalmi nyelv, de még nincs országosan ható magyar köznyelv, a provinciális irodalmi nyelvek az irodalmi nyelv határain belül esnek [...] a provinciális köznyelveknek azonban ebben a korban még nincs meg ez a helyzetük, alapjában véve még a nyelvjárástípusokkal együtt csupán a nyelv területi tagolódásának egységei, az úgynevezett táji nyelvtípusok keretébe illeszthetők, ennél fogva [...] vizsgálatuk is más perspektívába helyezendő. [...] Világos ugyanis, hogy a provinciális irodalmi nyelvek a velük azonos területen élő provinciális köznyelvektől kapják jellemző nyelvi sajátosságaiknak jó részét” (1960, 98).

A XVII–XIX. századi viszonyok között a köznyelv helye és szerepe nem azonos az egész időszakban, hiszen éppen ezalatt a kétszáz év alatt jutott el oda a magyar nyelv, hogy a területi tagolódása nyomán kialakult csoportjainak – a fent említett táji nyelvtípusoknak – a köréből az országosan ható irodalmi nyelv mellé a helyesírás és a normatív nyelvtanok által szabályozott irodalmon kívüli, de nem nyelvjárási jellegű írott és beszélt nyelvi változattá fejlődjön. Ehhez pedig szükség volt a nyelvi normának, az egységes irodalmi nyelvnek a kialakulására és megerősödésére s mindenekelőtt a magyar nyelvnek az élet minden területén kiteljesedő használatára.

„A nyelvközösséget a nyelvi elemek használata szempontjából semmilyen egyéb megegyezés nem határozza meg olyan jól, mint a közös normákban való részvétel” (Labov 1973, 526).

A magyar nyelv ügye, a nyelvi sztenderdizáció kérdése már a XVIII. század közepe után felmerült, s később egyre nagyobb politikai jelentőségre is szert tett, összekapcsolódva a felvilágosodás szellemi mozgalmával és programjaival. A szembenálló felek között választóvonalat jelent annak megítélése, hogy az irodalmi alkotásokban a régies és nyelvjárási elemeket hogyan kezelték: elutasították vagy kíváncsúnak tartották. A nyelvújítás tehát inkább vita, nem pedig két teljesen ellentétes álláspontot képviselő fél harca; tudományos diskurzus, amely tartalmazta írói, irodalomelméleti és nyelvtudományi tevékenységek párhuzamos sorát, amely azután átalakította a magyar nyelvhez való viszonyt a nyelvhasználók körében (Tolcsvai Nagy Gábort (2005) idézi Laczkó 2006, 404).

A vizsgált szövegek jellemzőinek feltárásakor azonban nemcsak az írott és beszélt nyelv kapcsolata, hanem a közigazgatási és jogi szaknyelv is vizsgálendő, hiszen ezeknek is megvoltak az évszázadok óta élő, nemzedékeken át kiformalódott frazémái, szigorú szerkesztési módjai. Papp László Kniezsára hivatkozva megemlíti, hogy „az irodalmi nyelvet... a magyarban is megelőzte az udvari (kancelláriai) köznyelv, amely a királyi udvarban már aránylag korán kialakulhatott (MNyTK, 83, 176; idézi Papp 1961, 15).

Feltételezhetjük, hogy a régebbi korokban a nyelvhasználat a beszédhelyzet szerint épűgy változott, mint napjainkban, amellyel kapcsolatban Kiss Jenő a következő megfigyelést tette Mihályiban: „Ha a téma tért el a nyelvjárási beszélő számára meg-

szokottól, akkor átmenetileg s a megnyilatkozásnak csupán bizonyos, a témához kötődő részleteiben tolódott el olykor a nyelvhasználat a köznyelv irányába” (1999, 289). Valószínű, hogy az 1700–1800-as években a hivatalos ügyintézésben a mainál sokkal kevésbé járatos bérbeadók és bérbevevők vagy hagyatékon osztozkodó örökösök próbálták a korabeli hivatali nyelv normáihoz igazodni, de a hivatalos formulákat letudva – birtokuk fekvéséről, szomszédságáról szólva – előbukkannak a vidék nyelvjárási sajátosságai.

Az irodalmi írásbeliségbe ágyazódva a kor különböző nyelvi szintjeinek lenyomata együttesen jelentkezik a vizsgált nyelvi anyagban. A tanulmányozásra kiválasztott 200 évnek az első szakaszában a nyelvi norma csak vékony felső réteget képez a vele kapcsolatos korábbi fejlődési fokú, nem normalizált, heterogén jellegű nyelvi sajátosságok fölött (Benkő 1960, 49). A nyelvi változás a kialakuló normák ellenére főleg az irodalmi írásbeliségen kívül keletkezett szövegek változó, ingadozó alakjaiban érhető tetten, ami a legjobb bizonyítéka annak, hogy „a normák nem vágják el teljesen a nyelvi változások útját, csak fékezik a változás, átalakulás menetét, tempóját” (Pais I. OK. IV, 460, idézi Benkő 1961, 50).

2.3. AZ ÉSZAKKELETI NYELVJÁRÁS

Bereg, Máramaros, Szatmár és Ugocsa a magyar nyelvterületnek mindig a peremvidékét jelentette, ami társadalomtörténeti és politikai szempontból olykor kedvező, máskor hátrányos helyzetet hozott magával.

A törökök ugyan nem foglalták el ezt a területet, s ez gazdasági, társadalmi és kulturális téren is előnyt jelentett számukra, de később, a felvilágosodás korában már hátránnyá vált a pezsgő szellemi élet központjaitól való távolság és a peremhelyzet.

A magyar nyelvterület földrajzi tagolódásának megállapításakor Imre Samu a négy említett vármegye területéből a szabolcs–szatmári nyelvjárástípushoz sorolja a mai Szabolcs–Szatmár megye és a szovjetunióbeli dél-beregi pontokat, s emellett külön beszél északkeleti nyelvjárástípusról, amelyhez az abaúji ő-ző típustól keletre, kb. a Hernád alsó folyása, a Sajó–Tisza–Csap–Nagyszöllős vonaltól északra a nyelvhatárig terjed (1971, 362–365). Mivel azonban a szabolcs–szatmári nyelvjárástípus kapcsán nem említi a régi Szatmár megye Romániához tartozó területét, ez értelemszerűen az általa romániai magyar nyelvjárások néven összefoglalt átfogó, nagy csoportba tartozik (1971, 365–366). Ezeket a nyelvjárástípusokat a magyar nyelvterület 7 nagyobb nyelvjárási egysége között a (harmadik) keleti nyelvjárások csoportjába sorolja (1971, 372), de végül megemlíti, hogy Erdély nyugati, északnyugati települései egy részének nyelve minden kétséget kizáróan az általa keleti nyelvjárásoknak nevezett egységbe sorolható (1971, 372). Vizsgált területünk azonban a legtöbb csoportosításban az északkeleti nyelvjáráshoz tartozik (Horger 1934, in Kiss Jenő (szerk.) 2001, 2. sz. melléklet; Kálmán Béla 1971, 84).

Juhász Dezső az északkeleti nyelvjárási régióhoz a következőket sorolja: szabolcs–szatmári, bereg–ugocsai (a Munkács és Huszt közötti kárpátaljai nyelvjárások), az ungi és az észak-szilágyi területet. Megemlíti a volt Máramaros megyét is, amelynek „helyi nyelvjárásai (Husztól keletre) nem alkotnak egységes csoportot” (2001, 292).

Vizsgált dokumentumaink lelőhelyei közül Husztot Juhász a nyelvjárási régiók tömbjén kívül elhelyezkedő magyar nyelvszigetként jelöli a nyelvjárási térképen (a nyelv-szigetek kapcsán a Függelék 5. számú mellékletére utal Balogh Lajos 2001, 322). Az említett tanulmányok osztályozási rendszere a mai magyar nyelvjárási területekre vonatkozik.

A vizsgált időszakot Benkő *Nyelvjárástörténet* című munkájában az újmagyar nyelvjárások korának tekinti, a XVI. századtól napjainkig terjedő korszak részeként tárgyalja (1957, 87). Mivel a korszakra jellemző nyelvföldrajzi tagolódást főleg a törökdúlást követő népessémozgásokkal összefüggésben kialakuló nyelvjárásszigetek szempontjából rendszerezi, a példák kapcsán említett nyelvjárástípusok megnevezése mutat rá arra, hogy vidékünk nyelvföldrajzi alapon kibontakozó nyelvhasználati jellemzői a tiszántúli és az északkeleti típushoz tartoznak (1957, 87–108). Együttal arra is figyelmeztet, hogy a szivárvány színeként egybeolvadó magyar nyelvjárásokkal óvatosnak kell lennünk, mert nem lehet megmondani, hol kezdődnek és hol végződnek (1957, 29). Ezért rugalmasan kell szemlélnünk a magyar nyelvjárástípusokat, tágitva vagy szűkítve azt, annak megfelelően, milyen szempontból vizsgáljuk a kiszemelt jelenséget (1957, 29). Mindkét osztályozási módra vannak példák e vidék nyelvhasználatával foglalkozó leírásokban.

A négy vizsgált megye egy-egy szűkebb területének nyelvjárási jelenségeivel többen is foglalkoztak, így például Fülep Imre, aki Szatmár városának nyelvjárását vizsgálva megállapítja, hogy az – akárcsak az egész megye nyelvjárása – a felső-tiszaihoz tartozik a vidék más városainak, Nagyváradnak, Szinérváraljának, Nagy- és Felsőbányának a nyelvével együtt, de a falvak nyelvhasználata – mint a Szatmár városától alig félórnyira fekvő Pálfalván – az előző csoportétól erősen különböző „difftongizálással találkozunk, melynek a göcsejiek közt kereshetni mását” (1897: 263). Pályi Gyula viszont a Szatmár megye északnyugati részén fekvő Mátészalka és vidéke nyelvjárását a tőle nem nagy távolságra északra beszélt felső-tiszai nyelvjárástól elszigeteltnek tartja, mivel a Szamos két partján élő lakosok alig érintkeznek egymással (1897, 494). A szamosháti nyelvjárás északi szomszédjaként viszont a tiszaháti és ugoccai nyelvjárást különíti el Csűry (1929, 11).

A felvilágosodás korának irodalmi írásbeliségét vizsgálva – éppen az általunk is kiválasztott korszakban – a magyar nyelvterületet Benkő viszont csak három nagy egységre osztja, s ebben a rendszerben Bereg, Máramaros, Szatmár, Ugocsa és a Partium a közép-magyarországi területhez tartozik, amelyen belül további „három, aránylag erősebben különböző beszélt nyelvi táji típus (nyelvjárástípus, illetőleg provinciális „köznyelv”) szolgál alapprétegül: a palóc, a Duna–Tisza közí déli és a tiszántúli északkeleti táji nyelvtípus” (1960, 468).

E terület XVIII. századi nyelvhasználatáról Benkő megállapítja, hogy erősen normatív, és viszonylag kevés provinciális jellemzővel a „helyi” alapokra támaszkodott. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a tiszántúli-északkeleti szerzők műveiben aránylag kisebb mértékben megnyilvánuló provinciális köznyelv nemcsak annak a ténynek tulajdonítható, hogy az irodalmi írásbeliségnek ezen a vidéken élő hagyománya – szoros kapcsolatban a terület köznyelvével – eleve közelebb állt a közmagyar irodalmi nyelvi normához, hanem azt is, hogy e jelenségnek iskolai gyökerei lehettek,

amelynek következtében a „formai” írásbeliség normatív tekintetben magasan az akkori beszélt nyelvi szokások fölött állt (Benkő 1960, 469–470).

Vizsgáljuk meg tehát, hogyan alakul a nyelvjárási, köznyelvi és szaknyelvi nyelvhasználat a XVII–XIX. században az irodalmon kívüli írásbeliségben a magyar nyelvterület északkeleti régiójában, annak északi és keleti peremvidékén.

3. A NYELVFÖLDRAJZI HELYZET SAJÁTOSSÁGAI A XVII–XIX. SZÁZADBAN

3.1. AZ IRATOK SZÖVEGEINEK HANGÁLLAPOTA

3.1.1. A MAGÁNHANGZÓK JELLEMZŐI

A labiális – illabiális hangviszony

i~ü

A nyugati, valamint a székely és csángó nyelvjárástípusra jellemző, hangsúlyos szótagból kiinduló labializáció területünkön nem jellemző. Papp László szerint a Szatmár megyei „Kölcese XVI. századi nyelvjárásában a labiális–illabiális hangviszony egyensúlya csaknem olyan harmonikus, mint nemzeti nyelvünk köznyelvi szintre emelkedett változata” (1959, 61). Vizsgált szövegeinkben az *i~ü* esetében csupán két szót, a *hites* és az *idő* szót érinti ez a változás. Az *idő* szó hangsúlyos szótagjában jelentkező *ü* hang a második szótagban álló labiális magánhangzó hatására végbemenő asszociációs változás eredménye (vö. Abaffy 2003, 601). Az *üdő* szóalak egy XVIII. századi munkácsi iratban szerepelt hangsúlyos szótagbeli labiális magánhangzóval (Mu, 1762). A *hit* szóban viszont a hangtani helyzettől függetlenül következhetett be a hangsúlyos szótagbeli magánhangzó labializációja. Az első szótagban jelentkező labializációra utaló adat (máramaros)szigeti szövegben fordult elő: *hütös* (1693), de a XVIII. század elejéről is van egy-egy adat erre az alakra Kővár vidékéről és Szatmárból (Sb, 1721 és Mi, 1725).

Az *i~ü* labializáció csak szórványosan fordul elő ezen a vidéken. Az említett két szóhoz kapcsolódó adatok talán a keleti nyelvterületi kapcsolatokkal is rendelkező íródeákok vagy írástudók hatására bukkannak fel. A *hütös polgár* ’esküdt polgár’ és a *hütös szolga birája* ’esküdt szolgabírája’ állandó szókapcsolatnak tekinthető a korszak hivatalos irataiban, amelyet a XVII–XVIII. században a közigazgatásban valószínűleg regionális nyelvi fordulatként alkalmaztak, és az erdélyi regionális köznyelv hatását sejtethetjük benne (az SzT-ben a *hites* szócikkében a *hütös~hites* szóalakok aránya a bemutatott példamondatokban 9:3) (SzT V, 166). Az *üdő* és a *hütös* szóalakot egyébként Pályi Gyula is feljegyezte Mátészalka vidékén (1897, 496).

Tanulságos jelenség, amelyet a szatmári Mikolán keletkezett tanúvallomásban (1725) tapasztalunk, ahol a szó a folyamatos szövegben az illabiális *hites* változatban szerepel, míg a szöveg befejező formulájában labiális hangalakot olvashatunk: „T. N. V(á)r(me)g(yéne)k *hütös* Szolgabiraja” (ÉMoL, 90), ami arra utal, hogy az északkeleti területen csak elvétve tűnik fel a labiális alak, az is a jogi nyelv formuláiban. Megjegyzendő, hogy az *i* helyén álló három labiális alak közül kettő (Máramaros) Szigeten és Sárosberkeszen keletkezett. Ezek a települések a XVII. században és a XVIII. század elején az Erdélyi Fejedelemséghez tartoztak.

Az általunk elemzett néhány ugocsai szövegben az *i* labializációjának nincs nyoma. E jelenségnek az északi területeken való hiányára korábban Benkő is utalt (1957, 88).

ü~i

A labiális és illabiális hangalakok az északkeleti területen nagyjából egyensúlyban vannak, amit az is bizonyít, hogy csupán három olyan szó – *üdvözül*, *művel* és *hűség* – szerepelt a szövegekben, amelyekben az *ü* helyén illabiális *i* hangot találunk. Az *üdvözül* szó két labiális magánhangzója helyén illabiális hangok szerepelnek egy máramarosi és egy szatmári szövegben: *idvezült* (Mi, 1725 és Bi, 1713–14); a *művel* igét *mívellye* alakban írták le egy szatmári iratban (Mi, 1790), a *hűség* pedig *hivsege* alakban fordul elő egy ugocsai szövegben (Fa, 1754).

ü~e

A felső nyelvvállású labiális magánhangzó helyén alsó nyelvvállású illabiális magánhangzó területünkön igen ritka. Beregben egy fornosi szövegben a *kivel* 'kívül' (Fo, 1771) szóban, Kővár vidékén pedig a *feredő* szóban fordul elő (Sb, 1682a).

e (ë)~ö

Az *e* (ë)>*ö* labializáció, illetve záródással együtt járó labializáció hangsúlytalan szótagban – illabiális magánhangzót követő helyzetben – csak a már említett *hites* szóban szerepel egy Kővár vidéki szövegben: *hitös* (Ko, 1682). A *hütös* hangalakban – mint fent láttuk – az *e* hang helyén *ö*-t jelöltek. Az *e* hangnak hangsúlytalan szótagban keletkező hasonulása Abaffy szerint szintén az erdélyi nyelvterületre jellemző (2003, 602). Említett példánk az Erdélyi Fejedelemséghez tartozó Kővár vidékéről való.

Szótőben az *elkelt* igealak *ö*-zö egy Kővár vidéki végrendeletben (Sb, 1682b), ahol *költ el* alakban szerepel az ige: „vellek edgyütt *költ el*, mivel hogy ott *költ el*” (EMoL, 58); továbbá a keltezésekben szereplő *kelt* igealak is *ö*-zö: „adtam ezen subscriptiom és usualis petsétem alatt *költ* obligatoriamat” (Msz, 1745). Keltezésben még a XIX. század elején is megtalálható Nagykárolyban írott szövegekben, illetve Pálfalván 1844-ben keletkezett dokumentumban. E szó *ö*-zö alakjának használata a korszakban közkézen forgó közigazgatási, hivatali iratok megszerkesztését bemutató segédanyagok révén is terjedhetett mint kötelező formula, hiszen még az 1846-ban kiadott Magyar tiszti írásmód című útmutatóban is rendszeresen (Bokrányi 35, 45, 73 stb.) a *költ* igealakot találjuk, amely a hivatalos–közigazgatási nyelvi norma része lehetett még a XIX. században is.

A *tesz*, *vesz*, *lesz* ige *ö*-zö alakja az előbbieknél valamivel gyakrabban feltűnik Ugocsa kivételével mind a három területen; Kővár vidékén: *lött*, *tötték* (Sb, 1682b), *vött* (Ko, 1721);

Beregben: *tötnenek* (Halábor, 1764); Máramarosban: *lött*, *töttünk*, *töttük* (Hu, 1714 és 1715); Szatmárban: *vöttem*, *vött*, *lött* (Mi, 1705). Területünkön a vizsgált időszakban az említett igék illabiális és labiális alakváltozatainak használata ingadozó: a *lett*–*lött* előfordulásának aránya 3:4, tehát az *ö*-zö alakok száma meghaladja az illabiálisokét; a *vett* és más személyben álló ragozott alakjai (*vettünk*, stb.) és a *vött* aránya 2:8, a *tett* és ragozott alakjai, valamint a *tött* aránya 4:9. Összesítve ezeket az

aránypárokat, a következő kép rajzolódik ki az *e-ö* használatáról az északkeleti régióban a *tesz*, *vesz*, *lesz* igék tövében:

igéalakok	e	ö	Összesen
lett~lött	3	4	7
vett~vött	2	8	10
tett~tött	4	9	13
Összesen	9	21	30

A *tesz*, *vesz*, *lesz* igék *ö*-zésére Papp László Kölcséről 1575-ből hozta az első adatot, s mint megjegyzi, ez jóval gyakoribb jelenség, mint a szótó *ö*-zése (1959). Mint a fenti példák mutatják, az *ö*-zés a *tesz*, *vesz*, *lesz* igékben főleg Kővár vidékén bukkan fel anyagunkban, de jelentkezik Szatmárban, Máramarosban és egy beregi iratban is, a vizsgált időszaknak azonban csak az első felében (az utolsó adat 1764-ből való), a felvilágosodás korától azonban nyoma vész ennek a jelenségnek. Benkő a *tött*, *vött*, *lött* féle alakokról a felvilágosodás korának nyelvét kutatva azt állapítja meg, hogy „inkább megtartották eredeti beszélt nyelvi-nyelvjárási rögzítettségüket... és nemigen léptek ki székely „keretükből” (1960, 489–490). Csúry szerint a tiszaháti és ugocsai nyelvjárásban néhány szóban – *öttünk*, *vött*, *bétövő*, *févotte*, *tötte*, *löt*, *vörve* – megtalálható az *ö*-zés (1929, 13), de Pályi is megemlíti Mátészalkán és vidékén (1897, 496). Mező szabolcsi helynevekben ritkán előfordulónak tartja az *ö*-zést, a szöveges emlékekben azonban ennél jelentősebbnek, majd e nyelvi helyzetet szembeesítve a Papp László közvetítette Szatmár megyei levelekben tapasztalható állapottal, arra a következtetésre jut, hogy „éppen vidékünkön (t. i. Szabolcsban, kiemelés: R. V.) húzódott az *ö*-zés kelet felé való elterjedésének határa, ugyanis bennük már csak néhány szóalakban mutatkozik meg a sajátság igen erős grammatikai kötöttségével, mégpedig a *vesz* ige múlt idejű alakjaiban” (2000, 302). A szövegeinkben előforduló példák arra utalnak, hogy az északkeleti régióban is megvolt ez a jelenség, de a XVII–XVIII. századra a *lesz* ige alakjaiban kezdett háttérbe szorulni az *ö*-ző változat (a *lett* és a *lött* alak csaknem azonos számban fordul elő), a *tesz* és a *vesz* esetében pedig valószínűleg későbbre tehető az *e*-ző alakok térhódítása.

Szuffixumok előtti *ö*-zés csak a tárgyrag előtti helyzetben jelentkezik máramarosi és szatmári iratokban: *evieköt* ’éviéket’ (Msz, 1693), *Levelünköt* (Hu, 1715), *teleköt* (Mi, 1705). XVI. századi kölcsői szövegekben Papp László (1959: 59) is ilyen helyzetben írja le a toldalékok előtti *ö*-zést. A példáink között idézett *Levelünköt* (Hu, 1715) alak kapcsán megjegyezzük, hogy Törös a beregszászi nyelvjárásról írott tanulmányában ritka hangváltozásnak tartja, amely különösen akkor fordul elő, ha az előző szótagban *ö* vagy *ü* magánhangzó van, s erre példája a *tehenünköt* (1910, 11).

A XIX. században beregi és szatmári szövegekben is felbukkan a *fel ö*-ző alakja: *Fölségének* (Mu, 1804) és *fölmerülő, fölfegyverzése* (Szn, 1865). A *felséges*~*fölséges*, illetve *fenséges*~*fönséges* alakok a tiszti írásmód ajánlásaiban aszerint váltakoznak, hogy a király vagy főherceg megszólításaként használatosak-e: a királynak *felséges*, a főhercegnek *fönséges* megszólítás jár (Bokrányi 1846, 18–19). E szavak használatában az *e-ö* szembenállásnak jelentésselkülönítő szerepe van, tehát a társadalmi helyzet is szerepet játszik a szó alakváltozatainak kiválasztásában. Egy munkácsi szövegben is „Eö *Fölségének* Instantiáját adván, az olly parantsolattal az Nemes Vármegyére le jött”

(Mu, 1804) mondatból nem tudjuk meg pontosan az említett *felső* vagy *fölső* rangját, de a tisztí írásmód ajánlásai segítségével megállapítható, hogy az *ő-ző* alak a hivatali nyelvi norma körébe sorolható, és nem nyelvjáráskéveredés az oka.

ő~e (ë)

A mai *ő* helyén jelentkező illabiális magánhangzó, az *e* vagy *é* Ugocsa kivételével mindenütt feltűnik. A leggyakrabban az *üdvözült* szó hangsúlytalan szótagjában válik illabiálissá az *ő*, miközben a hangsúlyos szótagbeli labiális magánhangzó vagy megmarad: *üdvözült* (Ka, 1756; Hu, 1716; Sb, 1682b); vagy az is illabiális lesz: *idvezült* (Mi, 1725). Beregben és Szatmárban különböző időszakokban felbukkan az *előbb* határozószó vagy ennek származéka hangsúlytalan szótagbeli illabiális magánhangzóval: *előbeni* (Ka, 1665), *előbi* (Ko, 1682), sőt még a XIX. század elején is előfordul: *előbb* (Mu, 1804 és Nk, 1814). Kővár vidékén és Szatmárban látszik a legerőteljesebbnek ez az illabiális tendencia. Kővár vidékén a *fő* szó is illabiálissá válik összetételekben: *Fekőtöstul* 'főkötöstül' (Ko, 1674), *fevaly* 'főalj' (Sb, 1682a), továbbá a *ser* 'sör' (Sb, 1682a) és ugyanott a *ketteit* számnév.

Szatmárban a *költött* ige hangsúlytalan szótagjában helyettesíti *e* hang a labiális magánhangzót: „Bodinak vött oo kglme edgj fekete szúveget tizett arra *köttet* az arra” (Mi, 1705), majd több mint száz évvel később is felbukkan az illabiális alak egy végrendeletben: *ki jelelt* („feljebb már *kijelelt* mód szerinti...”), illetve egy szerződésben: *kijelelendő* („a' lejebb *kijelelendő* általunk köz egyesség mellett választott osztályos compromissus bírák...”) és a *szülék* szó (P, 1847), sőt a tanult és iskolázott Mátyás Péter írásában is megtalálható 1865-ben a *jelelésre* („a képviselőit *jelelésre* való felhívást illeti”) szóalak, de mellette ott van a *kijelölt*, a *jelölve* és a *kijelöltetésnek* származékszó is. A keleti nyelvterületen minden bizonnyal gyakori hangalakot és ennek származékait Szabó T. Attila önálló szócikkekben (*kijelelt*, *kijelelendő*, *kijelelés*, *kijelelt*, *kijeleltet*) tárgyalja szótárában (SzT, VI, 805–6), de mellette a *kijelöl* igealakot is felveszi 'megjelöl' jelentéssel, míg a *kijelel* jelentései a következők: 1. (földhatárt) *kijelöl*/megmutogat; 2. (földtulajdont határjellel) *megjelöl*; 3. megnevez; 4. *kijelöl* (i.h.), s valamennyi példája XIX. századból való. A TESz *jel* szócikében viszont nem szerepel a *jelel* változat, csupán a *jelez* és a *jelöl* (II, 270). A *kijelel* szó tehát keleti, északkeleti regionális köznyelvi alaknak tekinthető.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy az *i>ü* és *e* (ë)>*ő* labializáció nem jellemző erre a vidékre, csupán néhány adatban fordul elő, amely más terület gyenge hatásával vagy más területről származó deákok közreműködésével és részben (a dátumokban szereplő *költ* alak révén) a hivatali nyelvhasználat útmutatói által ajánlott formulákkal magyarázható. Ennek ellentétéként a labiális magánhangzó helyén ejtett illabiális magánhangzó valamivel gyakoribb, s közöttük akad olyan igealak is, amely valószínűleg a regionális köznyelvhez köthető.

A nyílt–zárt hangviszony

u~o

A felső nyelvválású *u* helyén az egész régióban – szinte kivétel nélkül – *o* áll a többes szám harmadik személyű birtokos személyjelben: *tartaniok* (Ko, 1682); *mara-*

dékok, *posteritasok* (Ka, 1695); *holtok* (Hu, 1703); *ovások* (P, 1847). (Részletesebben l. a birtokos személyjelekről szóló fejezetben.) E hangváltozás szórványosan előfordul a többes szám első személyű birtokos személyjelben is Máramarosban: *fohászonkkal* (Hu, 1771), de Beregben is ingadozik a többes szám első személyű igei személyrag magánhangzójának zártági foka, amelyre egy halábori iratban találunk példát: *devenialonk~deveniálunk* (1764). Kővár vidékén, Kováson a *Regestrom* (1682), (Sáros)berkeszen pedig a *Hosz* 'hús' (1682b) szóban szerepelt a mainál nyíltabb hangalak. A beregi Csetfalván az *alul* határozószóban még a XIX. század elején is a nyíltabb hangalakot használják az „*alol* látott” szószerkezetben (1809).

o~u

Máramarosban és Ugocsában enyhe záródásra utaló hajlamot mutat az *o* helyén jelentkező *u*: három esetben a *nagy* melléknév középfokú alakjában: *nagub* (Fa, 1696; Fa, 1754) és *nagjubb* (Hu, 1715), illetve a *Máramarus* és a *Jobbagyuktul* 'jobbágyoktól' (Hu, 1715), továbbá a *csudalkozom* szóban (Fa, 1787).

Az *o*-nak és az *u*-nak a korabeli normánál zártabb (*hummi* 'holmi', *csuda*), illetve nyíltabb (*pádimentom*, *házok*) használatát Törös is megfigyelte a beregszászi (1910, 12), Pályi Gyula pedig a mátészalkai nyelvjárásban (1897, 496).

u~a

E változás csupán egyszer jelentkezett egy munkácsi szövegben a többes szám harmadik személyű birtokos személyjelben, ahol a magánhangzó a mainál két fokkal nyíltabb volt: *summájak* (1745).

o~a

A mai köznyelvi *o* helyén az egy fokkal nyíltabb magánhangzó az *-s* és *-i* melléknévképző, a *-t* tárgyrag vagy az egyes szám első személyű birtokos személyjel előtt jelentkezik, pl. *aranyas* (Sb, 1682b), *Somlyai* (Ko, 1682) a kővári szövegekben, de szótőben is előfordul ez a változás: *muskately* (Ko, 1674). Ez a jelenség Benkő szerint a Mezőség közepének magyarulakta vidékein indult meg, majd nyelvi és területi köre egyre bővült, s a XVIII. századra a Mezőség legnagyobb részén jellemző volt. Az *o* nyíltabb ejtése egyben erős nyelvjárási határt vont a keleti magyar nyelvterület és a szomszédos székely nyelvjárás között, amely erősen *o*-zó jellegű volt (1957, 90). Példáink arra utalnak, hogy a Mezőségben terjedő jelenség a közeli Kővár vidékén is éreztette hatását.

A XVII. század végén és a XVIII. század elején is olykor ingadozás tapasztalható, pl. a *szerszamok~szerszamak* (Sb, 1682a) szóban Kővár vidékén, valamint a szatmári Mikolán keletkezett iratban a *jobbágy* szó hangalakjában: *jobbagyat* (3)~*jobbagyot* (1) (1705). A beregi *Fornos* község nevének hangalakja csak későn állapodott meg, ugyanis a helyben keletkezett iratban *Farnoson* (1771) alakban szerepel, de megemlítik egy Munkácson kelt szövegben is, ahol viszont többször *Fornos* (1804) alakban írják ugyanezt a nevet. A község hivatalos neve *Fornos*, s nevének első előfordulásában (pápai tizedjegyzék: 1335–37) is *o* olvasható (FNEsz, I, 477, idézi Mizser 8). Az *o* helyén jelentkező nyíltabb magánhangzót Törös is feljegyezte Beregszászban (1910, 12), továbbá Pályi Mátészalkán és környékén (1897, 496–7).

a (á)~o

A szövegekben a mai köznyelvinél zártabb hangviszony gyakoribb, mint a fent említett nyíltabb alakok. Az *a* helyén zártabb magánhangzót csak néhány Kővár vidékéről származó szóban találtunk, melynek oka minden bizonnyal az *á* utáni *o*-zás (bár példáinkban az *á* hangot *a*-val jelölték): *kalanok*, *mazos*. A felsorolt példák sárosberkeszi szövegben fordultak elő 1682-ben.

A középzárt *o* hang szórványosan szótőben is jelentkezhet a mai *a* helyén az egész területen. A Kővár vidékéről származó leltárban háromszor előforduló *kamara* szó jó példája annak, hogyan ingadozott a hangalak, s hogy a zártabb hang hangsúlyos és hangsúlytalan szótagban is megjelenhetett: *kamoraban*, *komaraban*, *komoraban* (Sb, 1682a). A magánhangzó használatának ingadozása helynévben is megfigyelhető: *Máramaros* neve egy huszti és egy nagybányai iratban egyaránt *Máramoros* (1707 és 1714) alakban szerepel. A *javak* főnév egy munkácsi szövegben zártabb magánhangzóval, *Jovaimbul* alakban olvasható (1677/1703), de a nyíltabb *javaikbul* (Sb, 1682), *javait* (Sb, 1682b; Hu, 1716), *javainkbol* (Ö: 1798), *javát* (Szn, 1865) a gyakoribb. A *volo* hangalakot 1705-ben a szatmári Mikolán jegyezték le. Szatmárból viszont a XIX. század elejéről van egy adat a modálisz–essivus rag zártabb ejtésére a *bizonyoson* (Nk, 1814) szóban. A jelenséget Pályi is megfigyelte Mátészalka környékén (1897, 496).

Az ugocsaí Fancsikán kelt levélben a latin *Legotariussit* (1696) szótőben hangsúlytalan helyzetben válik zártabbá az *a* hang. Még a XIX. század elején is előfordul a zártabb magánhangzós *vosárnap* szó Kende Mihály levelében (Cs, 1813).

A *nyugat* szóban az *-at* képző magánhangzója is zártabb egy-egy szóalakban: *nyugot* (Fa, 1696 – Ugocsa), *nyugottrul* (Hu, 1714 – Máramaros) és *nyugotrol* (Ö, 1798 – Szatmár).

A tárgyrag előtti zártabb magánhangzó az egész területen többször megtalálható az *Uramot* (Mu, 1677/1703; 1762; Hu, 1715; Fa, 1696 és 1787), továbbá a *forintokot* (Mi, 1705) szóban. Az előzőkhöz hasonlóan szintén a zártabb magánhangzót jelölték néhány esetben az egyes szám első személyű birtokos személyjel előtt: *altalom* (Sb, 1721), *Birodalmomban*, *hatalmom* (Ka, 1756), a *birodalmomnak* (Fa, 1787) és a *lábom* (Mi, 1790) szavakban, továbbá az *-s* melléknévképző után: *szorgalmatoson* (Ka, 1756), *hibason* (Ka, 1795), *szabadosson* (Nsz, 1738). E jelenségeket Benkő a kelet-magyarországi irodalmi írásbeliséget „átfogóan jellemző formai természetű” nyelvi provincializmusok között tartja számon (1960, 489), de példái között felbukkan a középső-magyarországi csoporthoz sorolt íróknál is (1960, 469). S bár csak szórványosan – a normatív alakokkal váltakozva –, de az *a~o* hangviszony esetében is érezhető a keleti nyelvjárás hatása az északkeleti régióban is.

Ezekkel az adatokkal egyidejűleg, a XVIII. század végén is előfordulnak az említett toldalékok nyíltabb magánhangzóval is: *Atyafisagosan* és *Circumstantiakatt* (Kb, 1795), szórványosan viszont még a XIX. században is felbukkan egy-egy zárt magánhangzós alak: *szorgalmatoson* és *álhatatoson* (Mu, 1804), *bizonyoson* (Nk, 1814) és *gátot* (Szn, 1815).

e~i

Az *e* helyén a zártabb *i* magánhangzó főleg Beregben volt gyakori, például a levelek megszólításában gyakran használt *kegyelme* szóban: egy munkácsi záloglevélben

ötször szerepel a szó zártabb magánhangzóval, *kigyelme* alakban (1677/1703), egy kaszonyi iratban kétszer (1669), de még a XVIII. században is hasonlóan gyakori ez a hangalak Kaszonyban, Beregszászban és Fornoson. Máramarosban csupán egyszer tűnt fel a *kigyelme* (Hu, 1771), Szatmárban pedig a *kilenc* számnév hangsúlytalan szótagban álló magánhangzója szerepelt zártabb formában: *kilintz* (Ó, 1798).

é~ í (i)

A zártabb hangalak e vidéken a hosszú magánhangzók körében is megfigyelhető. Az *é* helyén álló zártabb *í*-t az északkeleti nyelvjárás jellegzetességeként szokás említeni, melynek egyik jellemző példája a XV. század végén keletkezett Szalkai-kódex glosszáiban olvasható. A hosszú magánhangzók jelölése írásban esetleges, így az *í* időtartamát sem jelölték, ezért iratainkban mindenütt rövid *i* -t találunk a mai köznyelvi *é* helyén is.

Bár a legtöbb *í*-ző alak Szatmárban fordult elő, Beregben azonban gyakoribbnak mutatkozik a tő belseji *í*-zés. Máramarosból és Ugocsából ugyan kevesebb szöveget sikerült összegyűjteni, de ezekben is csak elvétve akad *í*-zés. Előfordul, hogy egyetlen munkácsi szövegben több az *í*-ző alak, mint az említett két megyében együttvéve.

A zárt *í*-zés eseteit – Papp Lászlót követve – három csoportba soroljuk: 1. a szótó *í*-zése; 2. a palatális hangrendű szavak egyes szám harmadik személyű birtokos személyjeles alakjában szereplők, amikor a személyjelet más toldalék is követi; 3. a ragokban, jelekben és képzőkben jelentkező *í*-zés (1959, 64–5).

1. A szótó *í*-zése – hangsúlyos és hangsúlytalan szótagban – Beregben és Szatmárban, Kővár vidékét is beleértve – egyaránt megtalálható a vizsgált szövegekben, míg Máramarosban és Ugocsában nem fordult elő.

A szótó *í*-zését összefoglaló táblázat

század	Bereg	Szatmár	Kővár	Ugocsa / Máramaros
XVII.	<i>iltem sebestin, kit, livő, vármegyibe, riteket</i>	–	<i>vígben, üilő</i>	–
XVIII.	<i>livő, nízve, itiltetve</i>	<i>hijjra, hijjával, ides, itilem, kinszeritven</i>	<i>pinzt</i>	–
XIX.	–	<i>felkiretik</i>	–	–

2. Palatális hangrendű szavak további toldalékkal ellátott egyes szám harmadik személyű birtokos személyjeles alakjai:

XVII. század: Bereg: *Feleseginek* (Ka, 1695); *Rendiben, Telekivel* (Mu, 1677/1703);

Máramaros: *rendiben* (Msz, 1693)

Kővár vidéke: *betsületit, értésire, viccivel* 'viceispánjával' (Ko, 1682)

Ugocsa: *végiben* (Fa, 1696)

XVIII. század: Bereg: *Rendiben* (Mu, 1677/1703; Fo, 1771); *szereketibe* (Ha, 1764); *Telekin* (Fo, 1771).

Máramaros: *részit* (Hu, 1713–14), *rendiben* (Hu, 1714), *rendibe* (Hu, 1771);
Szatmár: *jelenletiben*, *levelit* (Mi, 1705), *müelisire* (Mi, 1705), *kezihez* (Mi, 1705, 1790), *kerületin*, *szélin* (Szn, 1709), *rendiben* (Nb, 1707; U, 1730; Ó, 1798);
Kővár vidéke: *kezibe* (Sb, 1721);
Ugocsa: *rendin*, *telekivel* (Nsz, 1738).

XIX. század: Szatmár: *vételire* (Cs, 1813), *eleibe* (2) (Nk, 1813–14), *esetiben*, *közügyit*, *résziről*, *tekintetiből* (Szn, 1863).

A jelenségre utal Pályi is (1897, 496).

3. Képzőben, jelben, ragban való í-zés:

XVII. század: Bereg: *őrőksiget* (Ka, 1695);

XVIII. század: Bereg: az ikes ige felszólító módú *-ék* személyragja zártabb hangalakban áll: *szorgalmatoskodjik* (Ka, 1756). A többes szám második személyű *-tek* birtokos személyjel egy beregszászi levélben fordul elő zárt magánhangzóval: *kelmetik* (1756);

Máramaros: *szüksigeektül* (Msz, 1693), *máskint* (Bi, 1713–14);
Szatmár: *müelisire* (Mi, 1705);
Kővár vidéke: *adatik*, *'adaték'* (Ko, 1682);
Ugocsa: *miirt* (Fa, 1772).

XIX. század: Szatmár: képzőben és határozóragban is: *mencsigirt* (Szn, 1703);
szuffixomokban az *elébe* határozószó latínuszragja: *elibe* (Nk, 1813–14; Szn, 1863);
a *-ként* határozóragban: *évenként* (P, 1847).

A zárt í-zés eseteit összefoglaló táblázat

	Század	Bereg	Szatmár	Kővár	Ugocsa	Máramaros	Összes
Szótőben	XVII.	6	–	2	–	–	8
	XVIII.	3	5	1	–	–	9
	XIX.	–	1	–	–	–	1
	Össz:	9	6	3	–	–	18
Birt. szem. jel	XVII.	3	–	3	1	1	8
	XVIII.	3	10	1	2	3	19
	XIX.	–	5	–	–	–	5
	Össz:	6	15	4	3	4	32
Képző, jel, rag	XVII.	1	–	1	–	1	3
	XVIII.	2	3	–	1	1	7
	XIX.	–	4	–	–	–	4
	Össz:	3	5	1	1	2	12
Összes		18	28	8	4	6	64
Százalék		28,12%	43,75%	12,5%	6,25%	9,37%	

Az adatok alapján megállapíthatjuk tehát, hogy területünkön az *i*-zés a bereg–szatmári vidéken erőteljesebb, Máramaros és Ugocsa felé haladva fokozatosan gyengül. A korszakban leginkább a birtokos személyjel zártabb használata jellemző, csaknem kétszer olyan gyakran fordul elő, mint a szótóban levő zárt *i* hang. Gyakran megesik, hogy ugyanabban a szövegben, amelyben akad néhány *i*-ző hangalak (pl. egy 1693-ban kelt máramarosszigeti iratban szerepel a *szüksigektül*), vannak olyan szavak is, amelyekben bár lehetne, mégisincs *i*-zés: *közönséges*, *kenszerített*, *zaloghkeppē* (Msz, 1693). Papp László a Szatmár megyei Kölcse XVI. századi nyelvjárása kapcsán azt állapította meg, hogy igen erős fokú volt az *i*-zés (1957, 66). A fenti táblázatban bemutatott adatok viszont arról tanúskodnak, hogy a jelenség az 1800-as évekre szinte teljesen visszaszorult, és csak elvétve akad *i*-ző alak az írott szövegekben.

Leggyakrabban tehát a harmadik személyű birtokos személyjeles alakokban fordul elő zártabb magánhangzó, de olykor más toldalékokban is megtalálható. Benkő a közép-magyarországi provinciális típus kettősségei között a felvilágosodás korának írásbeliségében is kimutatja a 3. személyű birtokos személyjel *e*-*i* váltakozását (1960, 454).

Az északkeleti nyelvjárási régióból való szövegeink az *i*-zés szempontjából is többnyire normakövetőknek mondhatók annak ellenére, hogy olykor-olykor előbukkan egy-egy szóalak, amely a beszélt nyelvi *i*-zés bizonyos szintű meglétére utal, mégis azt tapasztaljuk, hogy írásban igyekeznek kerülni ezeket az alakokat, hiszen az *i*-zés lehetséges előfordulásainak csak igen kis száma található meg a szövegekben.

e–*i*

Az *e* hang helyén csak elvétve jelentkezik az *i*, pl. Máramarosban: *kigyelmének* (Hu, 1771) szóban és Szatmárban a *sziméllye* (Sb, 1721) szóban.

i (*i*)–*é*

A zárt *i*-zés ellentétéként *é*-zés is tapasztalható az egész területen, amely az *-ít* képzőben a leggyakoribb, de érintheti a szótó hangsúlyos szótagjának *i* (*i*) hangját is. A XVII. században Beregben és Kővár vidékén adatható: *emléttet* (Ka, 1665), *zalletanak*, *zalletat* (Mu, 1677/1703); *meg* 'míg', *epetesebe*, *kenaltam* (Sb, 1682b). Ugocsában egy XVIII. századi iratban fordul elő az *erősettetett* (Fa, 1754) alak.

Az *é*-zés még a XIX. században is felbukkan Beregben: *keszecse* (G, 1804a).

i–*e* (*é*)

Nemcsak a hosszú *i*, hanem a rövid *i* helyén is állhat rövid vagy hosszú nyíltabb magánhangzó. Legtöbb példánk a Szatmárhoz tartozó Kővár vidékéről való a XVII. századi iratokból: a *szerént* a *sendely* (Sb, 1682a) és a *Tekentetes* (Ko, 1682) szóban, a *Tekentetes*, *Tekentétes* (Sb, 1721) még a következő évszázadban is megtalálható. A *Mindszenti* név is előfordul *Menszenti* (Ko, 1682) alakban, de még egy századdal később is változatos írásmódot találunk a dokumentumokban: *Minszenti*–*Menszenti*–*Ménszenti* (Sb, 1721). Ugyanez a jelenség Beregben és Szatmárban, Máramarosban és Ugocsában is tapasztalható egyszer-egyszer a XVIII. században is: *eránt* (Ka, 1756), *Föespan* (Kb, 1795), *Estvan* (Nb, 1707), *esmer*,

esmerék (Mi, 1790), *egjek* 'egyik' (Sb, 1721), *mend*, *es* 'is', *semet* 'semmit' (Hu, 1716; 1771), *forént* (Fa, 1752), *mennél* (Bsz, 1798).

A XIX. századra megfigyatzk ez a jelenség: *mennél* (Beregben G, 1804a), *eránt*, *szerént* (Sztzmárban Nk, 1813; C, 1814).

A *tekintetes* szó is előfordul még a XIX. század elején is *tekéntetes* (1815) változatban egy Nagykárolyban kelt iratban. Mint a felsorolt példákól kítúnik, a szóban *e~é* váltakozás figyelhető meg, bár a sárosberkeszi *Tekéntetes* írásmód valószínűleg elírásból ered.

Az *i* helyén jelentkező nyíltabb magánhangzó Mándy Péter 1865-ben kelt levelében is előfordul, illetve ingadozó a használata: *ki esmérésének*, *esmérendem*, *de elismérő*.

E példák arra utalnak, hogy a vidék regionális nyelvhasználatának része lehetett az *i~e* váltakozás. A felvilágosodás irodalmi írásbeliségéből gyűjtött példák között is megtaláljuk (Benkő 1960, 453), és Törös is felsorolja a beregszászi nyelvjárás jellemző jegyei között (1910, 12).

ő~ű

Mint fentebb az *é>i (i)* és az *i (i)>é* esetében is láthattuk, a mainál nyíltabb vagy zártabb hang a hosszú magánhangzók körében is előfordulhat. Hasonló a helyzet a hosszú *ő* esetében, mely – főleg Kővár vidékén – váltakozhat *ü* vagy *ű* alakkal, 3. személyű személyes névmásként vagy szótőben: *ű klme~ü Felsege* (Sb, 1682a), *csuje* (Ko, 1674). A XIX. században a fent említett két településen még mindig akad egy-egy példa az *ő* zártabb ejtésére: *elűttem* (Ko, 1721). A XVIII. században az ugocsai Fancsikán is találunk zárt hangalakú 3. személyű személyes névmásokat a nyíltabb magánhangzós alakkal váltakozva: *ü Klme*, *ü Klmét*, *ü Klkk~ō Klme* (Fa, 1754). A *zütt* 'szött' befejezett melléknévi igenév zárt rövid magánhangzóval jelölve egy 1752-es kötelezvényben szerepel (Fancsika).

A XVIII. században Beregben egy munkácsi szövegben található az egyetlen példa a zárt magánhangzó előfordulására a *hetfün* szóban, melyet itt is rövid magánhangzóval jelöltek (1762), továbbá Mikolán a *jön* ige ragozott alakjában a *jünek* (1725). Sztzmár város és Mátészalka nyelvhasználatában e sajátosságot szintén kimutatták a kutatók (Fülep 1880, 264 és Pályi 1897: 496).

ű~ő

A fenti jelenséggel ellentétes hangállapot – a felső nyelvállású ajakkerekítéses magánhangzó nyíltabb ejtése – csak ugocsai szövegekben mutatható ki többször. A XVII. században Fancsikán: *dőlője* (1696), a XVIII. században pedig egy nagyszőlősi iratban három szóban: *emlékezető*, *nemő*, *nevő* (1738).

Kővár vidékén is előfordult egyszer a XVII. században: *csőjő* 'csövű' (Ko, 1674).

Adataink nagyobb része az ugocsai Fancsikáról és Nagyszőlősről való, pedig Csűry e jelenséget jellegzetesen tiszahátinak tartja, amely e nyelvjárást élesen elválasztja az ugocsaitól és a szamoshátitól (1929, 14).

A magánhangzók időtartama

A magánhangzók időtartamát vagy nem jelölik, vagy következtelen a jelölésük szinte valamennyi szövegben, emiatt nem alkalmasak arra, hogy a középmagyar kori magánhangzók északkelet-magyarországi állapotáról segítségükkel a változások tendenciáira következtessünk.

A helyesírás és a jelölésmód alapján csupán néhány rövid vagy hosszú magánhangzó ejtésének sajátosságai körvonalazhatók.

e~é

Az *e* hang nyúlása főleg Beregben és Máramarosban jelentkezik. Megnyúlhat például az *-e* kérdőszó, a *tesz* és a *lesz* ige jelen idejű, egyes szám 3. személyű ragozott alakjának és a *lesz* ige felszólító módú alakjának többelseji magánhangzójaként, a *nekem* ragozott személyes névmásban, a *-nemű* utótagban, a *tehát* kötőszóban és a *-beli* képzőben.

Beregben: *tészen*, *levő*, *nékem* (Ka, 1665), *béli* (Ka, 1665 és még 1804-ben is Munkácson), *lésznek~lesznek* (Ka, 1756), *légyen* (G, 1804a), *rendbéli* (Mu, 1677/1703), *bé* (Mu, 1804), *veték-é* (Cs, 1809). Beregben tehát még a XIX. század elején is előfordul az *e* nyúlásának jelölése.

Máramarosban az *e* nyúlására csak XVIII. századi adataink vannak: *mindennémű*, *tészen*, *tehát* (Hu, 1703); *levő* (Msz, 1745); *idobéli* (Hu, 1771).

Szatmárban a *be* igekötőben: *bé* mutattatott (Nk, 1813a), valamint a *vesz* ige műveltető képzős alakjában: *fel nem vétették* (Nk, 1813a); továbbá – meglepő módon a tanult és művelt – Mándy Péter 1865-ös levelében találunk példát az *e* nyúlásának jelölésére: *elismérő* (Szn, 1863), *isméretők* (Szn, 1865). Fülep Mátészalka és vidéke nyelvjárásában ugyanezt tapasztalja (1880, 496).

Ugocsa megyéből nincs példa az *e* nyúlására.

Magánhangzónyúlás -l előtt

E hangváltozás az egész területre jellemző. Az *l* nyújtó hatása érvényesül a beregi, máramarosi, szatmári szövegekben a létige múlt idejű és feltételes módú ragozott alakjaiban: *vólna* (Beregben: Ka, 1751; Bsz, 1798; Ugocsában, Fa, 1787); *vóltam* (Szatmár, Nk, 1814); *vólt* (Bereg, Ka, 1665; Ha, 1764; Bsz, 1798; Máramaros, Msz, 1745, Szatmár, Nk, 1814); bár olykor ugyanabban az iratban ingadozás is megfigyelhető: *vólna~volna*, *voltát* (Bereg, Mu, 1762).

Az *-ol* hangkapcsolat magánhangzója más szavakban is megnyúlhat: *Miskólczy* (Bereg, Ka, 1665); *dólgainak* (Bereg, Mu, 1804), *Hólnapnak* (Bereg, Mu, 1804; Szatmár, Nk, 1814); *szólgálatomat* (Szatmár, Cs, 1803, Nk, 1813b), *Szólgálója*, *szólgálni*, *szólgálatban* (Ugocsa, Fa, 1754); *Matólcson* (Szatmár, Nk, 1813c). Máramarosban ingadozó például a *holtuk* szó hangalakja: *hóltok* (2) (Hu, 1703)~*holtok* (Hu, 1714). Ugocsában azonban egy 1772-es szövegben a *Szolgabiro* szót rövid *o*-val írják.

Az *ö* és az *ü* is megnyúlik zárt szótagban, *l* előtti helyzetben, például a *föld* szóban: *Földeivel* (Máramaros, Hu, 1714), *földeket* (Máramaros, Msz, 1745), *földe* (Ugocsa, Fa, 1696). Más szótövekben: *Kőlcsei* (Szatmár, Cs, 1803); *kőlt* (Szatmár, Cs, 1803,

Nk, 1814); *külföld*, Ugocsában azonban találunk rövid *ö*-vel jelölt szavakat: *tölcsük* (Bereg: G, 1804b).

Az *-ul*, *-ül* modálisz ragban és az *-ül* igeképző magánhangzójaként is megnyúlhat az *u*, *ü*: Máramarosban: *épületet* (Ha, 1714); *aranyúl*, *pénzül*, *üdvezült* (Ha, 1716); Szatmárban: *épületből* (Ö, 1798); Ugocsában: *becsületes* (Fa, 1696).

Benkő a felvilágosodás korában normának tartja az *l* nyújtóhatásának érvényesülését a *vólt*, *föld*, *hátul*, *ül* stb. alakokban: „Nem is annyira az *l* nyújtó hatására, mint sokkal inkább az *l* zárt szótag végéről való ejtésbeli kiesésének és pótlónyúlásának sajátos jelöléseként (vö. Benkő 1957, 95) már a XVI. század vége óta egyre jobban érvényesülő közsokás volt a *tóld*, *föld*, *bóldog*, *bölcső* stb. írásmód. A XVIII. század második felében még vitathatatlanul ez számít normának, hiszen a magyar nyelvterületnek minden részéről származó írók többsége alkalmazza” (1960, 379).

A magánhangzó-rövidülés

Hangsúlyos helyzetben az *í*, *ú* és *ű* csak ritkán fordul elő dokumentumainkban: *irtam*, *bír* (Kövár vidéke, Sb, 1721); mivel az egész területen jellemző e három magánhangzó rövidülése: *írassa* (Ka, 1665); *írásával* (Fo, 1771; Fa, 1696); *irt* (Ka, 1669; Mu, 1677/1703); *irando* (Nsz, 1738); *igy* (Ka, 1665; 1751); *birtam* (Ka, 1669); *Biro*, *Biroi* (Nk, 1813b; 1814; 1858), de *Bírói* is ugyanott; *Biróság*–*Bíróság* (Nk, 1813c); *kivanom* (Mu, 1762; (1713–14, B); *kivanvan* (Ha, 1764), *kivánnám* (Nk, 1813c); *szívesen* (Mu, 1762); *szívü* (Kb, 1715); *itilem* (Szatmár, Mi, 1705), *Itélet*, *Itéletnek*, *Itélett* (Nk, 1813c; 1814); *ugy* (Ka, 1665; Ha, 1764; Ö, 1798); *uton* (Mu, 1677/1703); *uttyára* (Máramaros, Hu, 1703), *utjára* (Nk, 1813b); *uttal* (Szatmár, Mi, 1790) *Ujjfalus* (Ka, 1751); *ujj* ’új’; *buza* (Fa, 1752). Általában rövid *u*-val jelölik az *úr* szót is: *urnak* (Ö, 1798), még a XIX. században is: *Ur*, *Urnak* (Nk, 1813b, 1814, 1815; Szv, 1805); *uri* (Kb, 1715; 1804; Mu, 1804); *Szüts* (Cs, 1813).

Megrövidül az *-ít* képző magánhangzója is az egész területen: *zalogosítása* (Ka, 1751); *kimozditanam* (Fo, 1771); *Tudositasom* (Mu, 1804; *erössítve* (Ö: 1798); *emlitett* (Nk, 1813b); *ujjittatván* (Nk, 1813b); *bizonyitom*, *bizonyít* (Cs, 1813); *bizonyittya*, *szállittatván*, *utasittatván* (Nk, 1814).

Ingadozás a rövid és hosszú magánhangzók használatában

Egyik-másik szövegben ingadozás tapasztalható a rövid és hosszú magánhangzó használatában: *írassa*–*megírt* (Ka, 1665); *Ur*, *Urnak*–*úr* (Ka, 1665; Ha, 1764); *utyai*–*úttjai* (Mu, 1762); *utjába*–*útakon* (Szn, 1863); *Úr* (Nsz, 1738; F, 1772; Szv, 1805); *Úr(na)k* (Nsz, 1738; Szv, 1805); *Úrbā* (Fa, 1772).

Benkő a felvilágosodás irodalmi írásbeliségét vizsgálva utal arra a jelenségre, hogy a XVIII. században nem volt egységes álláspont a rövid és a hosszú magánhangzóknek (*i*–*í*, *u*–*ú*, *ü*–*ű*, de gyakran még az *o*–*ó* és az *ö*–*ő*) írásban való megkülönböztetését illetően. Volt olyan vélemény, hogy a rövid és a hosszú magánhangzókat nem kell egymástól megkülönböztetni írásban, s mivel a korabeli nyomtatványok egy része sem volt pontos az ékezetek használatában, ezek írásképe is visszahatott a kor kézírására (1960, 116). S bár Benkő a tiszántúli terület íróit az általa vizsgált anyagban normakövetőnek

tartja (1960, 469), adataink alapján úgy látjuk, e hangok rövid ejtése olyan erősen sajátja lehetett a vidék nyelvhasználatának, hogy az egyébként normakövető hivatalnokok is igen gyakran vétének a norma ellen az *í, ú, ű* jelölésében. Pályi a mátészalkai nyelvjárásról ki is mondja, hogy „A magánhangzók rövidítése egyik legjellemzőbb vonása e nyelvjárásnak. A hosszú *í, ú, ű* hangok majdnem mindig röviden ejtetnek” (495). Az említett hangok e nyelvjárási régióban a mai nyelvhasználatban is megrövidülnek, kivéve a *v* tövű *hí, szí, rí* igéket és az *l, r, j* előtti helyzetet.

A rövid *i, u, ü*-nek a köznyelvi alakokhoz viszonyított nagyszámú előfordulása természetesen nem csupán e hangok rövid ejtésével magyarázható, hanem a bizonytalan és figyelmetlen helyesírás is lehet ennek oka, hiszen még mai írásunkban is éppen az *-ít* képző vagy a fent felsorolt szavak helyesírása okozza a legtöbb gondot az ország keleti vidékein. E helyesírási jelenség azonban összefügg a hangok rövid ejtésével is, amely a vidék nyelvjárási jelenségének tekinthető, s példáink tanúsága szerint már a középmagyar korban is az volt.

A kettőshangzók

Az összes vizsgált szövegben csupán néhány szó írásmódja utal arra, hogy a szót diftongussal ejtették: *eü kegyelme* (Sb, 1682), *ejszakrol* (Fa, 1696), esetleg a *hivségel* (Fa, 1754, valamint a harmadik személyű személyes névmás jelölése: *eö, eo* (Ko, 1682); pedig valószínű, hogy beszédben a középmagyar korban is gyakori lehetett a kettőshangzó.

3.1.2. A MÁSSALHANGZÓK JELLEMZŐI

A palatalizáció – depalatalizáció

n~ny

E hang tekintetében ingadozást tapasztalunk *Kaszony* nevének írásában. Nemcsak mássalhangzóval kezdődő toldalék előtt állhat a depalatalis mássalhangzó, hanem magánhangzó előtt vagy szó végi helyzetben is: *Kaszonban, kaszoni* (Ka, 1665); *Kaszon* (Ka, 1669; 1695); *Kaszon* (Hu, 1715). Az *n~ny* előfordulásának aránya a település nevében a két kaszonyi és egy huszti szövegben 6:1. A depalatalizáció tehát nemcsak a helybeliek, hanem a környékeliek ejtismódjára is jellemző lehetett, mert más szövegekben is tapasztalható ez a hangtani jelenség: *barson; csigan* ‘cigány’ (Ko, 1674); *Asszontul, Asszont* – ez utóbbiakban a képzés helye szerinti asszimiláció játszik szerepet az *n* ejtésében –, de ugyanabban a szövegben az *ny*-es alak is megtalálható: *Aszonymak* (Mu, 1677/1703), továbbá a *Sebestin* név szintén *n*-nel. Ugyanezekben a szövegekben más szavakban – mindegyikben szóvégi helyzetben – megtaláljuk az *ny*-t: *keskeny* (Mu, 1693; Ka, 1695); *Bégány, bizony* (Mu, 1677/1703). Az *ny*-s alakok mellett még az 1700-as években is előfordul szórványosan az *n*: *kénszerítettünk* (Hu, 1703); *hijános* (Msz, 1745). A *kéntelen* (R, 1858) szóban az asszimiláció is szerepet játszhatott a depalatalizációban.

n>ny

Az *n* palatalizálódását a XVII. és XVIII. században egyetlen kővár vidéki szövegben előforduló szóban, a *kordovanyokat* (Sb, 1682b) alakban, valamint egy máramarosi szövegben a *szenyved* (Hu, 1716) igében jelölték.

Szórványosan azonban még a XIX. században is előfordul például Szatmárban: *V. Ispány* (P, 1847); *Főispányoknak, Főispányjai*, (Szn, 1865); bár ez utóbbiban a *j* hatására is bekövetkezhetett a palatalizáció. Megjegyzendő azonban, hogy az *ispán* szó írásában regionális nyelvi norma is szerepet játszhatott, mivel a hivatalos szövegek szerkesztését, megszövegezését bemutató Tiszti írásmód c. könyv sárospataki szerzője is így használja: *fő-ispányok* (Bokrányi 1846, 12).

Abaffy szerint a középmagyar korban az *n~ny* váltakozásában a nyelvterület más-más részein különböző, olykor csak egyes szavakra érvényes változatok alakultak ki (2003, 599).

A depalatalizáció

ty>t

Egyetlen példa akadt erre a hangváltozásra egy 1674-es Kővár vidéki leltár szövegében: *fátoly* (Ko).

gy>d

Ez a hangváltozás elsősorban a létige többes szám harmadik személyű alakjában vagy a *hagy* ige ragozott alakjában tapasztalható. Beregben: *hadtuk* (Ko, 1665); *hattuk* (Mu, 1677/1703). Ez utóbbiban a depalatalizációt zöngétlenedés is követi.

Kővár vidékéről való adatok: *vadnak* (Sb, 1682a-b); *hadta* (Sb, 1682b).

Az *l~ly~lly* (*ly*)~*j* hangviszony

A vizsgált szövegekben az egész területen tapasztalható a *l'* (*ly~lly*) megléte azokban a szavakban, amelyek ma már csak íráskéjükben őrzik a palatalizált *l'* (*ly*) hangot, illetve az *l + j* egymásra hatásakor az egész területen kisebb-nagyobb mértékben jelentkezik a palatalizáció, amelyet a középmagyar korban már csak a középső palóc nyelvterületén s egyes erdélyi, illetve moldvai csángó nyelvjárásokban tartanak jellemzőnek (Abaffy 2003, 598; Benkő 1953).

XVII. század:

Szatmár: *karabely*, *muskateley*, *allyan*, *dekaly* (a *derekaly* 'derékalj' szó elírásából), *uly*, *Ulyfalusi*, *párna hely* 'héj' (Ko, 1674); *belyegezni*, *csobolyo*, *kortvely*, *meszely*, *rostely*, *sendely*, *Somlyo*, *derekaly*, *fevaly*, *oszollyanak*, *talallya* (Sb, 1682b); *állyon*, sőt még latin eredetű szó ragozott alakjában is bekövetkezik a palatalizáció: *recognascallyuk* (Ko, 1682);

Ugocsában: *Mihálly*, *ilyen*, *melyet* (Fa, 1696).

XVIII. század:

Bereg: *fellyeb* (Mu, 1677/1703); *sallynállya* (Ka, 1756); *observálya* (Mu, 1762); *tellyes* (Fo, 1771; G, 1804a); *szabadullyunk* (G, 1804b).

Szatmár: *proballyuk* (Mi, 1705); *házhelyet* (Sb, 1721); *tisztelleye, mivelleye, melleye* ‘melle’ (Mi, 1790); *felyebb* (Ó, 1798).

Máramaros: *felljebb* (Hu, 1703 és 1715); *Ass Securallyuk, cserellyűk, envicallyuk* (Hu, 1713–14); *quitallyuk* (Hu, 1715).

Ugocsa: *tellyes* (Fa, 1754; Szv, 1805); *declarályuk* (Fa, 1772); *resignallya* (Fa, 1787).

XIX. század:

Bereg: *tellyes* (G, 1804a; Mu, 1804); *szabadullyunk* (G, 1804b).

Szatmár: *sajnálýon* (Nk, 1813); *fellyebb* (Nk, 1814); *legfellyebb, tellyesítve* (Szn, 1863); *allyas* (Szn, 1865).

Ugocsa: *tellyes* (Szv, 1805).

Ugyanannak a szónak az írásában ingadozás is tapasztalható, 1674: *szijak, szijjaival~szillyak* (Ko).

A fenti adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a palatalizáció a vizsgált terület egészére jellemző volt, s legerősebben a XVII. században érvényesült – bár beregi és ugoccai példánk nincsenek ebből az időszakból –, majd egyre gyengül ez a jelenség, de szórványosan még a XIX. században is tartja magát.

l>ly

Kövár vidék (Szatmár): olyan szavakban is lehet palatalizáció, ahol a mai köznyelvben *l* hang van a szóban: *fatoly, lengely* ‘lengyel’ (Sb, 1682a).

Máramarosban csupán egy XVIII. századi huszti szövegben fordul elő az *l* palatalizációja, igaz, ott következetesen: *távoly, távolyléte, közelyebb* (Hu, 1715).

ly>l

Az egész területről csupán két adat akadt – mindkettő a XVII. századból – a *ly* depalatalizációjára: *l*-ező alakban Szatmárban csak *Somlyó* neve fordul elő *somloi* formában egy 1682-ben Kováson kelt iratban.

Az ugoccai szövegekben is volt egy példa a depalatalizációra 1696-ban: *melnek* (Fa), de ugyanabban a szövegben más szavakban jelölik a palatalizált mássalhangzót: *Mihálly, ilyen, melyet*.

ly>j

A palatalizáció terjedésével párhuzamosan megindult a *ly* hang spirantizációja is. Ezt a jelenséget szintén a keleti nyelvjárások jellemzőjének tartja Benkő (1959, 98). A vizsgált szövegekben csupán egy-két szórványos adat árulkodik a spirantizációs folyamatról: *kajha, pujka* (Sb, 1682a); *sujjos* (Ko, 1682). A többi szövegben spirantizációra utaló írásmód nem fordult elő, ami persze a helyesírási ismeretek erősödésével is magyarázható. A XIX. században már csak egy ugoccai iratban jelölik a kiejtésnek megfelelően az egyébként *ly*-nal írandó hangot: *fojó* ‘folyó’ (Szv, 1805).

Fülep Imre azt írja Szatmár város nyelvjárásának kapcsán, hogy „a *ly* helyett tiszta *j*-t mondanak, de csak a kálvinisták; a római és a görög katolikusok *ly*-t ejtenek, ritkábban *l-t*” (1880, 264). Gyűjtött anyagunk sajnos nem ad lehetőséget az ejtésbeli különbségeknek esetleges felekezeti hovatartozáson alapuló vizsgálatára. Minden esetre a Fülep által ugyanehhez a nyelvjáráshoz sorolt városok között szerepelt Nagybánya is, amellyel szomszédos Kővár vidéke, ahonnan több *ly*-s adatunk is van.

Egyéb mássalhangzó-változások

ny>ngy, rny>rgy

Az *ny>ngy* és *rny>rgy* hangváltozás két Kővár vidéki szövegben fordult elő: *tangerok* (Sb, 1682a), *tangyerimat* (Sb, 1682b), *horgyolni* (Sb, 1682a).

h>j

Ez a hangváltozás csupán egy ugocsai iratban fordult elő a *fehér* szóban: *fejér* (Fa, 1752).

Nincs *r>I* és *m>n* változás

Két huszti iratban archaikus alakokat találunk egy-egy szóban, mivel nem következett be az *r>I* változás a *Borbára* (Hu, 1703) névben; a *talám* szóban pedig megőrződött az *m* (Hu, 1715).

c>cs

Sajátos mássalhangzó-változás a *cs*-zés vagy a *cs* jelölése olyan szavakban, amelyekben *c*-t várnánk: *pokrocs*, *láncs*, *Pincsében*, *ecsetes* ’ecetes’, *berbencse* („egy kis üres *ecsetes berbencse*”), *turos berbencse*, *berbencses ecset* ’berbencés ecet’, *kemencsenek való*, kis *berbencse* *lencse*, *icse* ’ice’ (Sb, 1682a), *tecsik*, Berki *csigannal*, *Debrecsenben*, *Kolcseri* (Sb, 1682b). A két irat – bár két külön lapra lejegyzett leltárról és egy végrendeletről van szó – ugyanannak a kéznek az írása. A *cs*-zést Fodor Katalin vizsgált területünkhöz viszonylag közel, Moldvában és a Mezőségben említi (2001, 342), bár elsősorban nem a *c* helyén.

s>sz

Ez a változás a *cs*-zést is tartalmazó sárosberkeszi iratban olvasható: *kész* ’kés’, *szer főző üst* ’sörfőző’, vas *szерpenyő* (Sb, 1682a), *keresztm* ’kerestem’ (1682b), de a kovási leltárban is van nyoma: *Szellyem* ’selyem’, *Szebesi* ’sebesi’ (Ko, 1674), illetve *vitethepek* (Ko, 1682). Ezek az alakok megfelelnek a sziszegés néven leírt hangtani jelenségnek (Fodor 2001, 342).

sz>s

Az előző ellentétéként az *sz* helyén álló *s* is előfordul a sárosberkeszi iratban: *Seles* *kapa* ’széles kapa’, *postos* *ladacska* ’posztós ládacska’ (1682a).

t>k

Képzéshelyváltozással a *t* helyén *k*-t ejtenek: *Szakmarra* 'Szatmár-ra, Szatmár-ba'. A *Szakmár* alak az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár *szatmári* szócikkének példamondataiban is többször olvasható (XII, 184).

Mássalhangzó kiesése vagy betoldása

A hangkiesés

Az *l* vagy a *j* mássalhangzó előtti helyzetben kieshet: *átal* (Fa, 1696); *budosnám* (Ka, 1695), *kötötte* (Ko, 1682). Pályi szerint a mátészalkai nyelvhasználatban az *o*, *ö* hangzók melletti helyzettel ellentétben az *á*, *é* után csak ritkán, de elmaradhat az *l*: *páca*, *kiját*, *nékül*, *fére* (1897, 498).

Kieshet a *v* hang is intervokális helyzetben: az *eöe* 'övé' (Ko, 1682), *toab~toabb* (Szn, 1703), *szölő Múelisre* (Mi, 1705). A példák Szatmárból és Kővár vidékéről valók, s a vizsgált időszaknak az elején, a XVII. század végén és a XVIII. század első évtizedében jegyezték le őket.

A hangbetoldás

Az *l* hang betoldása: a *hónap* szóban gyakran megfigyelhető egy *l*: *Hólnapnak* (Mu, 1804), *Holnap* (Szv, 1805). Egy esetben ez a hiperkorrekció a *szóval* szóban is megtalálható: „egy *szolval*” (Gsz, 1804c).

Hiátustöltő hangok

Egy beregi és két máramarosi szövegben *j* hangot jelölnek intervokális helyzetben a *leendő* szóban: *leendő* (Ka, 1695, Hu, 1715), a *hiányos* szóban: *hijános* (Msz, 1745), sőt két *jj*-vel is írják: *hijjanosok* (Szn, 1703), továbbá a *rejá* (Sb, 1682b), valamint a *fijú* (Ó, 1798) és a *fijának* (C, 1814) szóban. A hiátustöltő *j* még személynévben is előfordul: *Peleji* (Ko, 1682), de ugyanabban a szövegben van *Pelei* is.

A mássalhangzók egymásra hatása

A szélesebb körű iskolázottság és a helyesírási szabályok rögzülésének eredményeképpen a szóelemző írásmód egyre erőteljesebben jellemző a vizsgált iratokban, ennek ellenére még a XIX. században is akadnak olyan szövegek, amelyeknek helyesírása ugyan a szóelemzés elvét követi, de közben fel-felbukkan a kiejtés szerinti írás. Ennek köszönhetően a mássalhangzóknak a beszédben való egymásra hatását jól megfigyelhetjük az írott szövegekben is.

A képzéshely szerinti asszimiláció

n > m

Ez az asszimiláció szó belsejében, toldalék előtt és szóhatáron is előfordult az iratokban: *Kaszomban* (Ka, 1665), *kibem minden* (1682b), *külömben* (G, 1804a).

A zöngétlenedés

dk>tk, dv>tv, g>k

A zöngétlenedésnek ez a fajtája szóhatáron a *mind két* szerkezetben található meg: *mint ket* (Ko, 1682; Hu, 1764), *mint ketten* (Cs, 1813).

Szórványosan intervokális helyzetben: *dakasztó* (Sb, 1682a) *ketves* (R, 1858).

zt>szt, zh>szh

A z zöngétlenedése – amelyet írásban is jelöltek – a vizsgált iratokban szintén előfordul: *penst* (Sb, 1682b), *igyekeztünk*, *hoszhatunk*, *hosztanak* (Szn, 1703), *osztan* (Kb, 1795), *kiszhez* (Bsz, 1798). E példák ellenére ugyanezekben a szövegekben a szóelemző írásmód is érvényesül.

A *zs* hang *s*-sel való jelölése azonban nem egyértelműen a zöngétlenedésre utal, mivel ekkor még – főleg a nevekben – akár a hagyományos írásmód értelmében – eléggé elterjedt lehetett a *zs*-nek ez a jelölésmódja, így ezt az írásmódot nem lehet egyértelműen a zöngétlenedés írásbeli követésének tekinteni, kivéve esetleg a következő példákban: *Balas Hadnagy* (Ko, 1674), *Balas Pal* (Msz, 1693).

A zöngésülés

Egy XIX. századi szatmári adatban szóhatáron jelentkező zöngésedésre utaló jelölés szerepelt: *holtung napjáig* (P, 1847).

A teljes hasonulás

rl>ll

Ez a hasonulás a *sarló* szóban következik be egy sárosberkeszi iratban: *Sallo* (1682a). Ugyanezt az alakot Pályi Mátészalkán is feljegyezte (1897, 498).

zs>ss

A kiejtésben végbemenő asszimilációt csak elvértve jelölik a szövegekben. Leggyakrabban az *igasság* szóban figyelhető meg a *z* és *s* hasonulása: *igassággal* (Sb, 1682b), *s* ez még a XIX. század elején is felbukkan: *igasság* (G, 1804a).

dt >tt, lt>tt

Ezt a változást írásban is jelölik a szó belsejében, illetve a szó végén bekövetkező zöngétlenedésben: *attuk* (Msz, 1693), *alkuttunk* (Ka, 1665), *Eskütt Birak* (Msz, 1693), *esküttével* (Hu, 1703), *engettem* (Hu, 1714), *maratt* (Fa, 1787). Még a XIX. század elején is megtalálható az *Eskütt* (Nk, 1813b) szóalak.

A *becsült* befejezett melléknévi igenévben – amely több hivatalos iratban is szerepel – gyakran jelölik a kiejtésben bekövetkező asszimilációt: *becsütt* emberek (Hu, 1703).

d+j>ggy (gy)

Az egész területen előfordul a *d* és *j* összeolvadásából eredő *ggy*~*gy* írásban való jelölése, amely egyébként igen változatos lehet: *mingyárt* (Mu, 1677/1703); *horgyák* (Sb, 1682b); *adgiuk*, *adgyuk* – bár ugyanott *szomszédja* – (Msz, 1693; Hu, 1703) –,

maragjunk (Hu, 1703), *agyak* 'adják' (Hu, 1714), *mingyán* (Sb, 1721), *felküldögygyék* (Mu, 1804).

Az összeolvadásakor keletkezett mássalhangzó mellett néhány szóban az eredeti *d* hangot is jelölik: *tudgya* (Bsz, 1798), *adgyak* (Sb, 1682b), *maradgyon* (Ko, 1682); *hidgye* (Mi, 1790).

t+j>tty (ty)

A *t* és a *j* összeolvadását több szóban is jelölik: *akarattyokbul* (Mu, 1677/1703); *valthattjuk* (de ugyanott *Petsetjevel*) (Msz, 1693); *haborgattyuk* (Bi, 1713–1714); *szolgálattyát* (Nsz, 1738); *úttyay*, *utyait* (Mu, 1762); *lattyuk* (Fa, 1772); *felelettyét* (G, 1804a).

n+j>nnny

Az *n* és a *j* összeolvadását csupán egy beregi és egy ugocsai szövegben jelölték: *el vonya* (Ka, 1756), *kivánnya* (Fa, 1787).

l+ j >lly

l. fent

t+s>ccs (cs)

A *t* és *s* affrikációját szintén csak néhány szóban jelölték írásban: *mencsigirt* (Szn, 1703); *kölcségünkön* (Hu, 1703); *szollicsam* (Szv, 1805), *keszecse* (G, 1804a).

A mássalhangzó-kiesés

Három mássalhangzó találkozásakor a középső kiesik – ami beszédben elég természetes lehet –, de csak egy Kővár vidéki, egy ugocsai és egy beregi szövegben jelölték a *külte* (Sb, 1682b) és a *minnyájunk* (Fa, 1787) szóban. Ha az egymás mellé kerülő három mássalhangzó közül az egyik az *l*, akkor az is kieshet, olyankor is, amikor ez az első a torlódó mássalhangzók között: *kötcségén* (Kb, 1795).

A mássalhangzó-rövidülés és a hangzóhiány

A *halgathassuk* és a *kihalgatván* szóban pontosan jelölték a hosszú mássalhangzó rövidülését mássalhangzó melletti helyzetben (G, 1804a; G, 1804b).

A *szolga* szláv jövevényszóban nem oldódott fel a nyelvhasználatban a szó eleji mássalhangzó-torlódás, nem toldódott be a bontóhang: *Szlagamnak* (Sb, 1682b).

A mássalhangzók időtartama

A mássalhangzók szóbelseji és szóvégi geminációja egyaránt jelentkezik a szövegekben.

Intervokális helyzetben geminálódik az *s*, az *n*, az *l* és a *ly*:

Az *s* megnyúlik a birtokos személyrag, az *-an*, *-en* modális-essivus, a *-on* superessivus rag és a *-ság* főnévképző előtt: *adóssa*, *adósság*, *írásával* (Ka, 1665); *atyafiságossan* (Ka, 1665; G, 1804b); *szabadossan* (Ka, 1665); *szorgalmatossan* (Sb, 1682b); *Farnosson*, *Vetesseibül* (Fo, 1771);

Az *n* a *minél* névmásban kettőződik a leggyakrabban: *mennél* (Bsz, 1798; Mu, 1804; G, 1804a);

Az *l* a személyes névmások ragozott alakjaiban vagy a szó belsejében megnyúlik: *felöllem*, *vellek* (Sb, 1682b); *nállam* (Ka, 1756; Bsz, 1798); *tölle* (Mu, 1804); *belles* (Ko, 1674); *tökélletes* (G, 1804a) (erre a jelenségre Benkő is utal: 1960, 469). Pályi e sajátosságát így írja le: „A mássalhangzók használatában feltűnik e nyelvjárás azon sajátága, hogy az irodalmi nyelvvel szemben mindig nyújtott mássalhangzókkal él az *l* végű ragokból és névutókból képzett határozószókban” (1897, 498).

A *ly* a névmásokban vagy a szóbelseji *ly* esetében nyúlik: *valamellyikünk* (Ka, 1665); *szellyem* 'selyem', *szijjak*, *szillyak* (Ko, 1674); *Hellyekbül* (Ka, 1695); *mellyek* (Ka, 1695; 1751); *mellyik*, *sallynállya* (Ka, 1756); *helyyes* (Ha, 1764); *Személlye* (Fo, 1771); *némellyekől* (Bsz, 1798). E jelenségre Benkő is hoz példákat a kelet-magyarországi provinciális nyelvhasználatból (1960, 475, 489).

Szó végén geminálódnak (vagy írásban megkettőződnek) a következő mássalhangzók:

A tárgy ragját gyakran hosszú *-t*-vel jelölik magyar és latin szavak végén egyaránt: *szőlött* (Ka, 1695); *epületett* (Mu, 1677/1703); *Uramott*, *Circumstantiakatt*, *dolgott* (Mu, 1762); *forintokatt*, *malomkövett* (Kb, 1795); de a *t* hosszú lehet akkor is, ha egyszerűen szóvégi mássalhangzó, bár alkalmazása erős ingadozást mutat: *tizen ött* (de ugyanott *ket* 6-szor) (Ko, 1674); *kett* 'két' (2-szer, de mellette *ket* 21-szer), *ött* (de *öt* is előfordul) (Sb, 1682a); *kett*, *ött*, *ketteitt* 'kettőjüket, kettőt belőle', *hett* 'hét' (2-szer) (Ko, 1682).

Gyakran hosszú a *lly* szóvégi helyzetben is: *illy* (Ka, 1665); *melly*, *Borbélly* (Ka, 1695); *valamelly* (Ka, 1695; 1756); *osztálly* (Ka, 1751); *Mihálly* (Ka, 1751; Hu, 1764); *olly* (Fo, 1771; G, 1804a).

A superessivus és a modális-essivus *n*-je: *hasonlításánn*, *vi'sgálásánn*, *jószágonn* (C, 1814); *hármann*, *azonn*, *ezenn*, *napjánn* (Nk, 1814).

A Kővár vidékéhez tartozó Berkesz, azaz Sárosberkesz (Sb) község nyelvjárásáról közölt néhány nyelvjárástörténeti adatot 1896-ban Zolnai Gyula *Szatmármegyei régi iratokból* címmel, amelyben a szóvégi mássalhangzónyúlásra több adatot is találunk, köztük az *n* geminálódására is: *azonn*, *ezenn*, *Berkeszenn* (27–29). Az idézett tanulmány ugyan csupán Kővár vidékének nyelvi jellemzőire utal, de az általunk vizsgált szövegek azt bizonyítják, hogy a szóvégi mássalhangzónyúlás Szatmár más részein is elterjedt, és még a XIX. században is erősen tartja magát. A felvilágosodás korának irodalmi írásbeliségében Benkő is említi e jelenséget a közép-magyarországi nyelv-

használat jellemzői között, amelyre a *Debreceni Grammatikában* is található utalás. Így érthető, hogy néhány más jelenséggel együtt a szó végi mássalhangzók nyúlását a korabeli irodalmi norma részének tekinti (1960, 398, 400).

A mássalhangzó-rövidülés

Intervokális helyzetben gyakran rövid mássalhangzót jelölnek olyan helyen, ahol ma hosszút ejtünk és írunk: *edig, sumát, zalogoságomra, Aszonyomékat* (Ka, 1669); *roszacska* (Ko, 1674); *latam* 'láttam', *hajtota, költöttem, tartota, akor, kiváltképen, bocsasa* (Sb, 1682b); *anyiban, amenyibe, ehez, aszonyt, el vonya* (Ka, 1756); *Aszonyinak, erősegere, Jobagyinkat* (Mu, 1677/1703); *képen* 'képpen', *Aszonytul, hasonloképen, valalvan* 'vállalván', *visza* (Ha, 1764); *nyitatnak, tartozon* (Fo, 1771); *felyeb* (P, 1845).

Két mezőkaszonyi iratban nem jelölik az asszimilációval keletkező hosszú mássalhangzót az egyes és többes szám harmadik személyű birtokos személyjeles alakban: *Anyok* 'anyjuk', *Atyok* 'atyjuk' (1751); *Nagy Anya* 'nagyanyja', *edes anya* 'édes anyja' (1756); bár ugyanazon a településen kelt korábbi szövegben egyszer előfordul az *Annya* (Ka, 1751) szó kettőzött mássalhangzóval.

Szó végén rövid mássalhangzóval írják:

a **középfok jelét**: *alab, fellyeb, nagyob* (Ka, 1695; Mu, 1677/1703); *hamaréb* (Bsz, 1798; G, 1804a). A középfok jelének egy -b-vel való jelölése többnyire mássalhangzóval kezdődő szó előtt fordul elő, pl. *nagyob bizonyságára* (Mu, 1677/1703); de magánhangzóval kezdődő szó előtt is találunk kettőzés nélküli középfokjelet: *nagyob bizonyságára és allandob erősegere* (Mu, 1677/1703).

a **befejezett melléknévi igenév képzőjét, a múlt idő jelét és a lokatívusz ragját**: *festet, fojtot, rakot, varot* (Ko, 1674); *adot, tartot, jutot, forgot, szokot* (Sb, 1682b); *megnevezet, megerősitet* (Ka, 1695); *mellet* (Cs, 1809); *holot, nevezet* (Mu, 1677/1703); *alat, veget* 'végett'.

Mássalhangzó melletti helyzetben a hosszú mássalhangzó akár szóhatáron is rövidül: *fen hattuk* (Mu, 1677/1703).

Gyakori az **ingadozás** a rövid és hosszú mássalhangzók szó végi használatában akár ugyanabban a szövegben: *épületett~forintokat, kiket, részét* (Ka, 1665); *együtt~holot; szólótt~magamat, gyerekeimet, öröksiget, fellyeb~felyeb* (Ka, 1695); *szabadossan~zabadosan* (Mu, 1677/1703); *nyitatnak~vetettem* (Mu, 1762); ami arra utal, hogy ezek az írott formák nem mindig a kiejtést követik, hanem a szöveg lejegyzőjének a helyesírásban és a köznyelvi normákban való járatlanságáról árulkodnak.

Mint fentebb láttuk, a mássalhangzónyúlás szóvégi helyzetben erőteljesnek látszik, mellette azonban a rövidülés is jelentkezik, főleg a XVII. századi szövegekben, de később már csak szórványosan fordul elő. Benkő a magyar nyelvterület északi szegélyén jelentkező nagyszámú rövid mássalhangzó kapcsán felveti annak lehetőségét, hogy míg a nyelvterület más részein bekövetkezett a nyúlás, itt számos eredeti rövidség megmaradt (1959, 102). Talán a mi esetünkben is gyanakodhatunk eredeti rövidség megőrzésére, amit aztán az egyre erősebben terjedő mássalhangzónyúlás lassan eltüntet.

3.2. AZ IRATOK SZÖVEGEINEK ALAKTANI LEÍRÁSA

3.2.1. A NÉVSZÓTÖVEK JELLEMZŐI

A névszó- és igetövek osztályozása nem könnyű feladat, mert bizonyos toldalékok, pl. akár a többes jel már előhangzóval járul a rövid magánhangzóra végződő szavakhoz (pl. *mostaniak*), ami arra vall, hogy a teljes és csonka tő szembenállása helyett mássalhangzóra és magánhangzóra végződő egyalakú tövekkel is számolhatnánk a középmagyar kor második felében és az újmagyar korban. Sárosi a *Magyar nyelvtörténet* című tankönyv középmagyar korral foglalkozó fejezetében azt mondja, hogy „a középmagyar kor elejére lényegében kialakult a szótövek rendszere, és ez lényegében megegyezik a maival” (2003, 610), ugyanakkor kicsit később, a *víz, kut, lud* féle szavak kapcsán azt írja, hogy ezeket „csak a csonka tő–teljes tő váltakozása jellemzi” (u.o.), ami pedig a mai tőtípusokra nem jellemző, hiszen inkább előhangzóról beszélünk. Később, az újmagyar kor törendszeréről szóló fejezetben sem találunk utalást a csona tő: teljes tő szembenállásának eltűnéséről.

Mivel tanulmányunkban nem tartjuk feladatnak e tótani kérdés eldöntését, és minthogy a vizsgált terület nyelvhasználatában egyébként is sok az archaikus alak, leírásunkban a szótöveknek a *Magyar nyelvtörténet* című tankönyvben található rendszerezését követjük.

Az egyalakú névszótövek

Rövid és hosszú magánhangzóra végződők:

A *cső* főnév egy 1674-ben kelt iratban egyalakú tőként viselkedik. Az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel *-je* alakban kapcsolódik a rövid *ü*-vel jelölt szótőhöz: *csuje*, az *-ü* melléknévképző *-ő* változata is a rövid *ö*-vel jelölt tőhöz kapcsolódik hiátustöltő *j* hanggal: *csőjő* (Kovács, Szatmár).

Egyéb magánhangzóra végződő tövek közül az *i*-re, *ó*-ra, *ő*-re végződők előhangzó nélkül veszik fel a többes szám jelét, és a határozóragok vagy a birtokos személyjelek is a magánhangzóra végződő tőhöz járulnak: *kocsimmal* (Sb, 1682a), *valamiket* (Sb, 1682a), *hordok* 'hordók' (Sb, 1682a), *fedők* (Sb, 1682a), *szolgabírot* (Fa, 1696), *elsőben* (Ha, 1764), *szügyellőjével* (Szn?, 1709), *jövendőben* (Nsz, 1738), *akaróinknak* (Fa, 1772). Ha melléknévképzőre végződik a szó, akkor a többes szám jele előhangzóval járul az egyalakú szótőhöz: *mostaniaknak* (Msz, 1693), akárcsak az *-i* képzős személynévhez: *Madarasziak* (Ko, 1674). A *fi* összetételi utótagként szintén előhangzóval veszi fel a többes szám jelét: *atyafiaknak* (Ko, 1756).

Egyalakú tőként viselkedik a *jó* 'vagyon' főnévi értelemben: *jók* (Ko, 1682).

A *szőlő* főnév Sárosberkeszen előfordul egyalakú tőként a harmadik személyű birtokos személyjel előtt: *szöllője* (Sb, 1721). Magánhangzóra végződő, de többes számú alakjában *v* nélküli, tehát egyalakú tőtípusként viselkedik a *tő* főnév: *tőket* (Mi, 1790).

A hangzórövidítő névszótövek

A névszótövekben a tövégi magánhangzó rövidülése nagyjából a mai állapotnak megfelelő, de sok esetben – meglehetősen következetlenül – jelöletlen marad a magánhangzó hosszúsága: *Anyánk, marhákkal, pusztákat, portékákat, ruhában, vármegyében* (Ka, 1665), *Hazat ’házát’, Tarsát* (Ka, 1669), *Kolcserul, ruhaszol, szoknyat* (Ko, 1674), *marhaim* (Sb, 1682a)~*marhák* (Ko, 1682b), *Tisza~Tiszárul* (Msz, 1693), *Cserén* (Msz, 1693), *Fancsikán, rétecsket, barázdán* (Fa, 1696), *Lopusnyán, Ripinyen* (Hu, 1703), *Allyán* (?Szn, 1709), *Kalinfalván* (Nsz, 1738), *estvére* (Bsz, 1798).

Így viselkednek az *-a*, *-e* és *-ja*, *-je* egyes szám harmadik személyű birtokos személyjeles szavak is: *birodalmában, bizonyására, házát, írássával, jószágából, Kegyelmenek, részét* (Ka, 1665), *engedelméből* (Ka, 1669), *végházában, búzáját* (Ko, 1682a); *fogytaig* (Ka, 1695), *házához, marhait* (Hu, 1716), *kezéhez* (Fa, 1787).

A tövégi hosszú magánhangzók analógiájára a latin szavakban is megnyúlik a szó végi *a*: *Suppellectiliák, Dotalitiumában* (Ka, 1665), *Relikták* (Ko, 1682), *summáját* (Mu, 1703), *materiája* (?Szn, 1709), *materiában* (Ka, 1756), *Familiájokat* (Szv, 1805).

A magánhangzóra végződő névszótövek

A v-s névszótövek

A v-s névszótövek régebbi, v-t tartalmazó alakja nemegyszer előfordul a szövegekben, de ezeknek hosszú magánhangzóra végződő változata vagy nem alakult még ki, vagy nyelvjárási sajátosságok miatt a diftongusos alakját használják a beszédben, írásban pedig többnyire rövid magánhangzót jelölnek a szó végén.

A magánhangzó időtartamát váltakoztató v-s tövek: a XVII. századi Kővár vidéki szövegben minden alakváltozata lehet rövid magánhangzós (de abban a szövegben, amelyből példáink valók, más szavakban is csak elvétve jelölték a hosszú magánhangzókat): *lova~lovaim~lo~loert* (Sb, 1682b). Ezért tehát feltételezhetjük, hogy a jelöltség ellenére ebben az esetben is megvolt már a v elemű tövekre jellemző módosult hangalakú csonka tő, hiszen ezeknek a töveknek jó része a kései ómagyar kor elején már hosszú monoftongusra végződhetett (Sárosi 1992: 258). Később egy 1709-es szatmári leltárban már jelölik a szóban a magánhangzó hosszúságát: *lóra*, amely a rövid magánhangzós tőalakkal váltakozik: *lovastol; kőves* (Sb, 1682b), *malomkövett* (Kb, 1795).

A magánhangzó hangszínét és időtartamát váltakoztató v-s tő: *jovaimbul* (Mu, 1703), *javit* (Hu, 1716).

Hangzóhiányos v-s tő helynevekben, illetve belőlük képzett mellékevekben található: *Sófalvi* (Nb, 1707), *Kalinfalván* (Nsz, 1738).

Az ó-t á-val váltakoztató névszótövek

Ez a tőváltakozás a vizsgált szövegekben leggyakrabban a *bíró* szó többes számú alakjában tapasztalható: *bírája* (Ka, 1756), *birak* (Msz, 1693), *szolga bírája* (Sb, 1721), míg az egyes számú alakban megmarad az ó: *Fő Biro* (Msz, 1693), *szolgabíró*t (Hu, 1703), *szbiró* (Mu, 1804).

A XVIII. század végén már az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel előtt is előfordul az *ó*: *szolgabirojával* (Hu, 1770).

Az *ó* a *Somlyó* földrajzi névben is *a*-ra változik az *-i* melléknévképző előtt: *Somlyóra~somlyai* (Sb, 1682a).

Az *ő-t* *e*-vel váltakoztató névszótövek

Ez a magánhangzó-váltakozás csak a *szülő* főnév tövében fordult elő: *szülék* (P, 1847).

A *mező*: *mezeje* névszótótípus

A szövegekben a családi birtokok öröklésével kapcsolatban gyakran előfordul az *erdő*, *mező*, *szőlő* szó, továbbá az *idő*, az *esztendő*, az *erő* és a *tető*, amelyeknek tövében a birtokos személyjel, valamint a birtoktöbbsesítő jel előtt *e* magánhangzó jelentkezik: *mezejével*, *erdejével*, *erejére* (Hu, 1703), *erdeivel*, *mezeivel* (U: 1730), *szőlei* (Ka, 1751), *ideiben* (Fo, 1771), *ideig* (Hu, 1770), *idejekor*, *erejével* (Ó, 1798), *tetején* (?Szn, 1709), *esztendeig* (Fa, 1752).

Egy Kővár vidékén keletkezett levélben a végrendelkező a *kettő* számnév birtokos személyjeles alakját használja *ő-t* *e*-vel váltakoztató névszóként: *ketteit* 'kettőt belőle' (Sb, 1682b), továbbá a *főkötő* összetett szó előtagjának *ő*-je is *e*-vel váltakozik: *fekőtöstul*, de ugyanott *főre* valo (Ko, 1674) szóalak is előfordul.

Az *ő* (*ö*) megmarad a nominativusi töben, a többesjel és a nem 3. személyű birtokos személyjel, továbbá a testesebb esetragok előtt: *idő* (Ka, 1756), *szőlő*, *szőlőt~szőlőt* (Ka, 1695), *szőlőmbe* (Gsz, 1804), *esztendőig* (Hu, 1714), *esztendőnként* (Fo, 1771), *időn* (Hu, 1716), valamint az *-i* melléknévképző előtt is helynévben: *Borosjenői* (Ha, 1764).

A mássalhangzóra végződő névszótövek

A változatlan többesejű névszótövek

atyafiságossan (Ka, 1665), *hazhejan* (Sb, 1682a), *akarattyokból* (Ko, 1682), *petsétjével* (Msz, 1693), *házat* (Ka, 1695), *adosságok* (Mu, 1762), *szabadságával* (Msz, 1703), *kötelelessigünk* (Szn, 1703), *forintokat* (Msz, 1745), *épületek* (Ó, 1789).

A *telek* főnév az egész területen változatlan töként viselkedik minden toldalék előtt. Beregben: *Telekeinket*, *telekén* (Mu, 1677/1703); *Telekerül* (Ka, 1751), *teleke* (Fo, 1771); Máramarosban: *Teleket* (Hu, 1703); *telekünket*, *teleke* (Bi, 1713–1714), Szatmárban: *teleket*, *teleken*, *telekemnek*, *telekemben* (Mi, 1705; Ó, 1798); *telekek* (Mi, 1721), *Teleket* (Cs, 1803).

A *szerepel* igéből képzett elvont főnév szintén változatlan töként fordul elő egy XIX. századi szövegben: *szerepelésre* (Szn, 1863).

A *tő* belsejében az *i*, *u*, *ü* hang kiejtésben is valószínűleg rövid, de időtartamának a jelölése bizonytalan, emiatt olyan tőváltozatokban is gyakran hiányzik az ékezet, ahol a köznyelvben hosszú magánhangzót ejtünk. Az ország északkeleti nyelvjárására ma is jellemző egyébként az *i*, *ú*, *ü* hang rövidülése hangsúlyos helyzetben. A jelölés bizonytalanságát is figyelembe véve a példák alapján arra következtethetünk, hogy *e* hangok rövidülése már a közép- és újmagyar korban is jellemezte ezt a területet. Ez

viszont azt is jelenti, hogy az *i*, *u*, *ü* egyaránt rövid minden töváltozatban, tehát ezek a szavak változatlan töbelsejűeknek tekinthetők.

ú>u

Az *u* tö belsejében csak rövid magánhangzóként fordul elő, ezért a változatlan töbelsejűekhez soroljuk ezeket a szavakat:

A nominativusi tö, illetve az ehhez járuló ragok előtti tö és az accusativus, valamint a többes jel és a birtokos személyjel előtti töváltozatok a kaszonyi (Bereg) szövegekben nem különböznek: *Ur*, *Urnak~Uramnak* (Ka, 1665), tehát ebben a községben az *ur* szó rövid töbelseji magánhangzóval egyalakú tőtípusként viselkedik (ugyanazt tapasztaljuk a következő mezőkaszonyi iratokban is, amelyekben a nominativusi és a birtokos személyjeles vagy tárgyragos alak egyaránt előfordul, és minden esetben rövid a magánhangzó: 1751; 1756; továbbá egy Gecseszőlőn, valamint egy Kisbégányban kelt 1804-es levélben).

A Kővár vidékén kelt iratokban is egyalakú az *ur* főnév (Sb, 1682b, Ko, 1682), de hasonló a helyzet a XVIII. század elején Szatmárban (?Szn, 1703), továbbá a Mikolán 1705-ben és 1725-ben kelt levélben. Ez utóbbinak az az érdekessége, hogy az *urtúl* szóban az elativusi határozóragot hosszú *ú*-val jelöli, de a töben rövid magánhangzót ír (1705).

Az *ur* főnév egyalakú a szatmári (Ó, 1798, Nk, 1813a) és az ugocsai (Fa, 1787, Szv: 1805) iratokban is.

Csak a rövid magánhangzós tö szerepel a következő iratokban, de ugyanott a nominativusi vagy más, a mai köznyelvben hosszú magánhangzót tartalmazó töváltozat nem fordul elő: *Uramott*, *Uram*, *Urát*, *Uramnak*, *Uramal* (Mu, 1762; Kb, 1795), valamint máramarosi iratokban (Bi, 1713–1714, Hu, 1770). Hasonló a helyzet néhány beregi (Ha, 1764; Csf, 1809), illetve ugocsai (Fa, 1696, Fa, 1787) iratban, ahol az *úr~úrnak* főnevet még a XIX. század elején is csak rövid magánhangzóval jelölik egy beregi, (mező)gecsei iratban (G, 1804b).

A máramarosi szövegekben egyalakú tőként viselkedik az *út* főnév is: *uttunk* (Msz, 1693) és *uttyábul* (Hu, 1703); továbbá az *úr* főnév: *Ural* 'úrral', *Uram* (Hu, 1716); *Ur* (Msz, 1745).

í~i

A *víz* szó rövid magánhangzós töváltozata szerepel a superessivus ragos alakban: *vízen* (Msz, 1745). Megjegyzendő azonban, hogy ugyanabban a szövegben minden olyan szóban, amelyben hosszú *í*-nek kellene lennie, rövid *i*-t írtak: *meg irt*, *említett* (Msz, 1745).

A változó töbelsejű névszótövek

A hangzónyújtó névszótövek

ú~u

Csak a hosszú magánhangzós töváltozat szerepel egy Urában 1730-ban kelt levélben: *Úr*, ami a töbelseji magánhangzó váltakozására utal.

Ingadozás tapasztalható azonos tőváltozatban: egy 1762-es munkácsi iratban az *út* főnév birtokos személyjeles alakjának tövében ingadozik a magánhangzó időtartama: *utyaít-úttyaí*.

A vizsgált iratok között csak a XIX. század elején Nagykárolyban, Cégénydányádon, Remetemezőn és egy Fancsikán kelt peres iratban, illetve levélben találunk vidékünkön ritkán tapasztalható *ú~u* magánhangzó-váltakozást a tő belsejében: *Úr~Urat* (Fa, 1772, Nk, 1813a, 1813b, C, 1814, Nk, 1814, R, 1858). Ezekben az alakokban valószínűleg érvényesült a helyesírás egységesülése, szabályozottsága, de a nyelvjárási ejtés még ebben az időben is érezteti hatását az iratokban: *Ur~Urak* (Nk, 1815).

é~e

A nominativusi alakban, a többesjel, az accusativus ragja, illetve a birtokos személyjel előtt álló, illetve más toldalékok előtti tőváltozatok között különbség van: *kezében, levele, levelünket* (Ka, 1665), *keze, kezem, levelemet* (Ka, 1695), *levél~leveleket* (Ka, 1751), *kezebül* (Fa, 1696), *kezében* (Máramaros, Hu, 1715). Egy máramarosszigeti iratban (1693) a *level~levelünket* tőváltozatokat egyaránt rövid magánhangzóval jelölték, de ebben a szövegben az *é* más szavakban is jelöletlen maradt (vö. *kes* 'kés', *ket* 'két').

A többeseji *é* a fent említetteken kívül rövidül a következő szavakban is: *kerekek* (Sb, 1682a), *tehenek, tehenem* (Sb, 1682b), *fedeletlen* (Sb, 1682a), *nevű* (Hu, 1703), *nevei* (Szv: 1805), *fele* (Ka, 1751). A *fél* 'oldal' jelentésű főnév egy mikolai iratban szintén a többeseji magánhangzó időtartamát váltakoztató tőtipusként viselkedik: *félhez~feleln* (Udvarház telek az szoros feleln, 1725).

A hangzótoldó és hangzóvesztő névszótövek

A hangzótoldó tőtipusban a leggyakoribbak az *-alom*, *-elem* és *-dalom*, *-delem* képzős főnevek és a belőlük képzett melléknévek.

Egy 1682-ben Kővár vidékén keletkezett iratban a hangzóhiányos tőváltozathoz járul a mássalhangzóval kezdődő toldalék, s emiatt mássalhangzó-torlódás keletkezik, amelyet írásban aposztroffal választanak el: *jövedelm'bül* (Sb, 1682b) (ÉMoL 62).

Más *-alom*, *-elem* és *-dalom*, *-delem* képzős főnevek: *birodalomnak* (Mu, 1703)~*birodalmában* (Ka, 1665)~*birodalmunkat* (Mu, 1703)~*birodalmomban* (Fo, 1771), *birodalomnak* (Fa, 1787), *jövedelm'bül*, *rágalmazásokat* (Ko, 1682), *fajdalmimat*, *hatalmában* (Sb, 1682b), *oltalma* (Ko, 1682), *oltalmában* (Sb, 1721), *alkalmas* (Fa, 1754), *segedelmével* (Ka, 1756), *bizodalmas* (Fa, 1787), *bizodalommal* (Szv: 1805).

Az *-s* melléknévképző a hangzóhiányos tőhöz járul: *szorgalmatoson* (Ka, 1756), *veszedelmes* (Szn, 1703).

Tőszókból a harmadik személyű birtokos személyjel, illetve birtoktöbbséítő jel előtt kiesik a többeseji magánhangzó: *őkör~őkre, ökreim* (Sb, 1682b), *dolgaikban* (Nsz, 1738).

A főnévi igenévképző előtt kiesik az ige második szótagbeli magánhangzója: *közleni* (Ka, 1756).

Egyéb képzett főnevekben is bekövetkezik vagy éppen elmarad a hangzóvesztés: *csatló, tekenő* (Sb, 1682a), *elteben* 'életében' (Sb, 1682b).

Hangzóvesztő és hangátvető tőtipusként a *teher* főnév birtokos személyjeles alakja, illetve a belőle képzett igéből alkotott folyamatos melléknévi igenév szerepel a szövegekben: *terheket* (Mu, 1703), *terhelő* (Ko, 1674).

3.2.2. AZ IGETŐVEK

A többalakú igitővek

A mássalhangzóra végződő igitővek

A változatlan többelsejű igitővek

Ezek a leggyakoribbak: *átadtam* (Ka, 1665), *akarják, birtam* (Ka, 1669), *hajtota* 'hajtotta', *tudom, faradtam, kenaltam, jart* (Sb, 1682b), *valtthatjuk* (Msz, 1693), *száletananak* (Mu, 1703), *kötöttük, kérnénk* (Hu, 1703), *haborgattyuk* (Bi, 1713–1714), *elfoglalhassa* (Hu, 1714), *eresztettem* (Hu, 1715), *következnek* (Ka, 1751), *osztozott* (Ka, 1756), *származott, találtathattak* (Ha, 1764).

A csonka és a teljes tő váltakozik a következő igék múlt idejű és feltételes módú alakjaiban: *maradott, állanák* (Ko, 1682), *kértenek* (Sb, 1682b), *hoztanak* (Szn, 1703), *engedtenek* (Bi, 1713–14).

46

A latin igék is ebbe a csoportba sorolhatók: *admittálta, recognoscallyuk* (Ko, 1682c).

Az *ír* ige különböző ragozott és képzett (befejezett melléknévi igenévi) alakjaiban összesen 61-szer fordul elő a vizsgált szövegekben, s csupán egyszer jelölték hosszú magánhangzóval egy XVIII. századi Kővár vidéki iratban: *írtam* (Sb, 1721), amiből arra következtethetünk, hogy az ékezet elmaradása nem csupán helyesírási sajátosság vagy figyelmetlenség, hanem valószínűleg a helyi kiejtést követő írásmód, amely a vizsgált két évszázad alatt végig megfigyelhető: *irássával* (Ka, 1665), *meg irt* (Mi, 1725; Fa, 1754), *irássommal* (Nsz, 1738), *fent irt* (Nk, 1813b). Az *ír* ige tehát változatlan többelsejű, de rövid magánhangzót tartalmaz. Ezekben a szavakban a mai nyelvhasználatban is általában rövid *i*-t ejtenek az északkeleti nyelvjárásban.

A változó többelsejű igitővek

A hangzótoldő és hangzóvesztő igitővek

Szövegeinkben a hangzóvesztő igitővek igen ritkák, s némelyik nem is ragozott igealakban szerepel, hanem igéből képzett igenév vagy névszó tövében.

Hangzóvesztő igitővek: *forgot* (Sb, 1682b), *érzette volna* (Hu, 1716). A *bepanaszol* ige kétszer is előfordul hangzóhiányos tövel: *bepanaszlott* (Szn, 1863; 1865); továbbá *érdekli, jegyzettem*.

Néhány igetőben nem jelenik meg a később általánosabban használatos hangzó-vestítő tőváltozat: *feredő* (Sb, 1682a), *célozó*, *végeződvén*.

Az sz-szel váltakozó v-s igetők

lesz

lesz-: *leszek* (Ka, 1695), *leszem* (Ko, 1682), *leszen* (Fa, 1752);
lész-: *lészek* (Ka, 1756; Cs, 1813), *lészen* (U, 1730), *lésznek* (Ka, 1756);
lev-: *levő* (Hu, 1703; 1716);
lév~liv-: *levő* (Ka, 1695, Ko, 1682; Fo, 1771; Nk, 1813), *lévő* (Msz, 1693; Hu, 1703), *livő* (Ha, 1764);
le-: *legyen(e)k* (Ko, 1682), *leven* (Sb, 1682b), *levén* (Ko, 1682), *lenni* (Bi, 1713–1714), *lehet* (Sb, 168b), *lehetne* (Ha, 1764), *lett* (Fa, 1772);
lé~li-: *levén* (Ko, 1682; Hu, 1715; Fa, 1754; Bsz, 1798; Mu, 1804), *létében* (Ko, 1682; Fa, 1787), *légyen* (G, 1804), *litele* (Szn, 1703);
lő-: *lőtt* (Sb, 1682b; Hu, 1714);

tesz

tesz-: *le tesszük* (Ka, 1665);
tész-: *tésem* (Hu, 1703), *tészik*, *tévén* (Nsz, 1738);
te-: *le tehtvén* (Ka, 1665), *fel tettük* (Sb, 1682b), *tenni* (Szn, ?1703), *léteven* (Hu, 1714), *tehessen* (Hu, 1770);
té-: *tétetődik* (Ko, 1682), *le tévén* (Ko, 1682), *téve* (Mi, 1725), *tétetnének*, *tétethes-
senek* (Mu, 1703), *(válasz)tétellel* (Sb, 1721), *tétesség* (Fa, 1787);
tő~tö-: *tön* (Sb, 1682b), *tőn* (Sb, 1721), *tőtünk* (Hu, 1715), *tőtük* (Hu, 1715),
tőttek (Sb, 1682), *tőttenek* (Ha, 1764);

vesz

vesz-: *fel veszem* (Mu, 1703), *veszek* (U, 1730);
vész-: *vésem* (Sb, 1721);
ve-: *vegyék* (Sb, 1682b), *vettem fel* (Mu, 1703), *venni* (Ka, 1665), *vennem* (Sb, 1682b), *fel vevén* (Mu, 1703), *vehtvén* (Hu, 1715), *megvehesse* (Mi, 1725);
vő~vö-: *vőttem* (Sb, 1682b; Mi, 1705), *vött* (Ko, 1682);
vé-: *fel véven* (Ka, 1669), *vévén* (Fa, 1696; Hu, 1715).

visz

visz-: *viszen* (Sb, 1682b), *fel viszszük* (Bi, 1713–14);
vi-: *vittek* (Ko, 1674), *vite* (Sb, 1682b), *vitethesék* (Ko, 1682), *vihessék* (Mu, 1703), *vitetek* 'viteték' (Szcs: 1803), *vinni* (G, 1804).

Az sz/d/v-s igetők

Ebből az igecsoportból csupán az *alkuszik* ige fordult elő a vizsgált szövegekben, de ennek is csak a befejezett és az elbeszélő múlt idejű alakja, így csak a v-s és a d-s tőváltozatra van példánk, a jelen időben jelentkező sz-s tőváltozat azonban hiányzik: *alkuttunk* (Ka, 1665), *alkuvák meg* (Ko, 1682). A *nyugszik* ige v-s tövéből képzett

főnév, a *nyugvásával* (Szn, 1863), illetve a mássalhangzóra végződő *nyug-* többől képzett melléknév, a *nyughatatlan* (Bsz, 1798) található meg az egyik szövegben, egyéb tőváltozatai nem fordultak elő.

Az *sz/d* változatú ige-tövek

A *cselekszik* (Sb, 1721) igének *d*-tővű változata *cselekedném* (Nb, 1707) és *cselekedte* (Sb, 1682b) alakban szerepel a szövegekben, amely a feltételes mód jele és a befejezett múlt idő jele előtt ma is a *d-s* tőváltozattal áll. A *megelégszik* ige viszont csak *sz-es* tőváltozatával fordul elő: *meg elégszem* (Fa, 1754).

A magánhangzóra végződő ige-tövek

A *v-s* ige-tövek

v-s ige-tövek ritkán fordulnak elő a szövegekben. A *sző* ige befejezett melléknévi igenévi alakja az ige hosszú magánhangzós tövével: *szőtt* (Szn, 1709) és felső nyelv-állású rövid magánhangzós tőalakokkal szerepel az egyik szövegben: *zütt* (Fa, 1752).

A típusba nem sorolható ige-tövek

A *létige* tőváltozatai:

vagy-: vagyok (Bsz, 1798), *vaygon* (Sb, 1682a; Ka, 1756);

vol-: volna (Sb, 1682b), *volnank* (Ko, 1682), *volt* (Sb, 1682b), *voltanak* (Sb 1682b);

vól-: vólt (Ka, 1751), *vólna* (Msz, 1745, Bsz, 1798);

val-: vala (Sb, 1682b), *valo* (Ko, 1682), *való* (Hu, 1716; Msz, 1745);

vad-: vadnak (Sb, 1682a, Sb, 1682b);

van-: van (Szn?, 1709; Mi, 1790; Szn, 1865).

Abaffy már a kései ómagyar kor beszélt nyelvében is lehetségesnek tartja a létigelvonással alkotott egyes szám 3. személyű *van* alakját (1992: 223), ám szövegeinkben csak a XVIII. század elején fordul elő először, míg a korábbi szövegekben a *vaygon* szerepel (l. fent).

A *megy* ige tőváltozatai:

men-: menendők (Ó, 1798), *menvén* (G, 1804b; Nk, 1813), *mennyünk* (G, 1804b);

megy-: megyen (Mi, 1790).

A *jön* ige tőváltozatai:

jön-: –

jöv-: jövendő (Mu, 1703), *jövö* (Mu, 1762), *jövésünk* (Mi, 1790);

jő-: jöttem (Ka, 1756), *jött* (Mu, 1804);

jő-: jöttünk (Mi, 1790);

jü-: jünek (Mi, 1725).

Abaffy a *jő:jőnek>jő:jönnek>jön* analogikus változása nyomán feltételezi az ige *-n-es* tövének kései ómagyarban való megjelenését (1992, 223). Szövegeinkben egyes szám 3. személyű alak ugyan nem szerepel, de az egyetlen többes szám 3.

személyű alakban a felső nyelvválású magánhangzós *jü-* tőhöz járul a személyrag még a XVIII. században is.

3.2.3. A SZÓKÉPZÉS

A deverbális verbumképzők

Gyakorító igeképzők. *-z:* érzette, kérdez, megosztózik, tartozik; *-l:* nevel; *-dos, -des, -dös:* kapdos; *-doz, -dez, -döz:* esédez, tünedezik; *-odik, -ödik, -edik:* rakodik.

Műveltető igeképzők. *-tat, -tet:* celebráttat(ni), elfoglaltat, éltet, mulat, tétet, vitet; *-ít~ét:* mozdít, szállat, szólít, szorit; *-szt:* terjeszt; *-t:* vált.

Visszaható igeképzők. *-kozik, -kezik, -közik:* csudálkozik; *-kodik, -kedik, -ködik:* vetélkedik, vonakodik.

Szenvedő igeképzők. *-atik, -etik, -tatik, -tetik:* csalattattunk, elfojtassanak, erősstetett, felkérítik, kényszerített, kelletik, kívántatik, méltóztatik, tapasztaltatik, unszoltatik; *-ódik, -ődik:* adodott, felküldőgygyék.

Ható igeképző. *-hat, -het:* elítélhessék, irtathatok.

A deverbális nomenképzők

Elvont főnévképzők. *-alom, -elem:* engedelmebül, értelmében, félelem, hatalom, oltalom, sérelem; *-dalom, -delem:* birodalom, bizodalommal, fájdalommat, jövedelem, segedelmével, veszedelem; *-at, -et, -ot:* akarat, állapot, cselekedet, épület, eset, felelet, fondorlat, gondolat, gyakorlat, isméret, ítélet, kelet, képviselő, kereszteletkor, terület, köszönet, nézet, nyugat, parancsolat, részrehajlat (Szn, 1865), ruházat, szeretet, szolgálat, szüret, testület, vizsgálat; *-t:* hit, létében; *-ás, -és:* cselekvő igéből: adás, befolyás, bejutás, bíraskodás, büntetés, csonkulás, elérhetés, eljárás, előfizetés, epetes, értés(ire), eszközzés, felvigyázás, foglalás, folyás, fogyatkozás, fölfegyverzés, gazdálkodás, gerjesztés, gyakorlás, gyanúsítás, gyűlés, hajhászás, igazítás, igazgatás, irtás, intézés, intézkedés, írás, itatás, jelelés, kényhatás, kénykedés, kérdezkedés, kijátszás, kiegyenlítés, kicsapongás, kiesmérés, kifejezés, kihágás, kilátás, kijelöltetés, kiszolgáltatás, kiváltás, korteskedés, leforgás, megbizonyítás, meggátlás, meghaltalmazás, megnyerés, megtartás, megvesztegetés, megvizsgálás, mutató, mutogató, nyomorgató, nyughatatlankodás, nyugvás, országgyűlés, pitrenés, pusztulás, rágalmazás, ragaszkodás, szállás, supleálás, szerzés, szökés, takarás, tapasztalás, tartás, terjedés, tudósítás, utasítás, ülés, vagdalás, váltás, várakozás, végzés, visszaélés, vonás, zálogosítás, zörgés; Szenvedő igéből: akadályoztatására; *-ály, -ély:* akadály, tekintély; *-al~ál:* fonal, halál; *-ék:* akadék, maradék, mérték, moslék; *-ány, -ény:* cselszövény (Szn, 1865); *-mány, -mény:* adomány, alkotmány(os), eredmény, esemény, közvélemény, szerzemény, tudomány; *-ság, -ség:* egység, fáradság, kívánság, költség, mentség (mencsig), tehetség, vétség; *-asz, -esz:* válassz; *-tal, -tel:* előmenetel, jövetel, kitétel, letétel, tétel, vétel, vitel; *-on, -en:* vagyon; *-tyű, -tyű:* fogantyúja.

Az -ó, -ő főnévképző funkciói

Kifejezi	-ó	-ő
A cselekvőt	adózó, tsináló, előjáró, joakaro, okozó szolgáló	elől=ülő, gondviselő, jegyző, kereskedő, szerkesztő, szülő, Teremtő
A cselekvés tárgyát	adó, csatló	
Akit vagy amit érint a csel.		illető
A cselekvés eredményét		dülő
A cselekvés eszközét	borító, fogó, nyomtató, tartó	verő, veső
A cselekvés helyét	forduló	

Igéből melléknévképzés. **-hatlan, -hetlen:** elodázhatlan, mellőzhetlen, mulhatlan, távozhatatlan; **hatatlan, -hetetlen:** fáradhatatlan, megszünhetetlen, nyughatatlan, változhatatlan; **-ságos, -séges:** gyűlölséges; **-atlan, -etlen:** bérletlen 'béleletlen', ingatlan, neveletlen, osztatlan; **-s, -os, -es:** lakos.

A denominális verbumképzők

Főnévből igeképzés. **-z:** adózik, alkalmaz, bérletez(ett) 'bélel(t)', egyezik, helyez, jegyztettem, megigéz, szerez, jutalmaz, kötelez, oltalmaz, szándékoz, végez; **-l:** érdekli, érdemel, orvosol, rendel, szabadul, tánczol, tisztel, ural; **-d, -odik, -ődik:** egyenlődnék, elnyomorodok, nyomorodik; **-kodik, -kedik, -ködik:** idegenkedik; **-lkodik, -lkődik:** erőlködik, gazdálkodik, panaszkodik; **-hoz, -hez:** helyhezhetném, kárhoz(tatandó).

Melléknévből igeképzés. **-sz:** elégszik; **-ít:** adossita(ni), lelkesít, pusztít, világosít; **-skodik, -skedik, -skődik:** foglalataskodik, szorgalmazaskodik.

Módosítószókból igeképzés. **-ít:** bizonyít.

A denominális nomenképzők

Főnévből főnévképzés. **-ság, -ség (gyűjtőnév):** atyafiság, biróság, társaság; **-ság, -ség (elvont főnév):** barátság, békeség, betegség, helység, igazság, kétség, kiszég, tökéletesség, malombiróság(omban), orvosság, vérség; **-ság, -ség:** asszonyosság, feleség; **-ály, -ély:** személy; **-ász, -ész:** ügyész; **-né asszonynévképző:** Adamné, Miklósné; **-ék:** Asszonyoméék.

Melléknévből főnévképzés. **-ság, -ség:** adosság, alkalmatosság, állandóság, boldogság, ditsőség, engedelmesseg, engedetlenség, erősség, értelmiség, felvilágosság(ul), hajlandóság, háladatosság, hiúság, helytelenség, ildomosság, képesség, kötelesség, kötelezettség, lehetőség, munkásság, nagyság, örökség, reménység, szabadság, alkalmatosság, szorultság, szükség, tehetetlenség, tellyesség, törvényesség, törvénytelen-ség, üresség 'szabadidő', valóság, zálogosság; **-lék:** aprólék.

Melléknévi igenévből főnévképzés. **-mány, mény:** Bizottmány.

Módosítószókból főnévképzés. **-ság:** bizonságára.

Kicsinyító képzők. *-cska, -cske:* csatocska, földecske, jóságocska, ladacska (Sb, 1682a), marhacskaink, rozscscka, rétecske.

Főnévből melléknévképzés. *-i:* a) járulhat közös főnévhez: *anyai, birói, helyi, királyi*; b) tulajdonnévhez: *Bégányi, Kolczéri, Kővári, Kővárvidéki, maramarosi, Ripinyei, Somlyai, szigeti*; c) elvont főnévhez: *behajtási, bizottmányi, egyesületi, évi, jobbgátsági, képviseleti, kereseti, körhirdetményi, magyari, parányi, szabályozási, téli, úrbéri, vérségi*; d) határozószói névmáshoz: *akkori*; e) határozószóhoz: *néhai*; f) *-ben* ragos alakhoz: *ügybeni*; *-ú, -ű~ó, -ő:* csőjő, emlekezetű, kerületű, nagytiszteletű, nevű~nevő, nevezetű, reczėjű, színű, szivű, veretű; *-s, -as, -es, -os, -ős:* alázatos, alkalmas, álhatatos, alkotmányos, aranyos~aranyas, atyafiságos, becses, birós(an), bizodalmas, cégéres, ecsetes 'ecetes', elegyes, előleges(en), esztendő, fundamentumos, hatalmas(ul), hiányos, hivatalos, hűtő, kárhozatos, kölcsönös, köteles, köves, közönséges, lényeges, mázos, méltányos, negyedes, nevezetes, nemzetes, nyusztos, nyáras 'nyárfás', osztályos, önkéntes, parochiás, postós 'posztós', rebellises 'trebellises', reczés, rojtos, satmárjasos, sujjos, sujtásos, szabados, szederjes, szerelmes, szennyes, szives, szükséges, tejes, tekintetes, tetemes, tisztességes, tövényes, tudományos, veszedelmes; *-atlan, -etlen, -talan, -telen:* alkalmatlan, atyafiságtalan, érdektelen, önzéstelen, erkölcstelen, igénytelen, kéntelen, nemtelen; *-só, -ső:* alsó~aso, belső, külső, utolso; *-beli~béli:* házbéli, helybéli, hivatalbéli, időbéli, jövendőbéli, Krángabeli, pénzbeli, rendbéli, Successiobeli, számbeli, vagyonbéli; *-szerű:* czélszerűbb.

Melléknévből melléknévképzés. *-s:* feketésen; *-tlan, -tlen, -talan, -telen:* boldogtalan, elégtelen, kedvezőtlen; *-ságos, -séges:* csendességes, emberséges; *-ded:* rővided(en).

Határozószóból melléknévképzés. *-i:* holnapi, tavolabbi, mostani(ak), tavalyi, további.

Határozószói névmásból melléknévképzés. *-béli:* akkorbéli.

Névutóból melléknévképzés. *-i:* iránti, képesti, közti.

Módosítószóból melléknévképzés. *-os:* bizonyos.

Ragos névszóból melléknévképzés. *-i:* képviseletrei.

Számnévből sorszámnévképzés. *-d:* harmad, kilenczed, második, negyed.

Az igenévképzők

Főnévi igenév. *-ni:* adni, adnő, folyamodni, kiadatni, kiutalni, szaporítani, szentelni, szolgálni.

Melléknévi igenév. *-ó, -ő:* adó, álló, coramizáló~coremizáló, coramozó, dézmáló, czélozó, elismérő, elelő, előforduló, feredő, folyó, fölmerülő, harapózó, hanyatló, halászó, helytartó, idéző, igyekező, illendő, illető, ingó, itilő, jövő, kellő, kérdő, lakó, lakozó, létező, levő, megkívántató, munkálódó, mutakozó, orvosló, osztoztató, panaszkodó, szabo, szántó, szapulo, származó, szoro, szorongató, tarto, tartozó, terhelő, tetsző, tisztelő, tudó, túlnyomó, ujitó, vádoló, vágó, vető, zálogváltó; *-ú, -ű:* asszú; *-ható, -hető:* eshető, fordulható, helyeselhető, illethető, kelhető, következhető, található, tapasztalható; *-t, -tt:* ajánlott, autorizált, beismert, bérlett 'bélelt', bérletezett 'bélelt', bődögült, elkövetett, elatkozott, emlegett~említett, fojtott, hagyatott,

idvezült, (meg)irt, ketszerezett, kijelelt, kelt~költ, maradott, meghagyatott, múlt, nevezt, nyomorodott, nyomorult, nyomtatott, rakott, rödzött~tödzött 'tűzött', sinorozott, specifikált, subcribalt, szabott, szakadt, származott, szerzett, szokott, tapasztalt, tartott, tisztelt, titulált, választott, váltott, varrott, végezett, végrehajtott, szütt; **-andó, -endő:** állandó, coramisálandó, ekövetkezendő, elfojtandó, elkelendő, elkészítendő, elegendőnek, esendő, folytatandó, irandó, kárhoztatandó, kijelölendő, kiküldendő, kizárandó, következendő, lejendő, meghatározandó, meghivandó, megtartandó, megkülönböztetendő, nevezendő, öszveülendő, számítandó, találendő, tartandó, tartozandó, tétetendő, választandó, való; **igei-igenévi alakok:** erősíttemet, közbejötté(vel), szűrtje, tudtára, voltára.

Határozói igenév: -va, -ve: adva, erősítve, feljogosítva, hozzácsatolva, kiszemelve, megrekkedve, nézve, rövidítve, roborálva, takarva, tellyesítve, téve; **-ván, -vén:** adván, ajánlván, akarván, assignálván, bocsátván, elenyésvén, elbukván, eltelvén, erősítvén, értvén, eshetvén, fogadván, győzöttvén, halgatván, hagyattatván, hirdettetvén, hozatván, ítéltevén, kezdvén, kikötvén, kinszeretvén, közölvén, letévén, lévén, meghivattatván, roborálván, szállítatván, számlálván, találván, tehetvén, telvén, terítvén, tévén, tisztelvén, tudván, ujjitatván, utasittatván, várván, végezödvén, vévén, viseltévén.

Összefoglalva: a vizsgált szövegekben a szóképzés a leggyakoribb és legtermékenyebb szóalkotási mód.

Mint a felsorolt példák alapján látható, vannak a korszakra jellemző, igen termékeny képzők: a főnévképzők között az elvont főnevet létrehozó -ás, -és, a melléknévképzők között pedig az -i képző. Az igei képzők között a szenvedő képzős alakok használata is igen kedveltnek mutatkozik. Szintén a gyakran használt képzett alakok közé tartoznak az igenevek, amelyek különböző fajtáinak az előfordulása nagyjából azonos gyakoriságot mutat. A folyamatos melléknévi igenevek között kedveltnek mutatkozik a -ható, -hető képzős alak is. Az -ó, -ő képzős folyamatos melléknévi igenevek mellett – Kővár vidékén – előfordul az -ú képzős is az asszú igenévi alakban. A befejezett melléknévi igenevek között szép számmal akadnak igei-igenévi személyraggal alkotott alakok, s a határozói igenevek körében a -ván, -vén képzős mintegy négyszerese a -va, -ve képzősnek.

A deverbális verbumképzőkből csak azokat vettük figyelembe, amelyek ebben az alakjukban szerepeltek a vizsgált szövegekben. Természetesen a többszörösen képzett szóalakok töveiben jóval nagyobb számban találhatók deverbális verbumképzők, de vizsgálatunkat ezekre nem terjesztettük ki.

A denominális nomenképzők között a vizsgált korszak végére a nyelvújítás kedvelt képzőinek is meg kellett volna jelenniük, ám ezek csak szórványosan szerepelnek iratainkban. A kicsinyítő képzők közül csupán a -cska, -cske jelentkezik a szövegekben, és bár érthetően túl sok nem szerepelt belőlük – hiszen jórészt hivatalos iratokat vizsgáltunk –, mégis feltűnő az említett kicsinyítő képzőnek mind a négy vármegye területén és minden korszakban való felbukkanása, ami e képző kedvelt és elterjedt voltára vall a területen.

Különösen érdekes a melléknévképzők közül az -i nagyfokú társulási készsége, hiszen főnévhez járulva eredeti jelentése szerint a 'valahova való tartozást, valahon-

nan való származást’ fejezi ki, de itt találunk példát – ha nem is nagy számban – név-utómelléknévre, határozószóhoz, időhatározószói névmáshoz és módosítószóhoz való kapcsolódására is. Szövegeinkben gyakran mondható az ómagyar korban a *bél* főnév *-i* képzős *-beli* alakjának előfordulása, de az *-i* képző az újmagyar korban divatos módon határozóraggal is társulhat:

-ben inessivus raghoz kapcsolódó alakján kívül találunk egy ritka példát, amikor a *-re* allativus ragos névszóhoz járul az *-i*. E jelenségre utal Mizser is Pesty Frigyes északkelet-magyarországi helynévtárában is (2005, 16).

Az *-ú*, *-ű* kéttagú jelzős szerkezetekben jelentkező képzőnek e területen középső nyelvállású, *-ő* változata is előfordul Kővár vidékén, Szatmárban.

3.2.4. AZ ÖSSZETETT SZAVAK ÉS SZOROS SZÓKAPCSOLATOK

A következőkben megvizsgáljuk az iratokból gyűjtött szóösszetételeket és szoros szókapcsolatokat, amelyek kötött és szoros szórendű szintagmatikus kapcsolatfajtákat képviselnek. A szövegekben előforduló alakok gyakorisága arra vall, hogy a magyar nyelvnek már a korábbi szakaszaiban is a szóösszetétel volt a szókincs bővítés egyik gyakori módja (Lőrinczi 1992, 853). Az összetételek vizsgálatakor a helyesírással ugyan nem lehet támaszkodni, mivel a szóösszetételek elő- és utótagjait gyakran külön szóba írják, de szórendi kötöttségük, amely a mellérendelők esetében a tagok alaki vagy jelentésbeli hasonlóságával függ össze (mellérendelő viszony), vagy éppen a grammatikai körülmények velejárói eligazítanak az elemzésükben (Lőrinczi, 860–61).

Az iratokban többször előforduló szóösszetételeket vizsgált szövegeinkben való legkorábbi előfordulásuk dátumával a dokumentumokban szereplő eredeti helyesírással adjuk meg.

A szerves szóösszetételek

Az alárendelő viszonyt tartalmazó összetett szavak

Az alanyos összetett szavak

Szövegeinkben csupán egy alanyos szóösszetétel szerepelt: *mi voltát* (Mu, 1762).

A TNyt a genitivus subjektívusi összetételhez sorolja a természeti világ jelenségeire, különösen az időjárásra utaló összetett szavakat (Lőrinczi 1992, 861–2): *nap kelet* (Hu, 1714), *nap nyugott* (Hu, 1714).

A tárgyas összetett szavak

Vizsgált anyagunkban szép számmal találhatók tárgyas alárendelő összetett szavak: *csont vago* (Sb, 1682a), *fekőtő* ’fököttő’ (Ko, 1674)~*fököttő* (Szn, 1709), *gondviselő* (Nk, 1814), *gyertya tartó* (Szn, 1709), *joakaro* (Sb, 1682b; Nb, 1707), *helytartó* ’helyben maradó’ („eö K(e)g(e)lm(e)k jo szo halló, igaz és helytartó örökös jobbágyok lesznek”) (Ka, 1695), *kő vago* (csákány) (Sb, 1682a), *malombiroságomban* (Kb, 1795), *Marha belyegezni* (valo vas) (Sb, 1682a), *palacsinta sütő* (Sb, 1682a), *szer* (!) *főző* ’serfőző’ (üst) (Sb, 1682a), *so örlő* (malom) (Sb,

1682a), *szófogadó* (Ka, 1695), (jó) *szó halló* 'szófogadó' (Ka, 1695), *Törvény tudó* (Ka, 1703), *üstök nyomtató* (Szn, 1709), *Zálog váltó* (Nk, 1813).

Genitivus obiektívusi összetételek: *búza vetes* (Sb, 1682b), *cselszövény* (Szn, 1865), *gyűlölet gerjesztés* (Szn, 1865), *szőlő Műelis* (Mi, 1705).

A tárgyas alárendelő összetételek között akadnak olyanok, amelyeknek a tagjai között meglevő szorosabb viszonyra a helyesírásuk is utal: *hellytartó*, *joakaro*, *malombíróágomban*.

Bár már a kései ómagyar korban is ritkának tartható a főnévi igenévi alaptagú tárgyas szóösszetétel (Lőrinczi 1992, 862), Kővár vidékén még a XVII. században is előfordul szórványosan a bizonyára már akkor is archaikus alak: *Marha belyegezni* (valo vas) (Sb, 1682a).

A határozós összetett szavak

Az alárendelő határozós összetett szavak alaptagja leggyakrabban melléknévi igenév vagy igéből képzett főnév: *ágyravaló* (Szn, 1709), *Előljáró* (R, 1858), *Elöl=ülője* (Nk, 1813b), *feljebb vitel* (P, 1847), *fenn hagy* (P, 1847), *hozzávaló* (Szn, 1709), *jelenléte* (G, 1804a), *nyakba vető* (Szn, 1709), *részrehajlat* (Szn, 1865), *számba vétel* (Szn, 1865), *szügyellő* (Szn, 1709) (esetleg képzett szó: vö. TESz) *távolyléte* (Hu, 1715). A bizonytalan *szügyellő* kivételével mindegyik ide tartozó összetett szónak vagy határozószó az előtagja vagy ragos névszó.

A jelzős összetett szavak

A minőségjelzős összetett szavak

A minőségjelzős szóösszetételek Lőrinczi felosztása szerint (1992, 868) a következő csoportokba sorolhatók:

Térbeli helyzetet, viszonyítást jelentő bővítményeket tartalmazó szerkezetek: *alperes* (Nk, 1813), *Felperes* (Nk, 1813), *Fő Biro* (Msz, 1693), *Főelőljárók* (Szn, 1865), *Főispányjai* (Szn, 1865), *Fő Kapitány* (Ko, 1682), *Fő Notariusok* (Szv: 1805), *Vicze Ispán* (Nb, 1707), *Vice kapitány* (Ko, 1682), *átal patak* (Fa, 1696), *előruha* (Ko, 1674), *külföld* (Mi, 1790), *kereszt vonasaval* (Ka, 1695), *körirat* (Szn, 1865), *közgyűlés* (Nk, 1813), *közzjó*, *köz tisztelet*, *közügy*, *közvélemény*, *közdógok* (Szn, 1865), *köz egyesség* (P, 1847).

Foglalkozást, mesterséget, helyzetet, állapotot jelölők, élőlény kora, neme, fajtanemek, főnévi jelzők: *asszony ember* (Szn, 1709), *edes Anyam* (Hu, 1715), *Gazdasszony* (Mi, 1790), *gyámannya* (Nk, 1813), *házás=Társa* (Ka, 1665), *Hitves társa* (Nk, 1813), *fiu ágon* (Ka, 1695), *Mostoha Anyánk* (Ko, 1674), *Nagy Anya* (Ka, 1756), *Nagy Attyánk* (Hu, 1715), *Nagy Bátyáink* (P, 1847), *szolga Biro* (Ka, 1703), *Mező Város* (Nk, 1814), *Sing vas* (Sb, 1682a), *kengyel vas* (Ko, 1674), *jancsar puska* (Ko, 1674), *Flinta Karabély* (Szn, 1709), *ujjesztendő* (Gsz: 1804), *Rész Joszágom* (Hu, 1715), *Udvar Telek* (Mi. 1725), *végházában* (Ko, 1682).

Színnevek, anyagnevek, népnevek: *cserep tal* (Sb, 1682a), *fa kupa* (Sb, 1682a), *fa rosta* (Sb, 1682a), *fa tal* (Sb, 1682a), *vas macska* (Sb, 1682a), *vas nyarsak* (Sb, 1682a), *vas rosta* (Sb, 1682a), *vas rostely* (Sb, 1682a), *(labas) vas szerpenyő* (!) (Sb, 1682a), *vas villa* (Sb, 1682a), *hamu szín* (Szn, 1709), *karmasin szín* (Szn, 1709),

megyszin (Sb, 1682b), *narancs szín* (Szn, 1709), *sállya kék* (Szn, 1709), *hajszin* (Szn, 1709), *viola szín* (Szn, 1709), *töröking* (Szn, 1709), *kar szék* (Sb, 1682a);

-só, -só, -s és ritkán -i melléknévképzősek: *Felső lepedő* (Szn?: 1709), *Asohaz* (Mi, 1725), *boros korso* (Sb, 1682a), *buzas hordo* (Sb, 1682a), *Földes Urát* (Mu, 1762), *fűles kosár* (Sb, 1682a), *lisztes hordo* (Sb, 1682a), *tejes sajtar* (Sb, 1682a), *napirend* (Szn, 1865).

Olyan szerkezetek, amelyekben a melléknévi igenévi tag szenvedő jelentésű: *dakasztó tekenő* (Sb, 1682a), *feredő kad* (Sb, 1682a), *szántó föld* (Ka, 1695), *Halászovize* (U, 1730), *szanto vas* (Sb, 1682a), *szapulo kad* (Sb, 1682a), *szoro lapat* (Sb, 1682a), *lepedő vászon* (Szn, 1709), *mosdo medencze* (Szn, 1709).

Tulajdonnevek: *Hidegkuti* (Ko, 1674), *Ulyfalusi* (Ko, 1674), *Nagybányá(n)* (Mi, 1705).

A mennyiségjelzős összetett szavak

Szóösszetételként vagy szoros szókapcsolatként a tőszámneveken kívül csak néhány mennyiségjelzős szó szerepelt a szövegekben: *tizenket* (Sb, 1682a), *huszon negy* (Szn?: 1709), *egynehany* (Sb, 1682b), *kett agu* (kapa) (Sb, 1682a), *Egy=értelmű* (Szn, 1865).

A birtokos jelzős összetett szavak

A jelöletlen birtokos jelzős összetételek gyakoribbak voltak szövegeinkben, mint a jelöltek: *atyafiságos* (Ka, 1665), *dekalytok* 'derékaljtok' (Ko, 1674), *hazafi* (Szn, 1865), *haz helyet* (Ko, 1682), *honfi* (Szn, 1865), *ingujj* (Szn, 1709), *malomkövett* (Kb, 1795), *napfény* (Szn, 1865), *Országgyűlés* (Szn, 1865), *parna hely* 'párnahaj' (Ko, 1674), *párnasák* (Szn, 1709), *puska tok* (Szn, 1709), *hiuz mál* (Szn, 1709), *roka mal* (Ko, 1674), *roka Torok* (Ko, 1674), *szarvas bőr* (Ko, 1674), *pártszellemi* (Szn, 1865), *posztó szélek* (Szn, 1709), *születés nap* (Szn, 1863), *Udvarbiro* (Ko, 1682), *vánkos húj* (Szn, 1709).

Jelölt birtokos jelzős szóösszetételek: *kútfejéből* (Szn, 1865), *osztályleveleit* (Bsz, 1798), *Várallyán* (Mi, 1705).

Mindkét tagon jelölt alak is előfordult a szövegekben, az egyikben eltérő személyű személyjelekkel: *Atyámfi* (Mu, 1677/1703), a másikban azonos személyű személyjelekkel: *kezemirásom* (Ms, 1738).

Jelentéssűrítő összetett szó: *sors nyilak* (P, 1847).

Elhomályosult összetétel: *keszkenő* (Szn, 1709).

A mellérendelő szóösszetételek

Valószínűleg a szövegek hivatalos volta miatt a gyakran fokozó értelmű, vagy más stilisztikai funkciót betöltő mellérendelő szóösszetételek ritkán szerepelnek a szövegekben.

Osztódásos ikerszó: *dibdab* 'ilyen-olyan holmi' (Sb, 1682b). **Forradásos ikerítés:** *perpatvar* (Ms, 1738; Ó, 1798), *egyetmás* (Sb, 1682a; Szn, 1709), *töbsmás* (Mi, 1790).

Valódi mellérendelő szóösszetétel: *szerszamok* (Ko, 1674), *testvér* (Ha, 1764).

Szoros szókapcsolat (laza összetett szó) (vö. Lőrinczi 1992, 858–59): *éjjeli nappali* (Szn, 1703), ahol mind a két tag felveszi a melléknévképzőt vagy valamely határozóragot: *akár mi uton módon* (Mu, 1677/1703). Ez utóbbi gyakori fordulata a hivatalos leveleknek és szeszódéseknek 'akármiképpen' vagy 'bármiképpen' jelentésben.

Összefoglaló összetétel: szemfűl (külföld) (Szn, 1865).

A szervetlen szóösszetételek

A névmások és névmási határozószók: *A hol* (Szn, 1865), *a hova* (Ka, 1695), *akár holott* (Ka, 1703), *akár mely ~akar mellj* (Ka, 1703), *akár mi* (Ka, 1703), *akár mikor* (P, 1847), *a' ki* (Ka, 1665), *a' kik* (Ha, 1764), *a mely* (Sb, 1682b), *a menyi* (Mi, 1725), *a mennyibé* (Ka, 1756), *a' mint* (Ka, 1665), *a mirül* (G, 1804), *az hova* (Ka, 1703), *az kiknek* (Ka, 1703), *az mely* (Sb, 1682b), *az mellyikünk* (Ka, 1665), *egymást* (Hu, 1715), *meg annyi* (Mi, 1725), *mind az* (Ka, 1695), *mindazon* (Szn, 1865), *mindaddig* (Fa, 1787), *mindekkoráig* (Nk, 1813), *mint két* (Ha, 1764), *miszerint* (Szn, 1865), *némely* (Msz, 1745), *ugyan az* (Ko, 1682), *ugyan ottan* (Msz, 1738), *valaholott* (Ka, 1695), *valameddig* (Msz, 1738), *valaki* (Hu, 1703), *valamelly~vala mellj* (Ka, 1695; Szn, 1703), *valamelyikünk* (U: 1730), *valamint* (P, 1847).

A kötőszók és módosítószók: *Az az* (Mu, 1762), *egyszersmind* (Szn, 1865), *ezenkívül* (Sb, 1682b), *ha nem* (Mu, 1762)~*hanem* (Mi, 1790), *hogyha* (Fa, 1696), *immár* (Szn, 1865), *holott* (Fa, 1787), *mindazon által* (Hu, 1703), *mint hogy* (Sb, 1682b), *tehát* (Fa, 1696), *ugyantsak* (R: 1858), *ugymint* (Ha, 1764).

Egyéb szófajok: *minapába* (Bsz, 1798).

A vizsgált szövegekben a szóképzés után a második leggyakoribb szóalkotásmód a szóösszetétel. Közülük a minőségjelzős összetételek fordulnak elő a legnagyobb számban. Alaposabban megvizsgálva ezt a szóösszetételi csoportot megállapíthatjuk, hogy a hétköznapi élet körébe tartozó szavak mellett kirajzolódik egy-egy szakma, szakterület jellemző szókincsének egy-egy részlete. A következő témakörökből találunk több minőségjelzős szóösszetételt; rokonságnevek: *édesanya*, *gyámánya*, *mostohaanya*, *nagyanya*, *nagy bátyja*; ház, háztartási, ház körüli és a földműveléshez szükséges eszközök nevei: *udvartelek*, *udvarház*, *végház*, *boroskorsó*, *cseréptál*, *dagasztóteknő*, *serfőző* (üst), *szapulókád*, *vasvilla*; ruházat és színnevek: *előruha*, *főkötő*, *töröking*, *meggyszín*, *zsályakék*; jogi és közigazgatási szókincs: *alperes*, *felperes*, *főbíró*, *főkapitány*, *részjószág*, *Vice ispán*; személy- és földrajzi nevek: *Hidegkuti*, *Ulyfalussi*, *Kabolapataki*.

Az örökösödési iratokban gyakran szereplő *szántóföld* jelentéssűrítő szóösszetétel előfordulásait és szövegkörnyezetét megvizsgálva nyomon követhetjük az összetétel-lé válás folyamatát. A szó szövegeinkben való legkorábbi megjelenése a XVII. század végére esik, s szinte azonos időben szerepel egy beregi és egy ugocsi szövegben: *szántó föld*: „ennekem fellyeb megnevezett Mathé Janosnak adtak Mező Kaszon Városába Vincze János házat, [...] ugyan a Házhoz tartozandó Kaszáló riteket, *szántó Földeivel* együtt” (Ka, 1695); „én kiváltképpen valo szüksegeből viseltetvén kellett ugyan Fancsikán... Beganyi Suzanna Aszszonynak adnőhet *szántó földet* Zalogban...” (Fa, 1696), a különírás ellenére a jelzős szerkezetet ezekben a monda-

tokban minden bizonnyal összetételnek tekinthetjük. Ugyanakkor e jelzős szerkezetnek – szóösszetételként való korai előfordulása mellett – későbbi szövegekben olyan használata is olvasható, amely a jelzős szerkezet, szoros szókapcsolat és az összetétel között való ingadozásra utal, ugyanis a jelző és a jelzett összetételi tag közé beékelődhet egy másik szó, a jelzett szónak egy újabb jelzője, amely az összetételi tagok laza kapcsolatára utal: „Adtuk pedig és kötöttük ő k(egyelmű)k(ne)k, Nemz(etes) Rácz Ádā Ūr(na)k, és Feleségének N(em)z(etes) Thordai Maria Asz(onyna)k, és két agon lévő maradékinak sőt még Legatariusinak is. Telekjeivel, mezejével, Erdejével, halászó vizeivel, *szántó és kaszalló földeivel...*” (Hu, 1703).

A jelöletlen tárgyas szóösszetétel valószínűleg már a középmagyar kor végén is archaikusnak számít: *Marha belyegezni* (valo vas), *sendely horgolyolni* (valo vas) (Sb, 1682a).

A mellérendelő szóösszetétel különböző fajtáinak több példája Szatmárnémeti város előjáróinak egy főgenerálishoz írott panaszos levelében olvasható, amelyben a szatmáriak szerették volna minél hatásosabban lefesteni siralmas és nyomorúságos helyzetüket, ezért stílusuk kevésbé hivatalos, sőt a meggyőzés érdekében a nyomósítás és fokozás eszközeként gyakran élnek a mellérendelő szóösszetétellel: „Az hadak(na)k sok üdőtől fogva poszterungbā rajtunk valo litele, *ejjeli nappali* szorongató *nyomorgatás*” (Szn, 1703).

3.2.5. A NÉVSZÓJELEZÉS

Az általános többesjel

A *-k* általános többesjel a magánhangzóra végződő tövekhez előhangzó nélkül járul: *jók* 'javak' (Ko, 1682), *hordok* 'hordók' (Sb, 1682a), *fedők* (Sb, 1682a), *marhák* (Ko, 1682b), *kiknek* (Mu, 1677/1703), *birak* (Msz, 1693; Ó, 1798), *Málhákban* (Szn, 1709), *esztendőktől* (Nsz, 1738).

Az *-i* melléknévképzős, főnevesült szavakhoz vagy az *-i* képzős személynevekhez előhangzóval járul a *-k*: *mostaniaknak* (Msz, 1693), *Madarasziaiak* (Ko, 1674).

A teljes és csonkító szembenállást mutató típusokban a *-k* mindig a teljes tőhöz kapcsolódik (Korompay 1992, 321): *Jobbágyokat* (Ka, 1665), 30 magyar *forintokat* (Mi, 1705), *kengyel vasak, jo nyergek* (Ko, 1674), *uj fa kalanok, Fa tangyerok* (Sb, 1682a).

A mennyiségjelzős szerkezetekben – amelyekben a szerkezet egésze a többség mozzanatára utal, de maga a főnév nem (Korompay 1992, 323) – ingadozás tapasztalható az egyes és többes szám használatában. Ezt az ingadozást a latin nyelv hatása okozza, hiszen a magyar nyelv hagyományai szerint a dolgok többségét elegendő a mennyiségjelölő szóval kifejezni.

Határozott vagy határozatlan számnévi bővítmény mellett: *4 kis desa, 9 mazos fazek* (Sb, 1682a), *12 tányér kesz kenőnekvaló, 24 tál, 20 tányér* (Szn, 1709). A szerződésekben, zálogba vagy kölcsönadást rögzítő iratokban a pénzösszeg mellett álló *forint* egyes és többes számú használata ingadozó. Előfordulhat, hogy egy-egy iratban következetesen a többes számot használják: *30 magyar forintokat* (Mi, 1705), s ugyanott még 12-szer szerepel a számnévi jelzővel bővített *forintokat* alaptag, de ugyanabban az iratban egyes számban áll a *forint* inessivus ragos alakja: *98 magyar*

forintyaba (Mi, 1705). Ugyanebben a szövegben a *pénz* szó például nem kerül többes számba: *edgj forintot husz penzt* (Mi, 1705).

A többes szám használata természetesen másféle menyiségjelzős szerkezetekben is megtalálható: *mi két testvér Atyafiak* (Bi, 1713–14). A *sok* és a *több* határozatlan szám-név után szintén gyakori a többes szám: *sok vas rez szerszámokat* (Sb, 1682a), *tobb Atyafiak* (Bi, 1713–14). Az ingadozás nemcsak ugyanabban az iratban, hanem akár egy mondaton belül is megfigyelhető: az *ötven forintokból húsz forint* (Ka, 1665).

A **minden** általános névmás mellett: Szövegeinkben részben azért gyakori a *minden~mindenek* mellett álló többes szám, mert a hivatalos iratok egyik formulájának, kész mondatának a része: „En Szeremi Gulacsy Andras... *minden* rendbéli *Atyámfiai*nak es *Mindeneknek* valakiket ez itt alább meg irt Dologh akár mi képpen, és akár mi uton modon, most illetve... adom tudtára *mindeneknek az kiknek illik*” (Mu, 1677/1703).

A birtokos személyjelezés

Az egy és a több birtokra utaló birtokos személyjelek (és a birtoktöbbséítő jel)

Összesítő táblázatunkban csak olyan alakok szerepelnek, amelyek szövegeinkben előfordultak. A vizsgált szövegek jellegével magyarázható, hogy egyes alakok, pl. a több birtokra utaló többes szám második személyűek egyáltalán nem, az egy birtokra utaló egyes és többes szám második, illetve a több birtokra utaló többes szám első személyűek pedig nem minden alakjukban fordulnak elő.

<i>Személy</i>	<i>Egy birtok</i>	<i>Több birtok</i>
E/1.	-m, -am, -om, -em	-im, aim, -eim
E/2.	-ed	–
E/3.	-a, -e, -i, -ja, -je	-i, -ai, -ei, -jai, -jei
T/1.	-nk, -unk, -onk, -ünk	-ink, -aink, -eink
T/2.	-tok, -etek	–
T/3.	-ok, -ak, -uk, -ök, -ük, -jok, -jök	-aik, -eik, -jaik

Egy birtokra utaló birtokos személyjelek

E/1.: **-m**: *Néném* (Msz, 1745), *Atyám* (Ha, 1764);

-am: *Uramot* (Mu, 1703);

-om: *általom* (Sb, 1721), *maradékom* (Fa, 1696; Hu, 1703) *Birodalmomban, hatalmom* (Fo, 1771), *Angyom* (Kb, 1798);

-em: *iltem ’életem’* (Ka, 1695), *feleségem* (Ka, 1665), *Menyem* (Ka, 1756);

E/2.: **-ed**: *kigyelmed, Kelmed* (Ka, 1756);

E/3.: **-a**: *Házasa Társa, Udvarháza* (Ka, 1665), *fogytaig* (Ka, 1695), *maradéka* (Fa, 1696), *kára* (Bi, 1713–14), *voltát* (Ka, 1762), *minapába* (Bsz, 1798);

-e: *eszere, tizét* (Sb, 1682), *földe* (Msz, 1693; Szn, 1863), *Esküttével* (Hu, 1703), *Teleke* (Ka, 1751);

-i: Az *-i* birtokos személyjeles alakokat két csoportra kell osztanunk:

a) az egyes szám harmadik személyben a személyjel *-i*, amely kis mértékben még ma is megőrződött e vidéken: *részi* (Ko, 1682), *itéleti, tekinteti* (Szn, 1703), *kereseti* (Bi, 1713–14);

b) az egyes szám 3. személyben jelentkező *í*-zés, amely azt jelenti, hogy az öt követő esetragok előtt megnyúló *-e* birtokos személyjel *i*-vé válik. Ez a változás az egész vidékre jellemző még napjainkban is, de igen gyakran mutatkozik a XVII–XIX. században is: *részirül* (Ka, 1665), *Feleséginek* (Ka, 1695), *Rendiben* (Msz, 1693), *végiben* (Fa, 1696), *kezihez* (Sb, 1721), *elein* (Ka, 1762), *ideiben, Telekin* (Fo, 1771), *részit* (R, 1858), *közügýt* (Szn, 1863);

-ja *állapottya* (Ko, 1682), *szomszédja* (Msz, 1693), *parancsolatja* (Szn, 1703), *forintyaba* (Mi, 1705), *maradékja* (Mi, 1705), *Allyán, fogantyuja* (Szn?, 1709), *Szolgabirája, Zálogjárul* (Sb, 1721), *Szolgálattját* (Nsz, 1738), *Inquisitója* (Ka, 1751), *utjára* (Nk, 1813);

-je: *erdejével* (Hu, 1703), *ketteje* (Szn, 1709), *tisztje* (U, 1798), *feleletyét* (G, 1804);

T/1.: **-nk:** *Anyánk* (Ka, 1665), *Atyánkrul* (Hu, 1715), *Vármegyénkben* (Ka, 1762);

-unk: *Urunk* (Sb, 1682), *állapatunkban, csalattatásunkot* (Szn, 1703), *magunk* (Hu, 1703), *fáradságunkkal, maradékunk* (Hu, 1715), *Malmunkat* (Msz, 1745), *minnyájunk* (Fa, 1787), *általunk, holtung* (!), *jóságunkért* (P, 1847);

-onk: *fohászonkkal* (Hu, 1770);

-ünk: *az mellyikünk, mindenikünk, valamellyikünk* (Ka, 1665), *kölcségünkön* (Hu, 1703), *Telekünket* (Hu, 1714), *Levelünköt* (Hu, 1715), *velünk* (Ha, 1764), *hitünk* (Fa, 1787), *előttünk, nevünk* (P, 1847);

T/2.: **-tok:** *Nadgys(ág)tok(na)k* (Sb, 1721);

-etek: *Kelmeteknél, Kigyelmeteket* (Ka, 1756);

T/3.: **-ok:** *magok, Legatariusok, maradékok, posteritasok* (Ka, 1695), *Akaratytyokból, successoroknak* (Mu, 1703), *utánnok* (Szn, 1703), *holtok*, (Hu, 1703; P, 1847), *farattságokkal* (U, 1730), *edes Anyok, Atyok* (Ka, 1751), *Condivisionalisok, jussok* (Ha, 1764), *erántok* (Bsz, 1798), *biztosok* (Nk, 1813a), *birtokokba* (C, 1814), *boldogságokra, hajlandóságokba, irántok, kiszolgáltatásokra, ovások* (P, 1847);

-uk: *biráskodásukba, bejutásukat, jóságukat, megtartásuk* (P, 1847), *Tapasztalásukból* (Szn, 1865);

-ak: *hatalmak* (P, 1847);

-ök: *közök* (Ko, 1682), *iteletök, kegyességöket, kiegyenlítésökre, összeülésök* (P, 1847);

-ek: *Hellyekbül* (Ka, 1695), *pénzeket* (Hu, 1703), *Kigyelmek, terheket* (Mu, 1703), *hitekkal* (Mi, 1725), *Telekekkel* (Nsz, 1738), *Pénzek, (jobbágyoknak) névek* (U, 1730), *személyekben* (Nk, 1813a), *kérésekhez* (Nk, 1814);

-ük: *kötelességük* (P, 1847);

-jok: *akarattyokbul* (Mu, 1677/1703), *maradékjoknak* (Hu, 1703; U, 1730), *prætentiojokat* (Mi, 1705), *informatiojokra* (Fa, 1772), *Familiájokat* (Szv, 1805), *Annyok* (Nk, 1813b), *módogyok* (C, 1814);

-jök: *erejökhöz* (P, 1847).

Többes szám 3. személyben a veláris szavak túlnyomó többségéhez az *-ok* birtokos személyjel járul, amelynek még a középső nyelvállásnál is nyíltabb, alsó nyelvállású alakja, az *-ak* is felbukkan a vizsgált anyagban. A felső nyelvállású személyjel csak a XIX. század elején és csupán két iratban szerepel, s egy kivételével a Pálfalván készült Compromissumban olvashatók ezek az alakok, de a használatuk ott is ingadozó: a nyíltabb és zártabb magánhangzós személyjel aránya az iratban: 6:5. A palatális szavak T/3. személyű birtokos személyjele az *-ek* és az *-ök* egyaránt lehet, de vidékünkön az illabiális alak kedveltebbnek mutatkozik a vizsgált időszakban.

Az *-uk*, *-ük* alakot a kései ómagyarban Korompay még ritkának tartja (1992, 335), de az északkeleti peremvidéken ez a helyzet még évszázadokkal később is jellemző, és a felső nyelvállású alakok palatális és veláris szavakban is csak a múlt század második felétől kezdik háttérbe szorítani e regionálisan erősen ható jelenséget.

A T/1. személyben a nyíltabb magánhangzós alak csak egyszer fordult elő veláris szóalakban egy huszti iratban: *fohászsonkkal* (1770).

A j-s személyjelek E/3. személyben a veláris szavakban gyakoribbnak mutatkoznak, míg a palatálisokban csak két esetben járultak mássalhangzóra végződő szóhoz, ami azt mutatja, hogy a *-je* toldalékot főleg a magánhangzóra végződő szavak mellett használják. T/3. személyben előfordul ingadozás az *-ok~jok* személyjel használatában: *maradékok* (Ka, 1695)~*maradékjok* (Hu, 1703; U, 1730), *edes Anyok*, *Atyok* (Ka, 1751)~*Annyok* (Nk, 1813b).

Több birtokra utaló birtokos személyjelek

E/1.: **-im:** *fájdalmimat*, *gyermekimmel*, *marhaim*, *nyavajaimat*, *tánygyérimat* (Sb, 1682), *maradékim* (Fa, 1696), *Leányimnak* (Mu, 1703), *ágim* (Hu, 1703), *massimat* (Szn, 1709), *Posteritasim* (Hu, 1714);

-aim: *lovaim*, *talaimat* (Sb, 1682), *Fiaimnak*, *jovaimbul* (Mu, 1703), *dolgaim* (Bsz, 1798);

-eim: *ökreim*, *teheneim* (Sb, 1682), *Gyermekeimet* (Ka, 1695), *Eöcséimnek* (Mu, 1703), *szemeim* (Szv: 1805);

E/2. –

E/3.: **-i:** *ketteit* (Ko, 1682), *maradékinak*, *successorinak*, *Legatariusinak* (Ka, 1695), *árvainak* (Mu, 1703), *maradékit* (Bi, 1713–14), *erdeivel*, *mezeivel* (U, 1730), *appertinentiáival*, *maradékiival* (Nsz, 1738), *szőlei* (Ka, 1751);

-ai: *successoraitul* (Ka, 1669), *úttyaý* (Ka, 1762), *Meritumai*, *Virtussai* (Szv: 1805);

-ei: *részeiben* (Ko, 1682), *Földeivel* (Ka, 1695; Hu, 1703), *öcseivel*, *vizeivel* (Hu, 1703), *Veteseibül* (Fo, 1771), *részeit* (Ó, 1798), *gyermekei* (C, 1814), *intézkedéseit* (P, 1847);

-jai: *Főispányjai*, *tagjaiból* (Szn, 1863);

-jei: *Telekjeivel* (Hu, 1703), *Testvérjei* Nk, 1815), *földjeiért* (R, 1858);
 T/1.: *-ink*: *Cselekedetünkért* (Hu, 1703), *Jobbágynkat* (Mu, 1703); *Principalisinkul* (Szn, 1703), *pradecessorink* (Ha, 1764), *akaróinknak* (Fa, 1787), *Bátyáinkat*, *biráinknak*, *szülőinknek* (P, 1847);
-aink: *jószágainkat* (P, 1847);
-eink: *szükségeinktől* (Hu, 1703), *Telekeinket* (Mu, 1703), *gyermekeink* (P, 1847);
 T/2. –
 T/3.: *-i*: *Gyermekié* (Ko, 1682);
-aik: *javaikbul* (Sb, 1682), *dolgaikban* (Nsz, 1738);
-eik: *kerületeik* (Szn, 1863);
-jaik: *napjaikban* (P, 1847).

A több birtokra utaló birtokos személyjelek között még a XVII–XIX. században is gyakoribb a csak a birtoktöbbsesítő jelből és a birtokos személyjelből álló toldalék: *-im*, *-i*, *-ink*. Melettük az *-aim*, *-eim*, *-ai*, *-ei*, *-aink*, *-eink* ritkábbak. Egy adatunkban T/3. személyben is a pusztán *-i* áll birtoktöbbsesítő jelként. A *j*-s toldalékok többes számú birtokra utaló alakokban a mainál ritkábban, csak egy-egy szóban jelentkeznek a vizsgált szövegekben.

Az egyes és többes szám második személyű alakok hiánya az iratok hivatalos jellegéből ered, mivel formális közlést tartalmazó hivatalos iratainkban nincs tegezés, és nincs párbeszéd.

A birtokjel

Az *-é* birtokjel állítmányként álló névszónak vagy egyszerűen a mondatban (vagy a szövegkörnyezetben) korábban már megnevezett birtokos szerkezetnek az alaptagját helyettesíti (Korompay 1992, 349). Ez a morféma szövegeink közül egy sárosberkeszi iratban fordul elő többször is, amelyben egy hagyatéknak az örökösök között való felosztását foglalták írásba: „Az cseresj por 3 portio *Leányae*”; „edgyik fel Ferencz *Gyermekié* marad”; „Diosadon levő lábas barom marhák, ugy mint’ kilencz totaliter az Relikta árva hajadon *Lányáé Hatszegj Ersbethé*’ legyen”; „Az Kolczéron levő ökrök penig az *eöe*’ legyen” (Ko, 1682); „Fejér Atlacz Czimer, Idvezült Vai Adamné *Aszszonye*” (Szn?, 1709).

A középfok jele

A középfokjel hangalakja szövegeinkben ingadozó, a rövid és hosszú mássalhangzós alak nagyjából fele-fele arányban jellemző. Igen gyakori a hivatalos iratokban az előre vagy hátra utaló, középfokjellel ellátott határozószó: *feljebb* és *alább*: *fellyeb* (Ka, 1695; Hu, 1715), *felljeb* (Hu, 1703), *alabb* (Ka, 1751; Szn, 1705; Mi, 1725). Szintén a szerződések kötelező formulái közé tartozik a szöveg hitelesítéseként használt záró mondat, amelyben a *nagyobb* és *állandóbb* – együtt vagy a kettő közül csak az egyik – középfokú melléknév jelzőként áll: „mely dolognak *nagyobb* bizonyosságára adtuk ez mi Levelünket Kezünk irássával, és petsétünkkel meg erőssítvén” (Ka, 1665); „melynek *nagyob* bizonyosságára és *állandob* erőségere” (Mu, 1677/1703);

„mely dolognak *nagjub es allandobb* erősségére” (Hu, 1714). Mint az utolsó példában is láthatjuk, a középfok jelének helyesírása akár két egymás mellett álló szóban is különböző lehet.

Gyakori a hely- és időhatározó-szók középfokú alakja: *alabb* (Ka, 1751), *közelyebb* (Hu, 1715), *közelebb* (Msz, 1745), *toab~toabb* (Szn, 1703), *hamaréb* (Bsz, 1798)~*hamarabb* (Szn, 1703), *elébb* (G, 1804a).

A közel határozószó középfokú alakja *-i* melléknévképző nélkül is állhat jelzőként: *Közelebb* vér Lévén (Ka, 1751). Melléknévképzővel a *tovább* határozószó fordult elő a szövegekben: *további* (Szn, 1703).

A sok számnév középfokú alakja, a *több* (Bi, 1713–14) is szerepel a hivatalos iratok állandó szerkezetei között ’továbbiak’ jelentésben: „*Többire* magamat szives Baratsagaban ajánlott vagyok és maradok” (Bsz, 1798). E középfokú határozatlan számnév ’többet’ jelentésben is előfordult határozóragos formában egy huszti szövegben: „hogyan semet is fiamnak *többire* nem hagyhat” (Hu, 1716).

A felsőfok jele

Felsőfokú melléknév vagy határozószó igen ritkán bukkant fel szövegeinkben: „az mint *leg jobban* lehet adgyak ugy el” (Sb, 1682b); *leg kisseb* (Fa, 1754)~*leg kisebb rész* (C, 1814); „Elegendőnek vélném abba a Hétszemélyes Biroságnak *leg fellyebb* kétszerezett számát alkalmazni” (Szn, 1865).

Egy mikolai szövegben a *legs alább* felsőfokú határozószó a szó eredeti ’nagyon alacsonyan levő, a legkisebb’ jelentésében szerepel: „Ismét két ökröt *legs alább valo alku szerint* adott oo kglme Huszon három forintot” (Mi, 1705).

A felsőfok kifejezésének körülírása is megtalálható egy szövegben: „Hanem akkor Francisco Úr levem Somlyai Capitany eő klme adot egynehany forintot erette *kivalkeppen valo joakárom leven*” (Sb, 1682b).

A kiemelőjel

A kiemelőjel leggyakrabban az *egyik* és a *másik* névmásban fordul elő: az *egyik* Jobbágyot (Ka, 1665); az *edgyik* részé oly (Ko, 1682).

Kiemelőjeles példáink között akad olyan, amellyel megerősíthetjük az *-ik* T/3. személyű birtokos személyjeltől való kialakulását, amelyre Korompay is utal (1992, 353).

A sok archaikus vonást őrző (sáros)berkeszi leltárban olvasható a „*ket hordo kaposzta egyik fojtot nro 2*” és a „*ket berbencses ecset egyik bor nro 2*” (*ecset* ’ecet’) (Sb, 1682a). Ezekben a mondatokban az *egyik* jelentése ’egyikük’, azaz ’*egyik~egyik*’.

Az *egyik* és a *másik* általában együtt fordul elő: „*edgjik* házbā az lakjék a Relikta az *masik* házbā lakjak az három fiak” (Ko, 1682). A *másik* szó az *-ik* nélküli *egy-nyel* is állhat párban: „*Egy io vizes csobolyo masik* roszacska” (Sb, 1682a). A *másik* névmás is állhat kiemelőjel nélkül is olyankor, amikor a mai nyelvben használnánk *-ik-et*: „Fa rosta uly io *mas* viselt ros sz szabasu 2 nro 3” – azaz összesen három darab faros-ta van, amelyből egy jó, kettő (*más*) pedig rossz szabású (Sb, 1682a).

3.2.6. A NÉVSZÓRAGOZÁS

A Bereg, Szatmár, Máramaros és Ugocsa területéről gyűjtött anyagban a névszóragozásban – a nyelvhasználat más részlegeihez hasonlóan – megtaláljuk a területre jellemző sajátosságok mellett az archaikus és az új nyelvi jelenségeket is. Tekintsük át a különböző szófajokhoz járuló esetragok rendszerét:

Accusativus -t járulhat főnevekhez: *pusztákat* (Ka, 1665), *feleket* (fn) (Ka, 1669); számnevekhez: *ketteit, tízet* 'tízét' (Sb, 1682b); névmásokhoz: *mellyet* (Ka, 1665), *magamat* (Ka, 1756). A befejezett melléknévi igenév E/1. személyű birtokos személyjeles alakjának ragjaként is megtalálható egy iratban: meg *erősíttemet* 'az általam megerősítettet' (Mu, 1703). Latin szavak ragjaként is állhat: *Praetensiokat* (Ka, 1665), *Circumstantiakatt* (Mu, 1762).

Az accusativus rag a szótőhöz járulhat előhangzó nélkül: *disznót* (Sb, 1682), *Asszont* (Mu, 1703) vagy előhangzóval, amelyek a következők lehetnek: **-at:** *Hazat* 'házat' (Ka, 1669), *ollyat* (Sb, 1682); **-ot:** *Joszagot* (Hu, 1703); **-et:** *Teleket* (Ka, 1669); **-öt:** *köblött, ökröt* (Mi, 1705).

A többes szám jele és a birtokos személyjel után **-at, -et:** *Jobbagyokat, forintokat* (Hu, 1703), *kiket* (Sb, 1682), *fajdalmimat* (Sb, 1682) *leveletem* (Sb, 1682), *penzeket* 'pénzüket' (Hu, 1703).

Az *uram* birtokos személyjeles szóban az **-at--ot** előhangzós alakok előfordulásának aránya 1:7 az *uramot* alak javára.

Az accusativus rag közvetlenül követheti a birtoktöbbsesítő jelet: *maradékot* (Hu, 1703).

Az accusativus rag a harmadik személyű személyes névmásban megkettőződhet: *ötet* (Fo, 1771).

Általában egy *t*-vel jelölik, de az iratokban olykor két **-tt**-vel is előfordul: *épületett* (Ka, 1665), *eötett* (Sb, 1682), *szőlött* (K, 1695), *földett* (F, 1696), *dolgott* (Ka, 1762).

Inessivus -ban, -ben járulhat tulajdonnevekhez: *Debrecsenben* (Sb, 1682), *magyar országban* (Mu, 1703), *Bereghszázbán* (Ka, 1762); konkrét és elvont főnevekhez: *forintokban* (Ka, 1665), *hellyben* (Ka, 1669), *felvereseben, vagdaliasában* (Ko, 1674), *pincseben, kamorában* (Sb, 1682), *jövendőben* (Mu, 1703); névmásokhoz: *abban* (Szn, 1703), *mindenekbe(n)* (Sb, 1721), *mellyben* (Nk, 1813); határozószókhoz: *mostanában* (Mu, 1762).

Latin szavak is megkaphatják ezt az esetragot: *Dotalitiumában* (Ka, 1665), *tradicionalisokban* (Sb, 1682), *portioban* (Mu, 1703), *Terminusban* (Ka, 1762).

A **-ban, -ben** rag **-n** betűjét gyakran az előtte álló magánhangzó fölötti vízszintes vonallal vagy a magánhangzóhoz kapcsolódó felső indexhez hasonló hármasszerű jellel rövidítik: *Vargybe* (Msz, 1693), *Summ(m)ákbā* (Sz, 1703).

A szövegeinkben előforduló, belső helyhatározóraggal álló helyneveket a 4. sz. mellékletben megadtuk, mivel gyakran a mai magyar nyelvhasználatban ritkán hallható, kevésbé ismert, határon túli helynevekről van szó.

Illativus -ba, -be járulhat tulajdonnevekhez: *Mikolába* (Mi, 1725), *Kaszonyba* (Ka, 1751); konkrét és elvont főnevekhez: *kezünkbe* (Ko, 1682), *Varmegyibe* (Ka, 1669), *epetesebe* (Sb, 1682); névmásokhoz: *abba*, *a' mennyibe* (P, 1847).

Az illativusz rag is előfordul latin szavakon: *Favoriba*, *Replicába* (G, 1804).

Elativus -ból~bul, -ből~bül járulhat konkrét és elvont főnevekhez: *testembül* (Sb, 1682b), *vérbül* (Hu, 1764), *forintokból* (Ka, 1665); névmásokhoz: *enyembül* (Sb, 1682b), *mellybül* (Ka, 1669).

Alakváltozatai lehetnek rövid vagy hosszú (-bul~ -bül, -bül~-bül) vagy középső nyelvtanításuk (-bol~-ból, -böl) (középső nyelvtanítású rövid labialis (-böl) alakváltozat nem szerepelt a szövegekben): **-bul:** *adossagbul*, *arrabul* 'árából' (Sb, 1682b), *akarattyokbul*, *jovaimbul*, *Joszágombul* (Mu, 1677/1703), *szalasunkbul* (Szn, 1703); **-bül:** *akaratombül* (Ka, 1695), *Joszágábül* (Ka, 1665), *darabbül* (Ka, 1751); **-böl:** *testembül*, (Sb, 1682b), *gyűlésébül* (Mi, 1705), *telekbül*, *Vettesseibül* (Fo, 1771); **-bül:** *engedelmébül*, *mellybül* (Ka, 1669), *kezebül* (Fa, 1696), *vérbül* (Hu, 1764), *kötelességbül* (Mu, 1804); **-bol:** *forintokból* (Ka, 1665); *czelbol* (Szn, 1865); **-ból:** *részemből* (Ka, 1665) (sic!), *Világból* (Hu, 1716), *Inquisitiókból*, *oculátiókból* (Szv, 1805), *Jószágból* (Nk, 1814); **-böl:** *sükségéből* (Fa, 1696), *épületekből* (Ó, 1798), *időből* (Szn, 1863); *kötelemből*, *kutfejéből*, *tekintetiből* (Szn, 1865).

Superessivus -n, -on, -en, -ön járulhat földrajzi nevekhez: *Fancsikán* (Fa, 1696), *Remetemezőn* (R, 1858), *Husztón* (H: 1703), *Gáthon* (G, 1804b), *Ripinyén* (Hu, 1703). (A többi I. a 4. sz. mellékletben); konkrét és elvont főnevekhez: *allyan* (Ko, 1674), *szeren* (Msz, 1693), *Hegyen*, *ágon* (Ka, 1695), *árkon*, *falun*, *felenn* (fn), *szorosson* (fn) (Mi, 1725), *teleken* (Mu, 1703), *félen* (Mi, 1725), *fordulon*, *határon* (Msz, 1745), *Napon* (Ka, 1756), *hetfűn* (Ka, 1762), *kötcségén* (Kb, 1795); névmáshoz: *azon* (Szn, 1703); határozószói névmáshoz: *mikoron* (Ko, 1682); latin szavakhoz: *defalcation* (Ka, 1665), *Succesorimon* (Ó, 1798).

A superessivus rag előhangzó nélkül *-n:* *barázdán*, *mezőn* (Fa, 1696), *-on:* *nyarason* (Fa, 1696), *-en:* *vizen* (Msz, 1745), *-ön:* *kölcségünkön* (Hu, 1703) alakban járulhat a szótőhöz.

Sublativus -ra, -re járulhat földrajzi nevekhez: *Farnosra* (G, 1804), *Leleszre* (Cs, 1813); személynevekhez: *Tordainé Asszonyomra Nábrády Borbalára* (Ka, 1665); konkrét és elvont főnevekhez: *forintokra* (Ka, 1665), *bizonyosságára*, *zalogomra* (Ka, 1669), *főre* (Ko, 1674), *tudtára* (Ka, 1695), *erőségre* (Mu, 1703), *virágokra* (Szn?, 1709), *mutatására* (Ka, 1756); melléknemekhez: *tarkára* (Szn?, 1709), *töbire* (Hu, 1716); névmásokhoz: *kire* (Szn, 1703), *arra* (Mi, 1705), *erre* (Nb, 1707), *mellyre* (Sb, 1721), határozószókhoz: *továbbra* (P, 1847); latin szavakhoz: *Instantiájára* (Mi, 1725), *Interpositiójára* (Fa, 1754), *requisitiójára*, *információjokra* (Fa, 1772).

Delativus -ról~rul, -ről~rül járulhat földrajzi nevekhez: *Kolcserul* (Ko, 1674), *Somlyorul* (Sb, 1682a), *tiszarul* (Msz, 1693); konkrét és elvont főnevekhez: *felesegemről*, *joszagrul* (Sb, 1682b), *nap nyugottrul* (Hu, 1714), *Annyárul*, *Attyánkrul*

(Hu, 1715), *szorul, zálogjárul* (Sb, 1721); számnevekhez: *harmadrul* (Mi, 1705); névmáshoz: *egyetmasrul* (Sb, 1682a), *kirül* (Sb, 1682a), *mellyrül* (Sb, 1721).

A rag felső nyelvválású rövid (-*rul*, -*rül*) vagy hosszú (-*rúl*, -*rül*), illetve középső nyelvválású rövid (-*rol*) vagy hosszú (-*ról*, -*ről*) alakban járulhat a szótőhöz: **-rul:** *Annyárul, Attyánkrol* (Hu, 1715); **-rül:** *Melyrül* (Hu, 1745); **-rül:** *Reszrül* (Hu, 1715); **-rol:** *éjszakrol* (Fa, 1696); **-ról:** *Anyámról* (Msz, 1745); **-ről:** (-*rol*): *feleségéről* (Sb, 1682a), *Délről* (Fa, 1696), *mellyről* (Msz, 1745), *részről* (Nk, 1814); *részről* (Szn, 1865); **-röl:** *keletről, nénémről* (Nk, 1813).

Adessivus -nál, -nél járulhat személynevekhez: *Zsuzsikánál* (Cs, 1813); konkrét és elvont főnevekhez: *Aszszonyomnál* (Fa, 1787), *Cancellistánál* (Bsz, 1798), *félelmünkénél* (Szn, 1703), *Tallernál* (Hu, 1716), *végzésnél* (Cs, 1813c), *erejénél* (P, 1847); névmásokhoz: *mennél* (Szn, 1703), *Kelmeteknél* (Ka, 1756), *ennél* (Ó, 1798), *annál* (C, 1814).

Allativus -hoz, -hez járulhat konkrét vagy elvont főnévhez: *határunkhoz* (Msz, 1693), *Uramhoz* (Sb, 1721), *Házhoz* (Ka, 1695), *pusztához* (Hu, 1703), *Telekéhez* (Mi, 1725), *véghez* (Sb, 1721), *kezemhez* (Ka, 1751), *szükséghez* (Sb, 1682), *erejökhez* (P, 1847); névmáshoz: *magamhoz* (Msz, 1693), *ahoz, a' kihez* (Szn, 1703), *hozzá* (Szn?, 1709), *hozzám* (Nsz, 1738).

Az allativus rag csak két alakban, veláris (-*hoz*) és palatális illabiális (-*hez*) alakban fordul elő a szövegekben. A labiális magánhangzót tartalmazó -*ök* birtokos személyjeles alakhoz is a rag illabiális változata járul a szatmári Pálfalván keletkezett írat szövegében: *erejökhez* (P, 1847).

Ablativus -tól, ~-tul, -től, ~-tül járulhat személynevekhez: *Gergelytől* (Mi, 1705), *Sigmondtól* (Ha, 1764); konkrét és elvont főnevekhez: *feleségetül, k(e)g(yel)metől* (Fa, 1696), *Aszonytul*, (Ha, 1764), *szükségeinktől, V(á)r(me)gyétől* (Hu, 1703); névmásokhoz: *masoktul* (Szn, 1703), *tülem* (Fo, 1771).

Az ablativus rag felső nyelvválású rövid (-*tul*, -*tül*) vagy hosszú (-*tül*, -*tül*), illetve középső nyelvválású rövid (-*tol*, -*töl* (-*töl*) vagy hosszú (-*tól*, -*től*) alakban járulhat a szótőhöz. A következő alakokban jelenik meg a szövegekben: **-tul:** *successoraitul* (Ka, 1669), *Uratul* (Ko, 1682), *Attyafiatul* (Sb, 1682b), *Anyámtul, Jobbagjuktul* (1715, Hu), *Leanyatul* (H, 1764); **-tül:** *Fiscustul* (Ka, 1756); **-tül - (tul):** *felesegetmul* (Sb, 1682b), *szükségektül* (Msz, 1693), *kigylmeketül* (Mu, 1677/1703), *tülem* (Fo, 1771), **-tül:** *Feleségetmül* (Hu, 1715), *Istenétül*, (Hu, 1716), *esztendőktül* (Nsz, 1738), *férjé-tül* (Nk, 1813); **-töl:** *házától* (Hu, 1703), *Asszonyágtól* (Nk, 1814), *Előljáróitól* (R: 1858), *gyanusitástól* (Szn, 1865); **-tol:** *napjatos, urtol* (Ó, 1798); **-töl (töl):** *szükségeinktől* (Hu, 1703), *férjemtől* (Nk, 1815); **-töl:** *k(e)g(yel)metől* (Fa, 1696), *töllem* (Hu, 1715), *férjétől* (Nk, 1813), *szerkesztőitől* (Szn, 1865).

Locativus -t, -tt járulhat helynévhez: *Szatmárt* (R, 1858); személynévhez: *Boldizsaratt* 'Boldizsárnál' esetleg Boldizsár lakásán. (Ko, 1682).

A lokatívusz rag csak két esetben fordul elő a szövegben: rövid *(-t)* alakváltozatban csonka tőhöz kapcsolódva, illetve hosszú *(-tt)* formában teljes tő mellett.

Dativus -nak, -nek járulhat személynévhez: *Anyánknak* (Ka, 1665); konkrét vagy elvont főnévhez: *kemencsenek* (Sb, 1682a), *Feleséginek*, *Maradékinak* (Ka, 1695).

A *-nak, -nek* határozóragot, illetve ennek többes számú névszóhoz járuló változatát is általában *-kk* alakkal rövidítik: *mindenkk, jövődöbeliekk* (Mu, 1693).

Genitivus -nak, -nek járulhat: konkrét vagy elvont főnévhez: *Asszonyinak* (kezében) (Ka, 1665); főnevesült melléknévhez: *mostaniaknak* (Ka, 1695); névmásokhoz: *ennekem, eö kegyelmeknek* (Ka, 1695).

Instrumentalis -val, -vel járulhat személynévhez: *Teodorral* (Ka, 1751), *Mikolaine Aszszonyommal* (Sb, 1682b); konkrét vagy elvont főnévhez: *rendel* 'renddel', *Marhákkal, irássával* (Ka, 1665), *épülettel* (Ka, 1669), *ezustel, kezel* 'kézzel' (Ko, 1674), *gyermekimmel, fizetésekkel, túrvénnyel* (Sb, 1682a), *földeivel, gondolattal, pecsetemmel* (Ka, 1695), *nével* (Hu, 1716), *alkalmatosággal, Uramal* (Ka, 1762); névmáshoz: *valamelyekkel* (U: 1730), *aszszal* (Fa, 1745); latin szavakhoz: *sub scriptionkal* (Ko, 1682), *accessoriumokkal, pertinentiákkal* (Mu, 1703), *Conditioikkal* (Hu, 1714), *Originalissával* (Ö, 1798).

Az instrumentális esetrag sokféle változatban jelenik meg a szövegekben: **-val, -vel:** *Viccivel* (Ko, 1682), *petsetjével* (Msz, 1693), *kereszt vonasával* (Ka, 1695), *Esküttével, öcseivel*, (Hu, 1703), *híjjával, szügyellőjével* (Szn, 1709); **-al, -el:** mássalhangzó-kapcsolatra végződő szó mellett: *rendel* 'renddel' (Ka, 1665), *sub scriptionkal* (Ko, 1682), *magunkal, végünkkel* (Szn, 1703), *galandal, ezüstel* (Sz: 1709), *pecsetünkkel* (Hu, 1714), *forintal* (Kb, 1795); néha egy mássalhangzóra végződő szótőhöz is: *Aszszonyommal* (Sb, 1682), *pecsetemmel* (Ka, 1695), *Ural 'úrral'* és *nével* (Hu, 1716), *szível* (Sb, 1721), *alkalmatossággal, Felesegemmel* (Mu, 1762), *magamal* (Cs, 1813), *modal* (Nk, 1813); **asszimilálódik** a rag a szóvégi mássalhangzóhoz: *Marhákkal* (Ka, 1665), *épülettel* (Ka, 1669), *felesegemmel, leanyommal, fizetésekkel, Urammal, igaszsággal* (Sb, 1682b), *gondolattal* (Ka, 1695), *telljessiggel* (Szn, 1703), *mállal, selyemmel, sinorral, Szkofiummal* (Szn?, 1709), *fáradságukkal, kölcségünkkel* (Hu, 1714; 1715), *okkal, moddal, subscriptiommal, pecsetemmel* (Sb, 1721), *Prokatorral* (Ka, 1756), *parantsolattal* (Mu, 1804).

Az instrumentális rag mássalhangzóval kezdődő vagy mássalhangzó nélküli alakja nem köthető egy-egy területhez, hiszen akár ugyanabban a szövegben írhatják kétféleképpen, de időhöz sem tudjuk kötni, mivel még a XVIII. század végén, sőt a XIX. század elején is előfordul a mássalhangzó nélküli alak.

Előfordulhat, hogy az instrumentális rag mássalhangzóval járul a szótőhöz, az *m*-nek a teljes hasonulás nyomán bekövetkező nyúlását azonban csak az *m* fölötti vízszintes vonallal rövidítik: *Bizodalomal* (Fa, 1805).

Essivus -ként (-kint): iratainkban csak névmásokhoz járul: *máskint* (Bi, 1713–14), *ekent* (Hu, 1770).

Terminativus -ig járulhat konkrét főnevekhez: *forintig* (Ka, 1669), *aranyig* (Sb, 1682); időt jelentő elvont főnevekhez: *fogytaig* (Ka, 1695), *ideig* (Ka, 1762), *Eszteendőig* (Hu, 1714), *eszteendőig* (Nsz, 1738), *fogytig* (Szn, 1863), *napjáig* (Msz, 1745); főnevesült folyamatos melléknévi igenévhez: *érőig* (Hu, 1716); határozószókhöz és határozószói névmásokhoz: *mostanig* (Ko, 1682), *valameddig* (Nsz, 1738), *mindekkoráig* (Cs, 1813b).

Translativus-factivus -vá, -vé: határozatlan számnévhez járul: *kevésbé* (Fa, 1787).

Causalis-finalis -ért (~irt) járulhat konkrét vagy elvont főnévhez: *loert* (Sb, 1682b), *jobbágyságomért* (Ka, 1695), *örökségért* (Ka, 1695), *mencsigért* (Szn, 1703), *cselekedeteinkért* (Hu, 1703), *Uramért* (Bi, 1713–14), *malomért* (Msz, 1745), *el távoztatásért*, *megmaradásáért* (Ha, 1764), *okáért* (Fa, 1787), *szénáért* (Cs, 1803), *jóságunkért* (P, 1847), *földjeiért*, *táblaért* (R, 1858); névmáshoz: *egyebért* (Mu, 1703), *melyértis* (Fa, 1754), *miért* (Fa, 1772).

Alakváltozatai az *-ért* és ennek zártabb *-irt* változata: *-ért: loert* (Sb, 1682b), *egyebért* (Mu, 1703); *-irt: mencsigért* (Szn, 1703), *miért* (Fa, 1772).

Az *-ért* rag előtt egy remetemezői szövegben nem jelölik (vagy kiejtésben sem nyúlik meg) a tövégi *a: táblaért* (R, 1858).

Modalis -ul, ~ül, -ül, ~ül járulhat melléknévhez: *remintelenül* (Szn, 1703), *álandoul* (Fa, 1787), *hasonloul* (Ó, 1798), *önzéstelenül* (Szn, 1865), de konkrét vagy elvont főnévhez is: *pénzü* (Ka, 1665), *Tallérul* (U: 1730), *felvilágosságul* (Szn, 1865). A modális rag rövid (*-ul, -ül*) vagy hosszú (*-ül, -ül*) alakváltozatban fordul elő: **-ul:** *hatalmasul* (Sb, 1682b); **-ül:** *remintelenül* (Szn, 1703), *pénzü* (Nb, 1707); **-ül:** *jobbágýul* (Ka, 1695), *aranyul* (Hu, 1716); **-ül:** *pénzü* (Ka, 1665; Hu, 1716; Nsz, 1738), *emlékezetül* (U, 1730).

A bemutatott példák alapján azt állapíthatjuk meg, hogy az *-ul, -ül* modális rag főleg Bereg, Máramaros és Ugocsa területén nyúlik meg. A rag hosszú magánhangzós változata szatmári szövegben csak egyszer fordul elő 7 rövid magánhangzós alakkal szemben.

Átmeneti típusú toldalékok és korlátozott használatú elemek

Essivus-formalis -képpen (-képen) járulhat konkrét vagy elvont főnevekhez: *Zaloghképpe(n)* (Msz, 1693), *Itélett képpen* (Nk, 1814); melléknemekhez: *hasonló képpen* (Ka, 1665), *hasonlóképen* (Ha, 1764), *kivalkepen* (Sb, 1682), *kiváltképen* (Fa, 1754), *egyenlőképpen* (Mi, 1725), *szukseges képen* (Ka, 1762); névmásokhoz: *a képen* (Ka, 1665), *akar mi keppen*, *eképpen* (Mi, 1725), *mely képen* (R, 1858).

Temporalis -kor járulhat: elvont főnevekhez: *keresztletekor* (Mi, 1705), *kiváltás-kor* (Ó, 1798), *létemkor* (Cs, 1803); névmáshoz: *mindenkor* (P, 1847).

Distributivus -nként (-nkint): időt jelentő főnevekhez járul: *esztendőnként* (Fo, 1771), *évenként* (P, 1847).

Sociativus -stul~-stol, -stül: konkrét főnévhez járul: *előruhastol, feketőtstul, szerszamosstol, sijastol, valastul* (Ko, 1674), *lovastol* (Szn?, 1709).

Modalis -st: elvont főnévhez járul: *örömetst* (Sb, 1682b).

Ismétlődő időhatározói alak -nta, -nte: időt jelentő főnévhez járul: *naponta* (Szn, 1865).

Mellékevekhez járuló ragok:

Modalis-essivus -n, -an, -on, -en járulhat alapfokú mellékevekhez: *atyafiságossan, szabadossan* (Ka, 1665), *árván* (Ko, 1682), *alázatossan* (Szn, 1703), *gazdagon, kockzáson, feketésen, reczésen* (Szn?, 1709), *bizonyosson* (Mi, 1725), *szorgalmatoson* (Ka, 1756), *bizodalmasan, sujtásoson, szívesen, elegyesen, szerencsésen* (Ka, 1762), *hibáson* (Kb, 1795), *egy formán* (Cs, 1813c), *egyenessen, törvényessen* (Nk, 1814), *birosan* 'bírómódjára' (P, 1847), *kereken* (R, 1858), *előlegetesen* (Szn, 1865); közép- és felsőfokú mellékevekhez: *leg jobban* (Sb, 1682), *újabba(n)* (Mi, 1725), *jobban* (Cs, 1813); számnevekhez: *ketten* (C, 1814); névmásokhoz: *mindnyájan* (P, 1847).

A modalis-essivus rag szövegeinkben négy alakváltozatban szerepel, mivel a veláris toldalék a mély hangrendű szavak mellett az *-an~-on* alakban váltakozik: **-n:** magánhangzóra végződő szavakhoz járul: *árván* (Ko, 1682), *egy formán* (Cs, 1813c); **-an:** *-os, -as* melléknévképzős szavakhoz: *atyafiságossan, szabadossan* (Ka, 1665), *alázatossan* (Szn, 1703), *bizodalmasan* (Ka, 1762), *birosan* (P, 1847); **-on:** képzetlen, *-s* vagy *-os* képzős mellékevek mellett: *gazdagon, kockzáson* (Szn?, 1709), *bizonyosson* (Mi, 1725), *szorgalmatoson* (Ka, 1756).

Az *-an~-on* alakváltozat előfordulásának aránya 6:7, a középső nyelvállású alakváltozat Bereg és Szatmár megyei szövegekben fordult elő, Máramarosból és Ugocsából viszont nem volt ilyen adat.

Modalis-essivus -lag, -leg: melléknévhez járul: *egyhangúlag* (Szn, 1865).

Multiplicativus -szor, -szer, -ször járulhat: tőszámnévhez: *kétszer* (Sz, 1709); sorszámnévhez: *Először* (P, 1847); határozatlan számnévhez: *szokszor* (Sb, 1721).

A rag a palatális-veláris illeszkedés mellett ajakműködés szerint is illeszkedik egy XIX. századi szövegben: *Először* (P, 1847).

Megosztórag -int: főnévhez járul: *részint* (Szn, 1865).

Ragszerű elem, amely az *-ig* terminatívuszi ragot nyomatékosítja (vö. Korompay 1992: 366) **-lan, -len:** elvont főnév mellett: *pitrenésünkiglen* (Szn, 1703); határozószó mellett: *addiglan, eddiglen* (Szn, 1703); módosítószó mellett: *peniglen* (Szn, 1703; Mi, 1705).

Két esetben rag + rag, illetve rag + képző sorrendet találunk egy-egy szóban:

Sublativus -ra + inessivus -ban: *jobbrabā* (Mi, 1725) szó a szatmári Mikola közösségekben keletkezett iratban szerepelt a következő szövegkörnyezetben: „Annakutánna Mikolai György Uram azon Mikolai Kata Aszszony Udvarház Telekéhez *jobbrabā* adodott Templom alatt lévő darab földért adta Mikolai Kata Aszsz(ony)na)k...” (ÉMoL, 2003, 90).

Sublativus -re + -i melléknévképző: *képviseletrei* (Szn, 1865) szó a művelt és iskolázott Mátyás Péter írásában fordult elő a XIX. század második felében a következőképpen: „A mennyiben i.-ez a *képviseletrei* jelelésre való felhívást illeti...” (ÉMoL, 2003, 122). Az -i melléknévképzővel a *való* igenevet helyettesíti a szöveg írója, hogy elkerülje a szóismétlést, de a *jelelés* ’jelölés’ főnév -re ragos vonzatát is meg kell tartania, így jöhetett létre ez furcsa toldalékképződmény.

3.2.7. AZ IGERAGOZÁS ÁLLAPOTA

Az általános és határozott ragozás

Jelen idő kijelentő mód általános és határozott ragozás

Zelliger a kései ómagyar kor ígétőveire utalva megállapítja, hogy a toldalékok egy része már az ősmagyar kor végén, illetve a korai ómagyarban is a csonka töhöz járult (1992, 18), mint pl. az -i, -ja, -juk, -jük, -ják személyrag, de – véleménye szerint – továbbra is számolnunk kell a teljes tö meglétével olyan toldalékos alakokban, amelyekben a toldalék előtt a tövéghangzó hangszíne a paradigmára jellemző, pl. BécsiK. 79, *gvlolom*, 257, *adod* (1992, 24). De vajon mi a helyzet a XVII–XVIII. században?

A vizsgált szövegek alapján arra következtethetünk, hogy a személyragok ekkor már előhangzóval járulnak az ígétővekhez. Hogy pontosan mikortól beszélhetünk a tövégi magánhangzóknak a raghoz vonódásáról, azt nehéz volna megállapítani, de a jelen idejű, kijelentő módú igealakok általános és határozott ragozásának személyragjai a maival megegyező módon járulnak az ígétőhöz.

E/1-ben mind a két ragozásban a maihoz hasonlóan háromalakú a személyrag (bár adataink között határozott ragozásban a labiális palatális magánhangzót tartalmazó töre nem akadt példa): *maradok* (Cs, 1803), *engedek* (Ó, 1798), *öröklök* (Szn, 1863), *adom* (Ka, 1682b), *érzem* (Sb, 1682b).

E/2 és T/2 személyű igealak a vizsgált szövegek jellege miatt nem fordult elő a példaanyagban.

E/3: – Általános ragozás E/3-ban Ø morféma: *csinál* (Sb, 1682b).

– Határozott ragozásban -ja, -i személyragos igealak vagy ennek palatalizálódott alakváltozata: *birja* (Sb, 1721), *nézi* (Ka, 1756), *talallya* (Sb, 1682b).

T/1: – Általános ragozásban a kétalakú személyrag a magánhangzóval kezdődő -unk, -ünk: *adunk* (Hu, 1703), *szereshetünk* (Szn, 1703), amelyet Abaffy már a kései ómagyar korban is az előhangzóval összetartozóként mutat be (1992, 186–189). Területünkön a személyrag nyíltabb változata az -onk, -önk nem használatos, csupán

egy esetben fordult elő egy latin ige személyragjaként: *deveniálonk* (1762), a beregi Haláborból származó dokumentumban.

– A határozott ragozás mássalhangzóval kezdődő *-juk*, *-jük* személyragja a csonka-tőhöz járul: *adgiuk* (Msz, 1693), *cserellyük* (Bi, 1713–14).

T/3: – Általános ragozásban *-nak*, *-nek*: *találnak* (Ka, 1695).

– Határozott ragozásban *-ják*, *-ik*: *be horgyák* (Sb, 1682b), *tudják* (Ka, 1756), *szeretik* (Mu, 1703), amelyek már az ómagyar kor végén is a csonka-tőhöz járultak.

A jelen idejű igealakokban a *j*-vel kezdődő személyragok közös jellemzője, hogy összeolvadnak az előttük álló mássalhangzóval, ha az *t*, *d*, *n* vagy *l*. Ezt a hangtani változást általában írásban is jelölik a XVIII. század végéig: *háborgattyuk* (Bi, 1713–14), *tudgya* (Sb, 1721), *el vonya* (Ka, 1756), *implorálljuk* (Szn, 1703). Mint az utóbbi példában is tapasztaljuk, a palatalizáció természetesen a latin igék ragozásakor is bekövetkezik.

A határozott és általános ragozás keveredése

A határozott és általános igeragozás középmagyar kori keveredésére, a határozott tárgy mellett álló általános ragozású igealakra Haader Lea is utal (2006, 381), s e jelenségnek az írott nyelvben való előfordulásait a korabeli beszélt nyelv hatásának tartja.

Kovási és beregszászi példánk azt bizonyítja, hogy a kétféle igeragozás keveredése szórványosan akár az újmagyar kor kezdetén is fel-felbukkan: „miis ez dolog valóságos bizonságára és nagyob erősségére Kővárvidéki hitös Notarius Berkeszi Serarich Horvát Boldisaratt *adgyunk* ez levelünket pecsétünket sub scriptionkal roborálva” (Ko, 1682); „*forgattunk* vólt az *Hartyaniak osztaly leveleit*” (Bsz, 1798). Mind a két mondatban általános ragozású igealak áll határozott tárgy mellett.

Múlt idő kijelentő mód általános és határozott ragozás

Befejezett múlt

A múlt idejű igealakok közül leggyakrabban a befejezett múltat használják a vizsgált szövegekben, amelyekben a múlt idő jele vagy a csonka-tőhöz: *adtam* (Ka, 1665), *hadtam* (Sb, 1682b), *engedtük* (Ka, 1665), *mertek* (Sb, 1682b); vagy a teljes-tőhöz járul: *érzettem*, *mondotta* (Hu:1716), *osztozott* (Ka, 1756), *ellene állottak* (Nk, 1813), *kóttett* ’költött’ (Mi, 1705). Ez utóbbi igének a múlt idő jele előtt álló, a többeseji magánhangzóval nem illeszkedő magánhangzója arra vall, hogy itt talán már az *-ett* múltidő-jelről, azaz előhangzós toldalékról beszélhetünk.

A befejezett múlt általános ragozás T/3. személyében néhány esetben a teljes-tőhöz járuló *-nak*, *-nek* személyrag jelentkezik: *kapdostanak*, *kértenek*, *voltanak* (Sb, 1682b), *hosztanak* (Szn, 1703), *engedtenek* (Bi, 1713–14). A felsorolt példák Szatmárból és Máramarosból valók. A bemutatott adatok ellenére a szövegekben gyakoribb az *-n* nélküli személyragos alak T/3. személyben: *adtak*, *montak* (Sb, 1682b), *megosztotak* (Sb, 1721).

Elbeszélő múlt

Az elbeszélő múlt idejű igealakok korszakunkban már csak szórványosan bukkanak fel a szövegekben (összesen 16-szor, amelyek közül csupán kettő szerepelt huszti (Máramaros) és munkácsi (Bereg) szövegben, ami arra vall, hogy Szatmárban és különösen Kővár vidékén tovább megőrződött az elbeszélő múlt: *alkuvák meg, latam, hordata be, követe el, oda szikasztak* (Sb, 1682b), *tartozanak* (Mu, 1703), *fenyegetének* (Szn, 1703), *ada, illeték* (Sb, 1721). A XIX. századi iratokban már csak egyszer jelent meg az elbeszélő múlt idejű alak, egy 1803-as (szatmár)csekei szövegben: *vitetek el*. E múlt idejű alakokban – a magánhangzók időtartamának jelöletlensége miatt – az általános és a határozott ragozás alakjait olykor a szövegkörnyezet segítségével is csak nehezen lehet megállapítani: pl. a *hordata be* (Sb, 1682b) az írásképe alapján általános ragozású volna, de valószínű, hogy csak a magánhangzó időtartamának jelölése maradt el: „az búza pedig veszedelemben forgot, Szakmara is feltettük, hogy be horgyak Hadadban is örömet adtam volna másuva is csak mi loert is de nem mertek meg venni, hanem akor Francisco Ur levem Somlyai Capitany eö klme adot egynehany forintot erette kivalkepen valo joakarom leven eö klme *hordata be* Somlyora...” (ÉMoL 2003, 59). Az elbeszélő múlt Tb/3. személyű, határozott ragozású alakjának ékezet nélküli írása viszont az általános ragozás jelen idő kijelentő mód E/1. személyű alakjával egyezik meg: *engedek* ’engedék’ (Sb, 1682b).

Az elbeszélő múlt idejű alakok 16 előfordulása közül egy esetben T/1. személyben az *-ök* (olvasata: *-onk~--ónk*) alakot használták: „illj- kettsiges kimeneteli siralmas állapattunkb(an) mind keves magunk Szalasunkbul exhaurlatni, s mind peniglen másoktul is nagj interessi fel kért sumaval magunkat adossítani kénszerítettünk, tellyessiggel *elnyomorodók*” (ÉMoL 2003, 68; Szn, 1703). Az *elnyomorodók* alakban talán az elbeszélő múlt határozott ragozásának T/1. személyű *-ök* alakja található meg, ebben az esetben a határozott és általános ragozás keveredéséről van szó.

Régmúlt

A régmúlt az elbeszélő múltnál is ritkábban szerepelt a szövegekben, de Ugocsa kivételével mind a három másik megyében, azaz Beregben, Máramarosban és Szatmárban is adathozható. A 8 előfordulásból 7 a keleti nyelvjárásban még ma is megtalálható **volt** segédigével szerkesztett régmúlt, amely a XVIII. század végén is felbukkan: *adtunk volt* (Ka, 1665; Bi, 1713–14), *adot volt, valtót volt* (Sb, 1682b), *adott volt* (Mu, 1703), *külte volt* (Kb, 1798), *forgattunk volt*: „A minapába hogy itten volt az Úr nállam *forgattunk volt* az Hartyaniak osztaly leveleit Sub 1723 ex 1735 ni fallor mert meg sem nezhettem a fasciendust alkalmatosság mia” (Bsz, 1798).

A XVII. század végén és a XVIII. század elején elszórtan előforduló régmúlt alakok általában az elbeszélő múlt jelentését veszik át. A vizsgált szövegekben olyan szövegrészlet is szerepelt egy 1682-es kővárvidéki (Sárosberkesz) végrendeletben, amelyben a *vala*, illetve *volt* segédigével szerkesztett régmúlt még előidejűsége utal: „de kivalkepen egy zold ladat kit üdvezult szegeny Felesegemnek halalara *kültem vala be*, kibem minden köves gyöngyös voltanak azokat is arestalta ki nem adta, a mely bokretat *adot volt* szegeny edes Felesegem jegyben meg ert volna szaz tallert az is benne volt ez eötett nem illette volna...” (ÉMoL, 2003, 59).

Az -and, -end jeles jövő idő

Az egyszerű jövő idő összesen háromszor fordul elő a vizsgált szövegekben, melyek közül az egyik a XVIII. század elején Szatmárnémetiben keletkezett: „El annyira el nyomorodtunk jo K(egye)lmes Urunk, hogjha Excellentiadnak Uri K(egye)lmes Gra(tia)ja hozzánk nem járulánd és nyomorult állapotunkban édes Attyai K(egye)lmes szemekkel reánk nem tékint végső pusztulásra kell jutnunk” (Szn, 1703).

A két mellérendelő kapcsolatos mondat közül csak az egyikben használják az ige jövő idejű alakját, a vele párhuzamosan szerkesztett tagmondatban viszont a *tekint* ige jelen idejű alakja szerepel, pedig egyaránt előidejűek a *kell jutnunk* főnévi igeneves szerkezethez képest. E felemás szerkesztésmód is valószínűleg arra utal, hogy az -and, -end jeles jövő idejű alak e korszakban erősen visszaszorult.

Ugyanennek a jövő időnek a XIX. század második felében való előfordulása a régi igealakok tudatos feltámasztására való törekvéssel magyarázható Mátyás Páter 1863-ban Szatmáron kelt írásában: „...ezután is parányi tehetségemet a Haza, s különösen édes anyai nyelvünk némi gyarapítására szentelni, s mit bírok? Annyit fogytig lendíteni önkéntes kötelességemnek *eszmérendem* Ciceroval tartván...” (ÉMoL, 2003, 127). Mint a szövegkörnyezet alapján megállapítható, az idézett mondatban szereplő jövő idejű alak nem az előidejűség kifejezését, hanem az archaizálást szolgálja.

A régi nyelvi elemek újraélesztését szolgáló reformkori törekvések hatására az akkoriban már visszaszorulóban levő különböző múlt és jövő idejű igealakok a hivatalos nyelvbe is eljutottak, s valószínűleg a hivatalosság erősítésének eszközei, amiről a Remetemezőn 1858-ban kelt levél is tanúskodik: „– ezt pedig ha lehetséges lenne, szeretnénk ki kerülni, és a’ Tekintetes Úrnak költségeit nem szaporítani – az e’ tárgyban betes válaszát a’ Tekintetes Úrnak 6. napig *bevárandjuk*” (ÉMoL 2003, 119). Az idézett mondatban azt is láthatjuk, hogy az -and jeles jövő idő eredeti funkcióját már nem ismerik, s egyszerűen a jövő idejű cselekvésre utalnak vele.

Az összetett jövő idő

A *fog* segítségével szerkesztett jövő idejű alakok is ritkán szerepelnek a vizsgált szövegekben. Csak a XVIII. század végén és a XIX. század elején fordulnak elő, összesen 7-szer a beszélt nyelvhez közelebb álló szövegekben, és 4-szer ugyanannak a személynek Gecsén, illetve Gecseszöllőn (Bereg) kelt leveleiben: „mivel én 21^a estvére, vagy Gáton, vagy Dercenbe *fogok háltni...*”; „Én Jobszta Feő Szolga Biro Urral a’ Terminust *fogom Concertalni* ’s Oculatara *ki fogunk menni* Fornosra, melyet Bátyámnak nemcsak tudtára *fogok adni...*” (ÉMoL 2003, 26–27).

Feltételes mód jelen és múlt idő általános és határozott ragozás

Feltételes mód jelen idő általános ragozás

E/1. feltételes módban az általános ragozás egyes szám első személyében a jel és rag veláris igealakban is -*nék* (palatális hangrendű, általános ragozású E/1. alak nem szerepelt a szövegekben) formában jelenik meg: *találnék* (Nb, 1707; Fa, 1754), *akarnék* (Hu, 1770). Egy fancsikai (Ugocsa) szövegben tapasztalható e módjelnek egyes

szám első személyben való ingadozása az *akarnak* 'akarnék' igealakban, amely minden bizonnyal arra utal, hogy a beszélt nyelvben már a vizsgált időszakban is felbukkanhatott az illeszkedés ebben az alakban: „ki ne valthassam ő k(e)g(yel)metől tiz ezteideig melyet ha *ki akarnak* váltani...” (Fa, 1696).

E/2. és T/2. a kijelentő módhoz hasonlóan ezek az alakok nem szerepelnek a szövegekben.

E/3. egyes szám harmadik személyben a személyrag Ø morféma: *találna* (Bi, 1713–14), *maradna* (Hu, 1716), *illetne* (Mu, 1703), *szenyvedne* (Hu, 1716), *kellene* (Ka, 1756).

T/1. többes szám első személyben a jel és a személyrag *-nánk*, *-nénk*: *oltalmaznánk*, *akarnánk* (Hu, 1703); *adminisztrálnánk*, *hoszthatnánk* (Szn, 1703); *igyekeznénk* (Szn, 1703), *tisztelnénk* (Mu, 1762), *kérnénk* (Hu, 1703), *férhetnénk* (P, 1847). Egy 1771-es levélben *-námk* alakban fordul elő a személyrag, ami minden bizonnyal elírás lehet: *adhatnámk* (Hu, 1771).

T/3. többes szám harmadik személyben a *-nának* (*-nének*) alakot találjuk: *salletananak* (Mu, 1703), *tartoznának* (C, 1814).

Feltételes mód jelen idő határozott ragozás

E/1. egyes szám első személyben a módjel (és a személyrag) *-nám*, *-ném*: *akarnám*, *oltalmazhatnám* (Fa, 1696), *regestrálnam* (Hu, 1716), *kivánnám* (Nk, 1813); *helyhezhetném* (Fo, 1771).

E/2. és T/2. az előzőekhez hasonlóan ezek az alakok nem szerepelnek a szövegekben.

E/3. egyes szám harmadik személyben a módjel általában hosszú magánhangzós: *akarná* (Fa, 1696), *tapasztalná* (P, 1847), *illetné* (Nsz, 1738), de az is előfordul, hogy az ékezet hiányzik a határozott ragozású alakban: „ha pedig ki adni nem *akarna*...” (Hu, 1714).

T/1. többes szám első személyben csak két igealak szerepelt az összes vizsgált szövegben, s mind a kettőben a *-nók* személyragot találjuk: „s. magunk számára *ki akarnók* váltani” (Hu, 1703); „Ha penig *el Zálogosittanok*...” (Bi, 1713–14). Mindkét szöveg Máramaros megyéből való.

T/3. többes szám harmadik személyben a *-nák* módjel és rag fordult elő: *akarnák* (Mu, 1703; Hu, 1703).

Feltételes mód múlt idő általános és határozott ragozás

Mind a két ragozásban a főige megfelelő alakjai a kijelentő módban ismertetett ragokkal és a *volna* segédigével állnak: *ki hozathattam volna* (Sb, 1682b), *megert volna* (Sb, 1682b).

Felszólító mód általános és határozott ragozás

Felszólító módban a módjel hatására a következőképpen változhat a tövégi mássalhangzó:

- a) **z+j>zz**: *tartozzanak* (Hu, 1703), *győzzön* (Sz, 1865);
 b) **d+j>dgy, dj, gy, gyj, gj**: *maradgyon* (Sb, 1682c), *be horgyak, megtudgyák* (Sb, 1682c), *maragjunk* (Hu, 1703), *adjuk* (Ó, 1798);
 c) **l+j>lly, lj**: *oszollyanak* (Sb, 1682b), *meg állyon* (Sb, 1682c), *sajnáljon* (Cs, 1803), *valja meg* (Cs, 1814);
 d) **t+j>ss (s)**: *birhassák* (Fa, 1696), *bocsasa* (Sb, 1682b), *használhasson* (Sb, 1682c), *vehessék* (Hu, 1703), *éltesse* (Sz, 1709);
 e) **-ít+j>cs**: *szólicsa* (Sb, 1682b), *keszecsce* (G, 1804);
 f) **msh+t + j>msh+cs**: *kőlcsek* (Sb, 1682b);
 g) **-szt+j>ssz**: *osszanak* (Sb, 1682c), *terjesszék fel* (Sz, 1865).

A fentiek alapján megállapítható, hogy a szóvégi *d* és *l* hangnak a módjellel való összeolvadását a XVII. században írásban is jelölik még, a XVIII–XIX. században azonban már a szóelemező írásmódot alkalmazzák, így a kiejtés nem követhető az írás alapján. A felszólító módjellel *cs*-vé összeolvadó *-ít* és *msh+t* kapcsolat esetén a szóelemző írásmód még a XIX. század elején sem általános, s az összeolvadást írásban is jelölik *cs*-vel.

Az igei személyragok az előforduló felszólító módú igealakokban a következők:

Általános ragozás

E/1. -ek <i>kőlcsek</i> (Sb, 1682b)	T/1. -unk <i>maragjunk</i> (Hu, 1703)
E/2. –	T/2. –
E/3. -en <i>engedgyen</i> (Szn, 1703)	T/3. -anak <i>osszanak</i> (Sb, 1682c)
-on <i>maradgyon</i> (Sb, 1682c)	
-ön <i>győzzön</i> (Sz, 1865)	

Határozott ragozás

-am <i>ki ne válthassam</i> (Ó, 1798)	–
–	–
-a <i>szólicsa</i> (Sb, 1682b)	-ák <i>adgyák</i> (Sb, 1682c)
-e <i>megvehesse</i> (U, 1730)	-ék <i>vehessék</i> (Hu, 1703)

A *tesz, vesz, lesz, hisz* ige ragozása

lesz	Kijelentő mód				Feltételes mód		Felszólító mód
	Jelen	Befejezett múlt	Elbeszélő múlt	Rég-múlt	Jelen	Múlt	
E/1.	lészek (Ka, 1756; Cs, 1803) leszem (Sb, 1682c)						
E/3.	lészen (U: 1730) leszen (Fa, 1752) lesz (Szn, 1863)	lőtt (Sb, 1682; Mi, 1705; Hu, 1714) lett (P, 1847)			lenne (R, 1858)	lett volna (Ka, 1756)	legyen (Sb, 1682) légyen (G, 1804; P, 1847)
T/1.	leszünk (R, 1858)						
T/3.	lésznek (Ka, 1756)				lennének (Sz, 1865)		legyenek (Sb, 1682c; 1721)

tesz	<i>Kijelentő mód jelen idő</i>		<i>Feltételes mód jelen idő</i>		<i>Felszólító mód</i>	
	Ált. ragozás	Hat. ragozás	Ált. ragozás	Hat. ragozás	Ált. ragozás	Hat. ragozás
E/1.		tészem (Hu, 1703)				
E/3.	tészen (Ka, 1665)	le teszi (Ka, 1665)				
T/1.		letesszük (Ka, 1665)				
T/3.		tészik (Nsz, 1738)				
tesz	Befejezett múlt		Elbeszélő múlt		Régmúlt	
	Ált. ragozás	Hat. ragozás	Ált. ragozás	Hat. Ragozás	Ált. ragozás	Hat. Ragozás
E/1.		tettem (Fa, 1754)				
E/3.		tette meg (Fa, 1787)	tön (Sb, 682b: 1721)			
T/1.	töttünk (Hu, 1715) tettünk (Sz, 1863)	feltettük (Sb, 1682b) töttük (Hu, 1716)				
T/3.	töttek (Sb, 1682b)				tötteknek volt (Ha, 1764)	
tesz	Szenvedő		Szenvedő			
	jelen	befejezett múlt	elbeszélő múlt	Feltételes Jelen	Feltételes Múlt	Felszólító
E/3.					tétetett volna (C, 1814)	tétetődhesen (C, 1814)
T/3.				tétetnének (Mu, 1703)		

vesz	Kijelentő mód jelen idő		Feltételes mód jelen idő		Feltételes mód múlt idő		Felszólító Mód	
	Ált. rag	Hat. ragozás	Ált. ragozás	Hat. ragozás	Ált. ragozás	Hat. ragozás	Ált. ragozás	
E/1.		fel veszem (Mu, 1703; Nsz, 1738) fel vészem (Sb, 1721)					vegyek (Sb, 1682b)	
T/1.			fel ven- nénk (Szn, 1703)					
T/3.						el vették volna (C: 1814)		ki vegyék (Sb, 1682b)

vesz	Befejezett múlt		Elbeszélő múlt		Szenvedő	
	Ált. ragozás	Hat. Ragozás	Ált. ragozás	Hat. ragozás	Kijelentő m. jelen idő	Feltételes m. múlt idő
E/1.		vöttem (Sb, 1682b; Mi, 1705) vettem fel (Mu, 1703)				
E/3.	vött (Sb, 1682c; Mi, 1705; Sb, 1721)	vette (Fa, 1787)				
T/1.		vettük (Fa, 1754)				

visz	Kijelentő mód jelen idő		
	Ált. ragozás		Hat. ragozás
E/3.	el viszen (Sb, 1682b)		
T/1.			fel viszzsük (Bi, 1713-14)
visz	Befejezett múlt		Szenvedő alak
	Ált.ragozás	Hat.ragozás	Jelen
E/3.		el vite (Sb, 1682b)	
T/3.	vittek el (Ko, 1674)		

A *lesz* és a *tesz* igék tövében leggyakrabban Beregben és Szatmárban nyúlik meg a többelseji magánhangzó, miközben a *vesz* ige csak rövid magánhangzóval szerepel, ugyanakkor Kővár vidékén – ahol a másik két igében nem nyúlik a többelseji magánhangzó – éppen a *vesz* ige fordul elő *vészen* (Sb, 1721) alakban.

A többelseji ö-zés legerősebben Kővár vidékén jelentkezik, főleg a XVII–XVIII. században, de ez a jelenség kiterjedt Szatmár és Máramaros egyes területeire, míg a Bereg megyei Haláborban csupán egyszer fordul elő.

A *lesz*, *tesz*, *vesz* és a *visz* ige E/3. személyű alakja ötször fordul elő szövegeinkben: négyszer *-n* személyraggal, s csupán egyetlen XIX. századi adatunk van a ragtalan *lesz* igére.

A fent leírtak táblázatba foglalva:

		Bereg	Ugocsa	Máramaros	Szatmár	Kővár
Az igtőben nyúlik a mgh (é)	XVII.sz.	+				
	XVIII.sz.	++	+	+	++	+
	XIX.sz.	++			+++	
Az igtőben labiális mgh, ö/ő van	XVII.sz.					+
	XVIII.sz.	+		+++	+++	+++
	XIX.sz.					++
E/3.-ban nincs <i>-n</i> szem. rag	XVII.sz.					
	XVIII.sz.					
	XIX.sz.				+	

A *van* ige ragozása

Van	Jelen	Befejezett múlt	Feltételes jelen
E/1.	vagyok (Bsz,1798; Nk, 1813))	voltam (C, 1814)	
E/3.	vagyon (Ko, 1682a,b, Fa,1696) Ka,1756; U, 1730; Ó, 1798; Szn,1803) van (Sz:1709); Mi, 1790; Szn, 1865)	voltt (Fo,1771) volt (Ko, 1674; Sb, 1682b; (Szn, 1863)	volna (Fa, 1696; Fo, 1771)
T/1.	vagjunk (Szn, 1703) vagyunk (Szv, 1805)		volnank (Sb,1682b)
T/3.	vadnak (Ko, 1682a; Sb, 1682b) vannak (Ó, 1844; P, 1847)	voltanak (Sb, 1682b) voltak (Mu, 1703)	

A létige E/3. személyű alakja összesen 10-szer fordul elő a szövegekben, s a *vagyon-van* aránya 7:3. A *van* alak először a XVIII. század elején jelenik meg egy szatmárnémeti szövegben, míg a másik két előfordulása már az újmagyar korra esik, s mind a kettő szintén szatmári szövegben olvasható. Emellett azonban tovább él a személyragos *vagyon* alak is, amely az egész területen megvan, s még a XIX. század elején is használják. A *vannak* T/3. személyű alakváltozatra a XIX. század 40-es éveiből valók a példáink. Ugyanez az alak a *vagnak* depalatalizálódott változatában, *vadnak*-ként bukkan fel a XVII. század végén Kővár vidékén.

A *megy* ige ragozása

megy	Kijelentő mód			Feltételes mód jelen idő		Felszólító mód
	Jelen	Elbeszélő múlt	Befejezett múlt	Jelen	Múlt	
E/3.	megyen (Fa,1696; Sb, 1721; Ka, 1756)		elmentem (Sb, 1721)			
T/1.						mennyünk (G, 1804b)

A *megy* ige E/3. személyű alakjában személyrag nélkül nem is jelentkezik a XVII. és XVIII. századból származó adatok között. Az ige felszólító módú alakjában a módjel hatására bekövetkezett palatalizációt még a XIX. század elején is jelölik: *mennyünk* (G, 1804b).

A *jön* ige ragozása

jön	Jelen	Befejezett múlt
E/1.		jöttem (Ka, 1756)
E/3.		le jött (Mu, 1804) jött (C, 1814)
T/1.		jöttünk (Mi, 1725)
T/3.	bé jünek (Mi, 1725)	

A *jön* ige múlt idejű alakjaiban Beregben még a XVIII. század végén és a XIX. század elején is jelölik – valószínűleg a kiejtést követve – a hosszú magánhangzót. A szatmári Mikolából való az ige egyetlen zártabb, magánhangzós tőváltozata a XVIII. század elejéről: *bé jünek* (Mi, 1725).

Az ikes ragozás

Szám, személy	Kijelentő mód		Feltételes mód		Felszólító mód
E/1.	tartozom (Hu, 1714; Fa, 1754; Ó, 1798) lakom (U, 1730) csudálkozom (Fa, 1787)	igyekezem (Msz, 1745; Ka, 1756) elégyszem (Fa, 1754)	el bujdos- nám (Ka, 1695)	el szökném (Ka, 1695) cselekedném (Nb, 1707)	lajak (Sb, 1682c) tartozzam (Mu, 1703; U, 1730)
E/3.	tartozik (Kb, 1795) gazdálkodik (C, 1814)	tecsik (Sb, 1682b) tetszik (Szn, 1703) cselekszik (Sb, 1721) meg egyezik (Ó, 1844)			lajjék (Sb, 1682c) idegenkedjék (Szn, 1703) szorgalmatos- kodjik (Ka, 1756) tartozzék (Hu, 1714; U: 1730)

Mint a fenti táblázatból látható, az ikes ragozás személyragja a kijelentő és feltételes mód egyes szám első személyében kivétel nélkül *-m* (*-om*, *-em*, illetve *-nám*, *-ném*), felszólító módban azonban már találunk iktelen *-ak* személyragot első személyben (*lajak*, (Sb, 1682c), ami a beszélt formához közel álló írott nyelvben arra vall, hogy az ikes ragozás rendszerének bomlása folyamatban volt, bár az írott nyelv ezt feltehetőleg nem tükrözi teljes egészében. Második személyű alakok az ikes ragozású igék köréből sem szerepeltek a szövegben. Harmadik személyben viszont kivétel nélkül az *-ék* vagy az *-ék* íző alakja, az *-ik* (*lajjék*, Sb, 1682c, *szorgalmatoskodjik* (Ka, 1756) ragos alak szerepel.

A szenvedő igék ragozása

	Szenvedő kijelentő mód			Szenvedő feltételes mód		Szenvedő felszólító mód
	Jelen	Bef. múlt	Rég-múlt	Jelen	Múlt	
E/3.	adatík (Sb, 1682c) kelletik (Mu, 1762) ki fogattathatik (Ó, 1798) méltóztatik (Szv, 1805) tapasztaltatik felkéretik (Sz, 1865)	kelletet (Fa, 1696; 1787) kivantatott, (Szn, 1703) meretett, sza- kasztatott (Mi, 1725) tartatott (Cs, 1813) apelláltatott, (Nk, 1813) ítéltetett (C, 1814)		megosztat- nék (Hu, 1715) találatnék (Sz, 1865) szükségel- tetne (Sz, 1865)	kelletett volna (Fa, 1787) elláztatott volna (Nk, 1813)	adassék (Sb, 1682c) tartozzék (Fa, 1696) enoptaltassik (Szn, 1703) tetessék (Fa, 1787) terheltesen (Kb, 1795) méltóztassék (Bsz, 1798) terheltesék (Mu, 1804) méltóztasson (Szn, 1703; Kb, 1804; Nk, 1813; R: 1858)
T/1.		kenszerítettünk (Szn, 1703)				Láttassunk (Szn, 1703)
T/3.	nyítatnak (Mu, 1762) kivántatnak (Szv, 1805)	Becsültettek (Ó, 1798)				elfojtassanak, kiirtassanak tétetődhessen (C:1814) (Sz, 1865)

Iratainkban nagy számban szerepelnek szenvedő igealakok, amelyek a szövegek természetének megfelelően többnyire E/3. és T/3. személyben fordulnak elő mind a három módban. Feltételes és felszólító módban tapasztalhatjuk az ikes ragozású *-ék* és *-en, -on* személyrag ingadozó használatát. Feltételes mód jelen időben a szövegeinkben szereplő három alak közül kettő az ikes ragozás *-ék* személyragját kapta meg.

Felszólító módban a *méltóztassék* (Bsz, 1798) és a *méltóztasson* (Szn, 1703; Kb, 1804; Nk, 1813; R, 1858) igealak egyaránt megtalálható, de míg az ikes ragozás személyragja XVIII. század eleji igealakon csak egyszer fordul elő egy beregszászi szövegben, addig az iktelen ragozás személyragját viselő alak háromszor szerepel XVII. és XVIII. századi szatmári és beregi iratokban, ami az utóbbi alaknak az újmagyar korban való terjedésére utal. Az előzőhöz hasonlóan ingadozó a *terheltetik* szenvedő ige felszólító módú alakjának ragozása, amely szintén olvasható – egymáshoz közel eső időpontokban – *terheltesék* (Mu, 1804) és *terheltesen* (Kb, 1795) formában is, azaz a korábbi adat iktelen, míg a csaknem egy évtizeddel későbbi adat ikes ragozású.

Feltételes módban az ikes – iktelen ragozású alakok aránya 2:1, felszólító módban pedig 6:5. Ez az adat is megerősíti az ikes igék kapcsán tett észrevételünket, mely szerint a felszólító módban, majd a feltételes módban indult meg az ikes ragozás megbomlása, az ikes alakok keveredése az iktelen alakokkal.

A szenvedő igealakok használata századról századra szaporodik, amelyet a következő táblázat is jól szemléltet:

Század	Szenv. jelen	Szenv. múlt	Szenv. felt. jelen	Szenv. felt. múlt	Szenv. felsz.	Összesen
XVII.	1	1	–	–	2	4
XVIII.	3	6	1	2	6	18
XIX.	8	7	2	1	7	25
Összesen:	12	14	3	3	15	47

A szenvedő igéknek az időben előre haladva mutatkozó egyre gyakoribb előfordulása a hivatali nyelvhasználat jellemzőjének tekinthető.

3.3. AZ IRATOK SZÓKINCSENEK SZÓFAJI JELLEMZŐI

3.3.1. AZ IGÉK

Az igék között a visszaható ige kivételével mindenfajta igenem megtalálható: **cselekvő**: *alkuttunk meg* (Ka, 1665); *kert hogy vegyek vőttem* (Sb, 1682b); Derczenbe *fogok háltni* (G, 1804b); **műveltető**: Attyatul es attyafiatul allo minden javait szorgalmatossan *ki kerette*” (Sb, 1682b); „azon Dolgott Terminusban *Vetettem*” (Mu, 1762); *ujj malomkövett hozattam* (Kb, 1795); **mediális**: „*Erzem* keserves fajdalmimat” (Sb, 1682b); „szomru Károkat holta után ne *szenyvedne*” (Hu, 1716).

A **szenvedő** igék feltűnően nagy számban fordulnak elő, ami arra vall, hogy a vizsgált kor hivatalos nyelvében egyre kedveltebbé vált ez az igealak, amely szövegeinkben is megtalálható kijelentő mód jelen időben, befejezett múlt időben, feltételes mód jelen és múlt időben és felszólító módban: *leszállittatik* (C, 1814), *kivantatott* (Szn, 1703), *megosztatnék* (Hu, 1715), *méltóztassék~méltóztasson* (Bsz, 1798; Szn, 1703).

A szenvedő igeképzőt latin igék is sűrűn megkapják: *enoptaltassik* (Szn, 1703); *Investigáltassék* (Mu, 1804).

A **ható** ige is igen kedvelt alak: „más Emberemet oda *helyhezhetném*” (Fo, 1771). A hivatali formulák egyik kifejező eszköze a nyomósítás kifejezésére, hogy sokszor ugyanazt az igelakot megismétlik ható igeképzővel is: „és akár mi uton modon *illetne*, avagy jövőendőben *illetethetne*” (Mu, 1677/1703); vagy megengedő értelmű tagmondatban viszik tovább a gondolatot: „Legotariusit *megoltalmazom* hogy ha *nem oltalmazhatnám...*” (Fa, 1696); „farattságokkal és költségekkel Magának tettző javainkból *meg vehesse és vetethesse*” (Ó, 1798).

A nyomósítás eszköze lehet az is, ha két ható ige közül a másodikat valami más igeképzővel, pl. műveltető képzővel toldják meg: *megfoghassanak fogathassanak* (Ka, 1695); *el foglalhasson, foglaltathasson* (Nb, 1707).

A ható ige képzőjét a szenvedő ige is megkaphatja: *ki fogattathatik* (Ó, 1798).

3.3.2. A NÉVSZÓK

3.3.2.1. A főnév

Szövegeinkben a konkrét főnevek között sok a tulajdonnév, hiszen e hivatalos iratokban megnevezik a szerződő feleket. A személynevek között vannak kételemű nevek: *Hadszegi Ersok* (Ko, 1682), *Racz Adam* (Ka, 1695); háromeleműek: *Kölcsei Kende Sándor* (Nk, 813b).

A helynevek részben a keltezésben szerepelnek, részben a szövegekben jelölik meg a szóban forgó birtok helyét: *partiumb(an)* (Nb, 1707), *Máramarus Vrgyében* (Hu, 1715), *Dioszadon* (Ko, 1682), *Hideg Patak* (Nsz, 1738).

A köznevek vagyon- és értéktárgyakat, rokonságneveket, pénznemeket, berendezési tárgyakat, a háztartásban és a ház körül használatos eszközöket, ruhaneműket stb. neveznek meg: *udvar háza*, *pusztákat* (Ka, 1665), *Nagy Annya* (Ka, 1751), *vas szerszámok*, *vas fogo*, *veső*, *palacsinta sütő* (Sb, 1682a), *mente*, *szoknya*, *hiuz mal* (Szn?, 1709).

A köznevekhez sorolhatók a mennyiségnevek (vö. Balogh Judit 2000, 128): „egy fel *altalag* dio, ket *negyed* arpa” (Sb, 1682a), „Buzat két *köblött*” (Mi, 1705), „Ket *bokor* karmazin csizma; „*bokor* uly kengyel vasak” (Ko, 1674).

3.3.2.2. A melléknév

A melléknevek között vannak minősítő és viszonyító melléknevek.

Minősítő melléknevek

Vidékünkön még él az *öreg* melléknév ’nagy’ jelentésben, amelynek használatát a következő jelzős szerkezet jól megvilágítja: „Az haz hejan egy uly *őreg* tekenő” (Sb, 1682a); vagy ugyanabban a leltárban az *öreg* jelzővel megnevezett tárgy után ugyanannak a tárgynak egy kisebb változata következik: „Őt *őreg* tekeno az komoraban nro 5 ... *Apro* tekenő nro 3” (Sb, 1682a).

Színnevek (ruhaanyagok és ruházat kapcsán): *vont* arany, *bibor* mente, *veres* bagagia, *tarka* materia (Szn?, 1709).

Megszólításban vagy valamely személy említésekor használatosak a következő melléknevek: *szegény* feleségem (Sb, 1682b); „*édes* Feleségemtől” (Hu, 1715); „akkor *neveletlen* fia” ’fiatalkorú’ (Hu, 1716). A melléknévi jelzők halmozása a XVIII. század végén és a XIX. század elején válik kedveltté: „*Drága kedves Nagy Jo Uram*” (Bsz, 1798); „*Drága Kedves Uram Bátyám*” (Kb, 1804).

Szövegeinkben gyakoriak a fosztóképzős, a *-hatatlan*, *-hetetlen* és az *-s* képzős melléknevek: *eltávozhatatlan* (Hu, 1703), *megváltozhatatlan* (Hu, 1715), *boldogtalan*; *elégtelen* (voltam) (Msz, 1745).

A vagyontárgyak megnevezésére előfordul az *ingó* és *ingatlan* melléknév: „*ingó* és *ingatlan* marhait regisztrnam” (Hu, 1716), sőt értelmezik is az *ingatlan* melléknevet, amely még a XIX. század elején sem főnevesült: „birtokunkba létező *fekvő* vagy *is ingatlan* akárhol találándó jószágainkat” (P, 1847).

Viszonyító melléknevek

-i melléknévképzővel: *Angliai mente, Szebesi pokrocs, Harom Tessenyi igen jo puskak* (Ko, 1674); *Persisai Ágy, mostani* (Ka, 1751);

-s melléknévképzővel: *lisztes hordo, males hordo, tejes sajtar, Egy postós 'posztos' Ladacska* (Ko, 1674), *Nusztos palast, csipkés elő ruha* (Szn?, 1709);

-ű, -ű képzősök: *Kocserha nevű pusztára* (Hu, 1703); *Karmasin színű selyemmel, Atlacz kerületű, Aranyas materia középu... öreg paplan* (Szn?: 1709);

anyagnevek: *Fa rosta, vas rostely* (Ko, 1674), *Arany csipke* (Szn?: 1709).

3.3.2.3. A számnév

A számnevek között szerepelnek határozott és határozatlan számnevek.

A régi számolási módnak megfelelő alak is olvasható egy huszti iratban: „de pénz *harmad fel* Tallernál, Többet... nem találtam” (Hu, 1716).

Határozatlan számnevek: *sok* gyermekeit (Fo, 1771), „és az *több* Nehai Gulacsi Miklos Batyám árvainak” (Mu, 1677/1703).

3.3.3. AZ IGENEVEK

Az igenevek mindhárom fajtája gyakran szerepel a szövegekben.

Főnévi igenév: tartozzék *felvenni* (Ka, 1665), ha talalna *lenni* (Bi, 1713–14), meg akarvan *jutalmaznom*. Ez utóbbi példában a határozói igenév mellett álló főnévi igenév kapja meg a cselekvő személyére utaló személyragot.

Folyamatos melléknévi igenév: *el kelhető, illendő* (Ka, 1665), *Hellytartó Jobbágya* (Ka, 1695), *Husztón lako* (Hu, 1714), *következhető* (Ha, 1764), valaki *meg Szabo* 'vmi meghatározó' (Hu, 1703), vizen *levő* (Msz, 1745);

Befejezett melléknévi igenév: *meg irt* személy (Mi, 1705), *lőtt* épület, szokot pecsetünkél (Hu, 1714), *ajánlott* vagyok (Bsz, 1798);

Beálló melléknévi igenév: ahoz *tartozandó, következő* Fiu agon *lejendő* (Ka, 1695); nével *nevezendő* (Hu, 1716); *következendő* 1746-ik esztendő (Msz, 1745).

Határozói igenév: *felszámálván* (Ka, 1665), gondolatlan *viseltetvén* (Ka, 1695), *kényszerítettvén* (Mu, 1703), okokra *nézve* (Hu, 1714), meg' *becsültetvén* a rajta *lőtt* épület (Hu, 1714), nem *vehetvén* (Hu, 1715), *meghagyattatván* (Fo, 1771).

A folyamatos melléknévi igenévi alakok között sok a ható igéből képzett igenév. A jövőben bekövetkező eseményekre a mainál pontosabban utalnak a beálló melléknévi igenévvél. A határozói igenév *-ván, -vén* képzős alakja különösen kedvelt a hivatalos nyelvhasználatban, és akár ható képzős igéhez is járulhat.

3.3.4. A NÉVMÁSOK

A személyes névmás

A személyes névmások nominatívusi alakja

A személyes névmások nominatívusi alakját csak hangsúlyos helyzetben használják, ami viszont a hivatalos iratokban gyakran előfordul, amikor az örökhagyó, a

szerződők vagy valamilyen ügyes-bajos dologban eljáró más személy(ek) megnevezi(k) magát/magukat, s ilyenkor a személyes névmás értelmező jelzői szerkezetben áll:

„En Koszta Páll N(eme)s Beregh Vármgyibe Kaszon nevű Opidumba lakozo recognoscalom...” (Ka, 1669); „Én Szerémi Gulácsi András előbenis...” (Mu, 1703);

„En alább meg irt Baro Perenyi Antal magamra és Successorimra válalván terheket...” (Nsz, 1738);

„Mi Nemes Maramaros Var(me)gy(e)b(n) Szighet Civilisi rende(n) Levő hutos Birák” (Msz, 1693); „Melynek erejénél fogva *mi* alább megírtak...” (P, 1847).

A személyes névmás E/1. alakjában előfordul – a későbbiekben a mutató névmásra jellemző – *ugyan* nyomósító előtaggal (két szóba írva) egy XVII. századi kaszonyi szövegben: „*Mi* Monay Kata, néhay Nábrády János Uramnak’, mostan pedig Nemzetes Miskólczy István Urnak házás=Társa egy részről, másrésztől pedig Horvath Janos és feleségem Nábrády Mária magunk személlye szerént és N. Vitézlő Torday Sigmond Úr, és Felesége Nabrády Borbala Aszszony képében, *ugyan én* felül megírt Horváth János nékem küldött írassa és Levele szerént...” (Ka, 1665). Az *ugyan* jelentése az első személyű személyes névmás mellett: ’hasonlóképpen’ vagy ’szintén én’, azaz Monay Kata egyrészt a saját nevében, másrészt Horváth János képviselésében vesz részt az örökség elosztásában.

84 Magázó formájú személyes névmások

A személyes névmások mellett gyakoriak a *kegyelmed*, *kelmed*, *nagyságod*, esetleg az *excellenciád*, illetve ezek harmadik személyű alakjai, *kegyeleme*, *nagysága*. Ezek a „másodlagos névmások, amelyek az elsődlegeshez képest állandóbb érzelmi-értékelő tartalmat hordoznak, az elsődleges személyes névmás és a főnév közötti átmeneti jellegű sávon helyezkednek el” (vö. Kugler–Laczkó 2000, 160). Ezek állhatnak a mondatban alanyként, de más mondatrész szerepét is betölthetik.

a) A mondat alanya:

egyes szám második személy: „*Kelmed* kerdje meg ha V. Ispán az Testamentum Törvényes vagy Törvénytelenése bírása Lehet é” (Ka, 1756); „nem a’ mi engedetlenségünket – hanem a’ pmittalt siralmas állapotunkat okainak – tenni *Excellentiad* Klmessen méltóztasson”; „ha pedig *Kgld* (=kegyelmed) magat el vonya” (Ka, 1756);

egyes szám harmadik személy: „*eő* *Kegyelme* tartozzék’ fel venni” (Ka, 1665);

Olykor a nyomatékosító szerepben álló *maga* visszaható névmás értelmezőjeként szerepel a *kegyelmed* szó: „...vagy *maga eő kglm*’ (=kegyelme)” (Sb, 1682b), mely egyúttal a *maga* személyes névmássá válásának útját is mutatja. A harmadik személyű személyes névmás a *kegyelme* szón kívül a *nagysága* mellett is megjelenik: „Szirmai Antal Királyi Tanácsos Úr *eő Nagysága*” (Szv, 1805);

többszám második személy: „a mennyiben pedig a jóság successio után megyen *Keg(ye)l(mete)k* Közelebb vér lévén, en nallam Kigyelmeteket nezi azért édes öcsém uram az mi Levelek lesznek *Kelmeteknél* ezen materiában valok...” (Ka, 1756). Az idézett mondatban a *kegyelmetek* szóalak a magázás eszköze, bár a határozói igeneves szerkezet (*Keg/ye/l/mete)k* Közelebb vér lévén) miatt nem állapítható meg biztosan, hogy T/3. vagy T/2. alakra vonatkozik-e az állítás.

többszám harmadik személy: a többszám harmadik személyű *kegyelmek* névmás mellett az *ő* egyes szám harmadik személyű személyes névmás áll: „melly Jobbagysagomert *eő K(e)g(ye)lmek* is ennekem fellyeb megnevezett Mathe Janosnak *adtak* Mező Kaszon Városában Vincze János házat” (Ka, 1695).

b) A mondat alanyának személyével nem egyező személyt jelölő mondatrész:

egyes szám második személy: birtokos jelző: „miként osztzott *Kigyelmed* üdvözült edes anya, vagy *Kigyelmed* Nagy Anya az Kaszonyi jóság eránt” (Ka, 1756);

egyes szám harmadik személyben: tárgy: „meg akarván jutalmaznom egysersmind jövőendőbeli szolgálatra *ü K(egye)lmét* felinditanom” (Nsz, 1738); részeshatározó: „kiket...adtunk’ volt *eő Kegyelmenek*” (Ka, 1665);

többszám második személyben: tárgy és külső állapotatórózó: *Kigyelmeteket* nezi azért édes öcsém uram az mi Levelek lesznek *Kelmeteknél* ezen materiában valok...” (Ka, 1756); aszemantikus határozó: „és semmi Pretentiojokat, *ő Kegyelmekhez* ez iránt fel nem tarjuk” (Bi, 1713–14);

többszám harmadik személyben: ritkán ugyan, de előfordul a többszám harmadik személyű személyes névmás is az *ő kegyelmek* alakban, amely egyébként az idézett mondatban a tárgy szerepét tölti be: „Casu quo pedig, edjik vagy másík, *ők k(e)gy(elme)ket*, ez iránt haborgatnak...” (Bi, 1713–14).

c) A **magázó** formájú másodlagos személyes névmás nyomatékosítása: a *maga* névmás a következő mondatokban a másodlagos személyes névmások nyomatékosítását szolgálja: „addig miglen *maga eő k(e)g(ye)lm*’ vagy *L(e)g(i)mus* successori *eő k(egyelme)k...*” (Sb, 1682b).

A nyomatékosító szerepben álló T/3. személyű *magok* névmás és a T/2. személyű *kigyelmetek* közé beékelődik a T/3. személyű, tehát a nyomatékosító *magok* alakkal egyeztetett igealak: „es Karok(na)k okai *magok lesznek Kigyelmetek*” (Ka, 1756). Ebben a mondatban a *kigyelmetek* másodlagos névmás a *magok* értelmezőjeként is felfogható.

d) Személyes névmások **birtokos jelzői** szerepben: „annak az *eő részét*, az egyik Jobbágyot tartozzék *eő Kegyelmeis* remittálni” (Ka, 665); „az *en aquisitumom* is volt azon ladaban” (Sb, 1682b); „nem a’ *mi engedtelenségünket*” (Szn, 1703; 68).

A személyes névmás ragozott alakjai

A XVII–XIX. századi szövegekben a következő személyes névmások és azok ragozott alakjai fordulnak elő:

	E/1.	E/2.	E/3.	T/1.	T/2.	T/3.
Nominativus	en (Fa, 1696), ugyan én (Ka, 1665)		ü (Nsz, 1738), eő~eö (Fa, 1754), ő (P, 1847)	mi (Msz, 1693)		ők (Szn, 1865)
Accusativus	engemet (Hu, 1716)		eötett (Sb, 1682), ötet (Fo, 1771)	bennünket (Szn, 1703)		
Genitivus (birto- kos névmás)	enyemtül (Sb, 1682b)		eöe 'övé' (Sb, 1682c)			
Dativus	nékem (Ka, 1665), ennekem (Ka, 1665), nekem (Ka, 1756),		neki (Sb, 1682)	minkünk (Sb, 1682b)		
Inessivus			benne (Ko, 1674)			
Illativus	–	–	–	–	–	–
Elativus			belőlle (C, 1814)			
Superessivus	rajtam (Fa, 1696)		rajta (Ka, 1669)	rajtunk (Szn, 1703)		
Sublativus	én reám (Ka, 1665), reám (Szn, 1703)		reja (Sb, 1682), reája (Hu, 1703), rea (Nsz, 1738)	reánk (Szn, 1703)		reájok (Mu, 1703)
Delativus			rólta (Fa, 1787)			
Adessivus	én nállam (Ka, 1756), nállam (Bsz, 1798)					
Allativus	én hozzám Nsz, 1738)		hozzá(valo) (Szn, 1709)	hozzánk (Szn, 1703)		
Ablativus	tülem (Fo, 1772); tőlem (Szn, 1863)			töllünk (Szn, 1703)		töllök (Szn, 1703)
Instrumentalis				velünk (Ha, 1764)		vellek (Sb, 1682), vellök (P, 1847)

A személyes névmások akkusativusi alakja csak tárgyragos formában fordul elő a vizsgált szövegekben: E/1.-ben – bár elmaradhatna a tárgyrag, mégis – kiteszik (*engemet*), míg E/3.-ban csak elemismétléses (*ötet~eötett*) alakban szerepel minden előfordulásakor Szatmárban és Beregben egyaránt.

A birtokos névmás csupán kétszer fordul elő, így nincs példánk a teljes ragozási sorra. Az egyetlen E/3. személyű alakban az *é* birtokjel hiátustöltő hang nélkül közvetlenül az *ő* személyes névmáshoz kapcsolódik Kővár vidéki példánkban: *eőé* (Sb, 1682b).

A személyes névmás dativusi alakjában a *-nek* magánhangzója megnyúlhat (*nékem*) egyes beregi és szatmári adatokban. Egy sárosberkeszi iratban a személyes névmás T/1. alakja hangzóvesztő töként viselkedik: *minkünk* (1682b).

A személyes névmás sublativusi alakjában az E/3-ban megjelenhet a raghelyzetű személyjel (vö. Mátai 2003, 636). Vizsgált szövegeinkben négyszer fordult elő ez az alak, s közülük kettőben a *reja* (Sb, 1682b)~*reája* (Hu, 1703) és a *reájok* (Mu, 1703) alakot használták Kővár vidékén, Máramarosban és Beregben, míg Ugocsában viszont személyjel nélküli alakot találunk: *rea* (Nsz, 1738).

Az *l* a személyes névmások különböző ragozott alakjaiban intervokális helyzetben rendszeresen megnyúlik. A szövegekben előforduló 10 alak esetében a rövid és hosszú *l* aránya 3:7. Pl: *belőlle* (C, 1814), *rőlla* (Fa, 1787), *én nállam* (Ka, 1756), *vellek* (Sb, 1682b), *vellők* (P, 1847). Mint legutóbbi példánk bizonyítja, a mássalhangzónyúlást még a XIX. században is jelölik.

A T/3.-ban vidékünkön a személyes névmások ragozott alakjaiban a birtokos személyjelnek kizárólag nyíltabb vagy nyíltabb és illabiális változatai szerepelnek: *reájok* (Mu, 1703), *töllök* (Szn, 1703) és *vellek* (Sb, 1682), *vellők* (P, 1847), nemcsak a XVIII. században, hanem még a XIX. század elején is.

A visszaható névmás

A személyes névmással együtt kifejezhet nyomatékosítást: „*én magam szabad akaratombul adtam magamat... örökös jobbágyul*” (Ka, 1695);

Állhat különböző mondatrészek szerepében:

Tárgyként olyan igék mellett, amelyek önmagukban nem hordoznak reflexív jelentést (vö: Mátai 2003, 637): „*adtam magamat... örökös jobbágyul*” (Ka, 1695), „*kötelezem magamat*” (Ka, 1695), én a mennyibe(n) *magamat defendalhatom*” (Ka, 1756);

Aszemantikus határozóként : „ezen földeket *váltottam magamhoz*” (Msz, 1693), „*terheket magamra fel vevén*”, azaz átvállalja az adósságot (Ka, 1703), „*magunkra válalván* azok(na)k is terheket” (Ha, 1764); „*a’ meg irt napra ide Kaszonyba magaval el hozni*” (Ka, 1756);

Lehet a mondat **alánya** (vö: Mátai 2003: 637): „Thordai Borbára Aszszony, úgy, magunk, s; több Testvér Atyank Fiai, Adott, s; adtunk volt Zalogban” (Bi, 1713–14), „maga is szegény Racz Adam Uram is” (Hu, 1716);

Szerepelhet **birtokos szerkezetben** ’saját, tulajdon’ jelentésben (vö: Mátai 2003: 637): „az mellyikünk’ a *maga részét* le teheti” (Ka, 1665; 8); „felöllem mit rendelt el az en Teremtő Istenem, *maga titkában* vagyon” (Sb, 1682b).

Nemcsak a birtokos szerkezetben álló visszaható névmásra, hanem az alanyként és névutós névszóként állóra is találunk példát a következő mondatban: „Mindazon által ha vagj *magā* vagj két ágon levő maradekom a Jozsagot *magunk pénzén s. magunk számára* ki akarnók váltani...” (Hu, 1703).

Előfordul, hogy a birtokos szerkezetben álló visszaható névmással személyben egyeztetik a birtokszót: „*magunk kölcségünkön*” (Hu, 1703). Gyakoribb azonban az egyeztetés hiánya: „a’ Malomért adatott pénzt *magok szükségére* percipiáltak volna” (Msz, 1745).

A kölcsönös névmás

A birtokrészek felosztása kapcsán gyakran szereplő kölcsönös névmás nominativusi alakja szövegeinkben a *között* névutót veszi fel vonzatként. Ezekben a mondatokban aszemantikus határozóként szerepel a névutós névmás: „*egymas között* oszszak igazán hett fele” (Sb, 1682c); „*mi egj’ más között* töttünk ily megváltozhatatlan Cserét” (Hu, 1715). Az allativus ragos névmás szintén aszemantikus vonzatként jelenik meg a mondatban: „*egymáshoz egyenlőknek* lenni megszűnnének” (P, 1847).

A kölcsönös névmás accusativusi alakja betöltheti a mondat tárgyának szerepét is: „*tartozzunk egymást* megoltalmazni” (Hu, 1715).

A *között* névutó helyett a *közt*i névutómelléknév is megjelenik egy XIX. századi szövegben jelzői funkcióban: „*egymás közt*i osztályos intézkedéseknek...” (P, 1847).

A kölcsönös névmás genitivusi alakja birtokos jelzőként szerepel a mondatban: „*hog*y *edgy más(na)k* illendő becsületit megtudgyák” (Sb, 1682c).

A mutató névmás

A főnévi mutató névmások közelre és távolra mutató alakjai különböző ragos formában fordulnak elő egyes és többes számban: nominativus: *az* (Sb, 1682), *ez* (Mu, 1703); accusativus: *azt* (Mu, 1703), *ezt* (Szn, 1865), *azokat* (Ka, 1756), *ezeket* (Ko, 1674); genitivus: *annak* (ideiben) (Fo, 1771), *ennek* (a tizét) (Sb, 1682), *azoknak* (telekivel) (Mu, 1703); dativus: *annak* (Ka, 1665); inessivus: *abban* (Szn, 1703), *azokban* (P, 1847); illativus: *abba* (P, 1847); superessivus: *azon* (felül) (Fo, 1771); sublativus: *arra* (Ka, 1695), *erre* (Msz, 1745); delativus: *erről* (Bsz, 1798), *azokrul* (Szn, 1703); adessivus: *annál* (fogva) (C, 1814); allativus: *ahoz* (Ka, 1695), *ugyan a* (házhoz) (Ka, 1695), *ehez* (Ka, 1756), *azokhoz* (Nsz, 1738); ablativus: *ezeiktől* (Szn, 1865); instrumentalis: *aszszal* (Fa, 1754), *ezzel* (maradok) (Kb, 1795).

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a távolra mutató főnévi névmások ragos alakjai sokkal változatosabb képet mutatnak, mint a közelre mutatók, ami a távolra mutató névmások mondatbeli szerepével (utalószó) függ össze. Többes számban viszonylag ritkák a mutató névmások. Az *az* távolra mutató névmás többes számú alakja olykor élőlényre is utalhat: „*azoknak* telekivel” (Mu, 1703).

Gyűjtő jelentésárnyalatú *mind* előtaggal főnévi névmásként előfordult a *mindezek*, *mindazok*, melléknévi névmásként pedig a *mindazon*: „*Mind ezeket* minkünk kezünkbe adásával roborálván” (Sb, 1682c); „*mind ezeket* sogor Uram mal Markotsanyi Urammal

közlteni ne sallynálya” (Ka, 1756); „válalván terheket *mind azok(na)k*” (Nsz, 1738); „mellőzhetlenné teszi *mindazon* orvosló ovatosságot kikutatni” (Szn, 1865).

A melléknévi mutató névmás

Az *az*, *ez* mutató névmás melléknévi szerepben is igen gyakori: „*az* a rész” (Sb, 1682c). Az „adtuk *ez* mi Levelünket” (Ka, 1665) fordulat a hivatalos levelek kötelező formulájaként ismétlődik több szövegünkben, emiatt az *ez* mutató névmásnak melléknévi szerepben való előfordulása a főnévinél jóval gyakoribb.

A vizsgált iratokban feltűnően gyakran jelentkezik az *azon*, *ezen* mutató névmás jelzői funkcióban, amelyeknek fokozatosan emelkedő száma a XIX. századra ugrásszerűen megnövekedett. Egy-egy példa a négy vármegye területéről a legkorábbi előfordulásukra: „*ezen* Levelem erejével, ...meg foghassanak” (Ka, 1695); „Kocserha nevű pusztára, és *ez* pusztához tartozó...” (Hu, 1703); „értésire adatva *ezen* dolgot *eö* k(egyelméne)k” (Sb, 1682c); „*azon* Nyolczvan magyar forintokat” (Nsz, 1738).

A következő táblázattal szemléltetjük az *azon*, *ezen* névmások előfordulásának századonkénti megoszlását, illetve ennek százalékos arányát:

Századok	azon	%	ezen	%	Összesen
XVII. sz.	5	13,8	3	6,66	8
XVIII. sz.	9	25,0	12	26,66	21
XIX. sz.	22	61,1	30	66,66	52
Összesen	36		45		81

A melléknévi mutató névmások közül a következők szerepeltek a szövegekben:

ilyen: „*Ilyen* bizonyos Condióiok alatt” (Hu, 1703); „Katona Mihály Úr *eö* kegyelme tön *ilyen* választ” (Sb, 1721); **ily:** „*illj* kettsges kimenetelü...”, „*illj* bizonyos remenségünkben” (Szn, 1703); „attuk penig *illy* Condióikkál” (Hu, 1714); „töttünk *illy* meg változhatatlan Cserét” (Hu, 1715); „*ez ily* ragaszkodás nem csak nem kárhoytatandó” (Szn, 1865); **olyan:** „*olyan* pretextur alatt” (Hu, 1703). Főnévi szerepben accusativusi alakban is állhat: „nem latam *ollyat*” (Sb, 1682); **oly:** „*ollj* véggel” (Szn, 1703); „*oly* modal” (Nk, 1814); „hasonló alyas fondorlatok felhasználása *oly* bünök” (Szn, 1865); **ilyetén:** „*az ilyetén* önző, és nemtelen czélu személyek” (Szn, 1865); **olyatén:** „*az olyatén* tilalmas ’s el nem fojthatott kihágásokat” (Szn, 1865); **efféle:** „Ambár az *efféle* törvényes Ügyben” (Nk, 1814), „egyszersmind *efféle* káros helytelenségeknek...” (Szn, 1865).

Főnévi mutató névmások is gyakran állnak jelzői funkcióban:

az: „*aki* akkor *az* üdőben lészen” (U, 1730) – a mutató névmási jelző nem veszi fel a jelzett szó ragját. **ez:** „...adtuk *ez* mi Levelünket” (Fa, 1696), „*ez* említett”, „*ez* kezem irásával” (Szn, 1703), „*ez* leveletem” „*ez* esztendőben” (Nb, 1707), „*ez* zálogját” (Sb, 1721). Az *ez* mutató névmási jelzőt még a XVIII. században sem egyeztetik a jelzett szóval. A melléknévi mutató névmások között említett „*ez ily* ragaszkodás” (Szn, 1865) jelzős szerkezetben a jelzett szót két azonos funkciójú, közelre mutató

névmási jelző előzi meg, mintegy erősítve a rámutatást. **E:** „érzette volna *e* Világból hamar üdön való ki szolítását” (Hu, 1716); „én *e* mai napon” (Ka, 1756); „*e* folyo 1814^k esztendőben” (Nk, 1814); „léptünk egy más között *e*’ következő osztaályos egyességre” (P, 1847); **erre:** „*erre* a jósággra” (Hu, 1703).

A melléknévi mutató névmások közül egyetlen *am*- előtagú összetett alak, az *ama* fordult elő a XIX. század második felében keletkezett szatmárnémeti szövegben: „*ama* fontos hazafi”, „*ama* tisztelt Országgyűlésből” (Szn, 1865).

Azonosító jelentésárnyalatú *ugyan* előtaggal melléknévi névmásként áll az *az* mutató névmás, amelyet nem egyeztetnek a jelzett szóval: „*ugyan a* Házhoz tartozandó” (Ka, 1669); „*ugyan az* summabul” (Sb, 1682c); „*ugyā az* Varosbā lako” (Msz, 1693); „*ugyan az* maga Udvarház Telekektől” (Mi, 1725).

Számnévi mutató névmások:

annyi: „*annyi* erőt exegvaltathassanak” (Hu, 1703), „sinorral meretett *annyit* a menyi a Templom’ alatt lévő darab foldecske” (Mi, 1725); **mégannyi:** az ómagyar korban a kódexek nyelvében felbukkanó, az *ugyan*- előtaghoz hasonlóan azonosító értelmű *még*- előtag (vö. Mátai 2003, 403) egy XVIII. századi szatmári szövegünkben is felbukkan: „Mikolai Kata Aszszonynak jutott Udvar Telek az mint Szathmár felől az szorossoz bé júnek a Falun bal kéz felől valo Telek az Asohaz, menyi az Arkon túl meg *meg annyi*, az Mikolai György Ur Udvar Teleke Szomszédaságábā” (Mi, 1725).

Összefoglalva a fent leírtakat, megállapíthatjuk, hogy a jelzői szerepben álló *az*, *ez* mutató névmást gyakran nem egyeztetik a jelzett szóval még a XVIII. században sem. Az egyeztetésre egy 1798-ban Óváriban keletkezett iratban találunk példát: „adtam pedig *mind azokkal* a földekkel” (Ó, 1798). A névmás rövid változatai közül az *e* a XVII–XIX. században szórványosan fordul elő szövegeinkben. A *-tén* képzős *ilyetén*, *olytén* rendkívül ritka; vizsgált szövegeinkben csak magas hangrendű változata szerepelt a XIX. század végén, valószínűleg az archaizálás szándékával. Az összetétellel keletkezett *ama* jelzői szerepben szintén az archaizálás eszközeként szolgál. Az azonosító jelentésárnyalatú *ugyan*- előtagú mutató névmások ritkák a vizsgált szövegekben, az utótagjukat az *az*, *ez* mutató névmáshoz hasonlóan nem egyeztetik a jelzett szóval.

Feltűnő az *azon*, *ezen* mutató névmás sűrű használata, különösen a XIX. században. Hivatalos céllal íródott szövegeinkben a hivatalos stílus eszközeként kell számolnunk velük.

A kérdő névmás

A vizsgált iratok jellege miatt kérdő névmások elvértve akadnak a szövegekben. A *ki* és a *mit* kérdő névmás az egyetlen, igazán személyes hangú végrendeletben szerepel: „*ki* tanacsabul cselekedte Isten bocsasa meg neki”; „felöllem *mit* rendelt el az én Teremtő Istenem...” (Sb, 1682a). A *melyik* kérdő névmás szintén egy magánlevél utóiratában található: „Kelmed kerdje meg ha V. Ispán az Testamentum Törvényes

vagy Törvénytelenisége bírāja Lehet é ha nem Lehet, *mellyik* Törvény mellett...” (Ka, 1756). Egy cégényi kihallgatás jegyzőkönyvében a *kik* kérdő névmás olvasható: „Tudja e’ a’ Tanú ezenn Te(kin)t(e)tes Szathmár Vármegyében Czégényben azon Belső és Külső Jóságokat, melyeket ...idősb Thöldy Miklósné asszonyság bírt, e’ jelen időkbe *kik* bírják azokat” (C, 1814).

A vonatkozó névmás

A vonatkozó névmások változatos képet mutatnak, mivel állhatnak *a*- előtag nélkül vagy *a*- előtaggal, de a *valaki*, *valami* névmás is szerepelhet vonatkozó névmásként.

A vonatkozó névmások előfordulása a vizsgált szövegekben a XVII–XIX. században (az *az*-, *a*- előtagúakat vastagítottuk):

Névmások	XVII. sz.	XVIII. sz.	XIX. sz.	Összesen	%
Mi	–	–	1	1	0,72
a’ mi	–	–	2	2	1,44
az mi	2	1	–	3	2,17
Ki	6	9	4	19	13,76
a’ ki~aki	1	8	3	12	8,69
az ki	–	8	–	8	5,79
mely és ragozott alakjai	15	32	29	76	55,07
a mely	2	2	1	5	3,62
az mely	1	1	–	2	1,44
az melyik(ünk)	1			1	0,72
mennyi			1	1	0,72
valaki	–	1	1	2	1,44
valami	3	1	–	4	2,89
valamely	–	2	–	2	1,44
<i>a</i>-, <i>az</i>- előtagúak százalékos aránya	7/31 22,58%	18/65 27,69%	6/42 14,28%	33/138 23,91%	

A táblázat adatai alapján megállapítható, hogy míg a XVII–XVIII. század folyamán az *a*-, *az* előtagú vonatkozó névmások használata növekedést mutat – a XVII. századi 22%-ról a XVIII. században 27%-ra emelkedik –, addig a XIX. században a XVII. századi értéknél is kevesebbre esik vissza e vonatkozó névmások használata, ami talán az archaizálás szándékával magyarázható.

Mind a három században a leggyakrabban használt névmás a *mely* melléknévi vonatkozó névmás (55%). A második leggyakrabban előforduló *ki* ennek negyedét teszi ki (13,76%). A többi névmás előfordulásának gyakorisága nem éri el a 10%-ot.

Példák a szövegekben előforduló vonatkozó névmásokra:

mi: „s *mit* bírok? Annyit fogytig lendíteni önkéntes kötelességemnek esmérndem” (Szn, 1863) – bár kérdőjelet tett a mondat írója a *mit* névmás után, a szövegösszefüggésből kiderül, hogy itt vonatkozó névmási értelemben szerepel az *a*- előtag nélküli névmás; az **mi** (főnévi névmásként): „*az mi* lévén edgyik fel Ferencz Gyerme kié

marad” (Sb, 1682c); **az mi, a’mi** (melléknévi névmásként): „*az mi* lovaim ökreim teheneim es akarmi labas marhaim, mindenek oszszanak hat fele” (Sb, 1682c); „*az mi* Levelek lésznek Kelmeteknél” (Ka, 1756); **ki** (élettelenre vonatkozóan): „de kivalkepen egy zold ladat *kit* üdvezult szegeny Felesegemnek halalara kültem vala be, *kibem* minden köves gyöngyös voltanak” (Sb, 1682c); „es Siquestrumot nem töttenek vólt, *kire* nizve meg gondolván mint ket reszről...” (Ha, 1764); **az ki~a’ ki~a ki~aki** (élőre vonatkozóan): „*a ki* le teszi” (Ka, 1665); „... adom tudtára mindeneknek *az kiknek* illik” (Mu, 1703); „*a’ kihez* biztunk” (Szn, 1703); „Mi Tordaj Sigmond successori, *akik* anyai Linean...”; „*a kik* velünk Testvérek” (Ha, 1764); **aki** (élettelenre vonatkozóan): „Szabados épületet is engettem hogj szabadoson epithessen *aki* volt annak idejen penig meg’ becsültetvén a rajta lótt épület” (Hu, 1714); **mely** (fn): „*melly(e)k(ne)k* hogy ha ... szerét a’ megirt terminusra nem tehetném...” (Msz, 1745); „tészen nyolczván forintokat, *mellyet* kéz pénzül... le nem tehetvén” (Ka, 1665); „*mellybűl* quiettalam N(em)z(e)tes Tordaj Sigmond Uram” (Ka, 1669)”; **mely** (mn): *mely* földek(ne)k egy felől az Cserek mas fellől kultsar Istvā folde’... szomszedja” (Msz, 1693); „*mely* Telek(ne)k náp kelet’ felől válo szomszedgja...” (Hu, 1714); **az mely, a mely**: „hogj *a mely* Hazat itt Kaszon Varosabā eddig birtam” (Ka, 1669); „*a mely* bokretat adot volt szegeny edes Felesegem” (Sb, 1682c); **az melyik**: az *amelyik* vonatkozó névmás birtokos személyjeles alakban is szerepelt: „*az melyikűnk’* a maga részét le teheti...” (Ka, 1665).

A **vala-** előtagú névmások a XVII–XVIII. században még megvannak vonatkozó névmási funkcióban is: **valaki**: „es Mindeneknek *valakiket* ez itt alább meg irt Dologh akár mi képpen [...] most illetve [...] adom tudtára [...]” (Mu, 1703); **valami** (főnévi névmásként): „*valamiket* arestalt el foglalt mindeneket egeszen” (Sb, 1682b); **valami** (melléknévi névmásként): „*valamj* jokat eddiglén meg osztottak egymás között” (Sb, 1682c); **valamely**: „sem(m)i utakat és módokat *valamelyeket* tudhatunk” (Szn, 1703); „... minden nével nevezendő hazokkal *valamelyekkel* én birtam” (U, 1730).

A határozatlan névmás

A határozatlan névmások közül a következők fordultak elő a szövegekben:

Névmások	XVII. sz.	XVIII. sz.	XIX. sz.	Összesen:	
valaki	–	1	–	1	1,88%
valami	2	1	–	3	5,66
valamely(ik)	2	5	1	8	15,09
mi (= valami)	1	1	–	2	3,77
egy(ik)	7	–	–	7	13,2
más(ik)	7	4	2	13	24,52
egyéb	4	4	1	9	16,98
egyetmás	1	1	–	2	3,77
holmi	1	–	–	1	1,88
némely	–	1	2	3	5,66
némi	–	1	1	2	3,77
néminemű	–	2	–	2	3,77
Összesen:	25	21	7	53	

A határozatlan névmások közül az *egy(ik)* és a *más(ik)* előfordulása azonos a XVII. században (7–7), hiszen leggyakrabban együtt szerepelnek a szövegekben. Magában azonban csak a *más(ik)* bukkant fel:

Egy ...más (főnévi névmásként): *mely földek(ne)k egy felöll az Cserek mas fellől kultsar Istvá folde'... szomszedja*" (Msz, 1693). Az *egy ...más* határozatlan névmások az örökösödési iratokban az örökösökre utalnak, vagy az örökölt terület helyének meghatározásában szerepelnek. **Egy(ik)** (melléknévi névmásként): „*az edgyik reszé olly, mellyet...*”; „*az mi lévén edgyik fel Ferencz Gyermekié marad*” (Sb, 1682c); **más** (melléknévi névmásként): „*néhaj Pelej Ferencz árván maradott más Feleségéről*” (Sb, 1682c); **egyetmás**: „*Az berkeszi haznal levő egyetmásrul*” (Sb, 1682a), „*Anno 1709 Die 4. Aprili Moj Küldöttem a' Tiszmarti Klastromba' edgyet massimat e' szerint*” (Szn, 1709); **egyéb** (főnévi névmásként): „*egyeb ezenkívül az en aqisítumom is volt azon ladaban*” (Sb, 1682b); **egyéb** (melléknévi névmásként): „*es egyéb holmi aprólék praetensiókat, mindenikünk részirül Sopiáltuk*” (Ka, 1665) „*Lo ökör: egyeb dibdab felesegemmel gyerekimmel leanyommal egy aránt oszollyanak*” (Sb, 1682b); **holmi** (csupán egyszer fordult elő a XVII. században): „*es egyéb holmi aprólék praetensiókat, mindenikünk részirül Sopiáltuk*” (Ka, 1665); **némi** 'bizonyos': „*Nemi Te(kin)t(et)es Racz Mihály Uram* (Hu, 1716); **némely** (melléknévi névmásként): „*némely Testvér Néném után való sogoraim*” (Msz, 1745); „*némely fekvő birtokaink jelenleg arányosító's urbéri szabályozási perek alatt vannak*” (P, 1847); **néminemű**: „*nemi nemű szükségemben, kértem...*” (U, 1730).

A *vala-* előtagú névmások határozatlan névmási funkcióban összesen 12-szer fordultak elő. Közülük a leggyakoribb a *valamely(ik)* (8), majd a *valami* (3) és végül a *valaki* (1):

valamelyik: „*hogy valamelyikünk a körest meg nem állana*”(U, 1730); **valaki**: „*nehéz dolog ugyan valaki szívének belső rejtekebe belátni* (Szn, 1865); **valami**, „*valami búza vetések volt Geresen*” (Sb, 1682c), „*hogy ha pedig valami gondolattal viseltetvén*” (Ka, 1695); **mi** 'valami' jelentésben: „*és ha mi kára, ez iránt találna következni*” (Bi, 1713–14); **valamely** (melléknévi névmásként): „*valaholott valamelly Hellyben találnak*” (Ka, 1695); „*valamellj részt meg' szerezhetünk, – abban igjekeznénk*”; „*akar mellj uton es modon valamellj sum(m)at szereshetünk*” (Szn, 1703).

A határozatlan névmások közül a vizsgált szövegekben leggyakrabban a *más(ik)* szerepelt (24,52%), másodikként viszont nem az *egy(ik)*, hanem az *egyéb* névmás következik (16,98%), majd a *valamely(ik)* (15,09%) és az *egy(ik)* (13,2%), a többi névmás előfordulása szórványos, nem éri el egyik sem a 10%-ot.

Az általános névmások következő alakjai szerepeltek szövegeinkben:

Névmások	XVII. sz.	XVIII. sz.	XIX. sz.	Összesen:
minden	5	6	2	13 22,41%
mind	–	1	1	2 3,44%
mindenik	1	–	–	1 1,72%
mindenikünk	1	–	–	1 1,72%
mindenek	4	7	1	12 20,68%
mindkét	–	2	1	3 5,17%
mindnyáján	–	–	2	2 3,44%
mindenféle	–	1	–	1 1,72%
mindennemű	–	3	–	3 5,17%
senki	1	–	–	1 1,72%
semmi	2	3	1	6 10,34%
akár mi	2	5	–	7 12,06%
akár mely	–	3	1	4 6,89%
bármelyik	–	1	–	1 1,72%
valaki	–	1	–	1 1,72%
Összesen:	16	33	9	58

Az általános névmások szemantikai–grammatikai rendszerének a következő csoportjai, illetve tagjai figyelhetők meg a szövegekben:

a) Állító-összefoglaló értelmű általános névmások: a leggyakoribb a *minden*, illetve ennek többes számú alakja, amely az örökösödési hivatalos iratok egyik állandó fordulatainak része. A *minden* általános névmás kiemelőjeles alakjában, illetve a *-nemű* utótaggal is megtalálható: **mindenek** (főnévi névmásként ’mindenki’ jelentésben): „Én Szeremi Gulacsy András elsőbenis Nemzetes Hartyáni Ilona Asszony Nemzetes Benyei Istvánné aszonyomnak... Rokonimnak és minden rendbéli Atyámfiaiinak, és *Mindeneknek* valakiket ez itt alább meg irt Dologh akár mi képpen... most illetve... adom tudtára *mindeneknek* az kiknek illik” (Mu, 1703); **minden** (melléknévi névmásként): „Harom csontos jo nyergek *minden* szerszamostol” (Ko, 1674); „Attyatul es attyafiatul allo *minden* javait” (Sb, 1682b); „*minden* Ladait meg nyitattvan” (Hu, 1716); „*minden* nével nevezendő hazokkal” (U, 1730); **mindenik**: „es egyéb holmi aprólék praetensiókat, *mindenikünk* részirül Sopiáltuk” (Ka, 1665); „ahoz kell *mindenik(ne)k* magokat tártaniok” (Sb, 1682c); **mindnyáján**: „’s ily formán bíraskodásukba *mindnyáján* bele is egyeztünk” (P, 1847); **mindennemű**: „tartozzék eő k(e)g(ye)lmē *mindennemű* törvény béli remediumok nélkül visza bocsattani ...” (U: 1730); „és azok hoz tartozo *minden nemű* ppertinentiaival edgyütt” (Nsz, 1738);

Tagadó értelmű általános névmások:

senki: „*senki* se jobban” (Mi, 1790); **semmi** (főnévi névmásként): „sem használjon sem használhasson *semmit*” (Sb, 1682c); „penzt *semet* is fianak többire nem hagyhat” (Hu, 1716); **semmi** (melléknévi névmásként): „ahoz *semmi* közök (Sb, 1682c); „*semmi* remediumok ellen” (U, 1730);

Megengedő értelmű általános névmások:

akármí: „*az mi* lovaim ökreim teheneim es *akarmi* labas marhaim, mindenek osszszanak hat fele” (Sb, 1682b); **akármely**: „*akar mellj* uton es modon...” (Szn,

1703); **bármelyik**„,annyit erő szánto földeket a *bármelyik* fordulón itt a’ szigeti határon... Adni obligaltatom” (Msz, 1745).

Összefoglalva a vonatkozó, határozatlan és általános névmásokról mondottakat megállapíthatjuk, hogy a *vala-* előtagú névmások vonatkozó és határozatlan névmásként egyaránt előfordulnak szövegeinkben a következőképpen:

századok	<i>valaki</i>			<i>valami</i>		<i>valamely</i>		<i>vala-</i> előtagú névmások	
	vonatkozó	határozatlan	általános	vonatkozó	határozatlan	vonatkozó	határozatlan	vonatkozó	hat. - lan és ált.
XVII. sz.	–	–		3	2	–	2	3	4
XVIII. sz.	1	1	1	1	1	2	5	4	8
XIX. sz.	1	–		–	–	–	1	1	1
Összesen:	2	1	1	4	3	2	8	8	13
Mindössz:	4			7		10		21	

Az adatok azt mutatják, hogy míg a XVII. században vizsgált szövegeinkben a *vala-* előtagú névmások vonatkozó és határozatlan névmási előfordulása alig különbözött (3:4), addig a XVIII. században csaknem kétszer gyakoribb volt ugyanezeknek a névmásoknak határozatlan és általános névmási szerepe, de a XIX. században ismét azonos az előfordulásuk (1:1), ami valószínűleg azzal magyarázható, hogy vonatkozó és határozatlan névmásként is más névmások (pl. *mely*, *némi*, *némely*) veszik át a *vala-* előtagúak szerepét. Összességében a *vala-* előtagú névmásoknak (21 db) vonatkozó névmási szerepben való előfordulása (8 db, amelyeket egy kivételével a XVII. és XVIII. században használtak) 38%, míg határozatlan névmásként (13 db, amelyből 12 db a XVII–XVIII. században szerepelt a szövegekben) 61,9% a vizsgált korszakban. Ez tehát azt mutatja, hogy a XVII–XVIII. században csaknem kétszer olyan gyakran használták már a *vala-* előtagú névmásokat határozatlan névmási szerepben, míg a XIX. századra szinte teljesen eltűnik a *vala-* előtagú névmás a vonatkozó névmási funkcióban.

3.3.5. A HATÁROZÓSZÓI NÉVMÁSOK

A határozószói mutató névmás

A szövegeinkben előforduló, közelre és távolra mutató határozószói mutató névmások a következő határozói funkciókban szerepeltek:

Helyh.		Időh.		Módh.		Fokhat.	
közelre	távolra	közelre	távolra	közelre	távolra	közelre	távolra
itt (8)	ott (3)		akkor ~ akor (3)	így (4)	úgy (11)		el annyira (1)
itten (5)	ottan (2)		akkoronn (1)	ekképpen (1)	a képen (1)		
ide (2)	oda (1)	eddig ~ edig (5)	addig (2)		a mint (1)		
	onnan (1)	ekkorig (1)					
	ugyanott (1)		akkorra (1)				
		eddiglen (2)	addiglan (1)				
		ez ideig (1)					
		ezután (2)					
			annak utána (2)				
15	8	11	10	5	13		1
23		21		18		1	

A határozószói mutató névmások közül a háromirányúság szövegeinkben a helyet kifejező névmások körében tapasztalható: *itt*, *ott* – *innen*, *onnan* – *ide*, *oda*. A kései ómagyar korban kedveltté vált *akkor* időhatározószói, valamint az *itt*, *ott* helyhatározószói névmást gyakran *-an*, *-en*, *-on* raggal nyomatékosítják (vö. Mátai 1992, 602), akár még a XVIII. század végén is: *itten*, *ottan*, *akkoronn*: „az Kaszoni Udvar házát, és egészben *itten* Beregh vármegyében levő Jobbágyokat...” (Ka, 1665); „Tudgya az ur *akkor* nekem sok dolgaim Leven el felejdhettem nemellyekről, ha *ottan* vagy az Urnak mennél hamaréb kizhez szolgáltatni” (Bsz, 1798); „az midönn Négy Udvarház Telekeket egyenlőképpen fel osztottanak volna; *akkoron* Mikolai Kata Aszszonynak jutott Udvar Telek” (Mi, 1725).

A Mátai által ragjavesztettnek nevezett *akkor* a kései ómagyarban – bár előfordul, de – ritkának mondható az *akkoronnal* szemben (1992, 604; Sebestyén, 2002,83). Ez a tendencia a XVII–XIX. századra megfordul, a nyomatékosító raggal ellátott *akkoron* és *akkor* aránya 1:3. Egy XVIII. századi példa az *akkor* használatára: „melyről mind két részről adunk az Beregh Var(me)gye V. Ispánnak Authoritást aki *akkor* az üdőben léssen” (U, 1730).

Az azonosító előtaggal ellátott *ugyanott* csak egyszer fordult elő egy XIX. századi iratban: „...fellyebb vitetett, a’ Tettes Törvény Szék eleibe, de *ugyan ott* is a’ Biroi Itélet helybe hagyatott” (Nk, 1814).

Az időhatározószói mutató névmások között még használatosak az *-ig* primer raggal és a hozzá kapcsolódó *-lan*, *-len* raggal megszilárdult (vö. Mátai 1992, 606) ala-

kok: *eddig, addig, eddiglen, addiglan*: „Hogy valamű jokat *eddiglén* meg osztottak egymás között...” (Sb, 1682b); „Excellentiad K(egye)lmes parancsolatja szerint a reank limitaltatott sumakb(an) még *eddiglen* nem administralhattunk”; „míg keves-Marhatskankbul, egjeb joszagocskainkbul, vagj- akar mellj uton es modon valamellj sumat szereszhetünk, *addiglan* valo keves respiratumot’ adni Excellentiad K(egy)lmessen méltótasson” (Szn, 1703). A fokhatározószói mutató névmást a fokozó nyomatékosító *el* határozószóval teszik még hangsúlyosabbá: *el annyira*: „*El annyira* el nyomorodtunk jo K(egye)lmes Urunk” (Szn, 1703).

Az *ügy* módhatározószói mutató névmást leggyakrabban felsorolásokban használják szövegeinkben: „Mi Tordaj Sigmond successori, akik anyai Linean Nehai Tordaj Sigmondtól devenialtunk: *ugymint* egy részrül Torda Maria unokaja...” (Ha, 1764).

A módhatározószói *eképpen~aképpen~a képp(en)* határozószó a névutó raggá válása nyomán a középmagyar korban alakult ki (vö. Mátaí 2003, 642): „holmi házbéli res mobilissek’, és suppellectiák véget, alkuttunk meg atyafiságossan *a képpen*, a mint rendel következik” (Ka, 1665); „*ekképpen* fatealtanak előttünk hitekkal az felyül meg irt Mikolai lakosok” (Mi, 1725).

Az ok- célhatározószói mutató névmások közül az *azért* és az *ugyan ezért* szerepelt szövegeinkben: „Kérem *azért* Atyafiságosan azon 3. r- forintokatt ne terheltesen meg küldeni” (Kb, 1795); „Közelebb vér Lévén, en nállam Kigyelmeteket nezi *azért* édes öcsem uram” (Ka, 1756).

A határozószói kérdő névmás

A dokumentumok jellege miatt – a kérdő névmásokhoz hasonlóan – határozószói kérdő névmás is csak szórványosan fordult elő a vizsgált iratokban: „*hova* lőtt nem tudom” (Sb, 1682b) helyhatározószói és a „*miként* osztozott Kigyelmed üdvözült edes anya” (Ka, 1756) módhatározószói kérdő névmás szerepelt szövegeinkben.

A határozószói vonatkozó névmás

A határozószói vonatkozó névmások közül a következők fordultak elő a vizsgált szövegekben:

Helyhat.		Időhat.		Módhat.		Célhat.	
a- előtag nélkül	a- előtaggal	a- előtag nélkül	a- előtaggal	a- előtag nélkül	a- előtaggal	a- előtag nélkül	a- előtaggal
	az hova (2)	míg (2)			a mint (6)		a’ végegett (1)
	a hova (1)	mikor~mikoron (2)			az mint (1)		
Holott (2)	a hol (1)	midőn (2)	a midőn~az midőn (2)	mennyiben (1)	a mennyiben (4)		
		valamikor (1)		emiként (1)			
		valameddig (1)		valamint (1)			
2	4	8	2	3	11		1
6		10		14		1	

A fenti táblázat adatai alapján érdekes kép rajzolódik ki a XVII–XIX. század határozószói névmásainak használatáról: míg a hely- és módhatározószói névmások között a duplája (helyhatározószói névmás) vagy több mint a háromszorosa (módhatározószói névmás) az *a*-előtagú névmás az előtag nélkülinek, addig az időhatározószói névmások között az előtag nélküliek a gyakoribbak, s a *vala*-előtagú is megtalálható még vonatkozó névmási szerepben.

A helyhatározószói vonatkozó névmás

E névmások közül a vizsgált anyagban a következők szerepeltek: **az hova**: „tehát szabadossan onnan el vihessék és oda collochallassak *az hova* szeretik” (Mu, 1703); **a hova**: „és azon Hellybe *a hova* akarják, szállithassanak mint örökös jobbágyokat” (Ka, 1695); **a hol**: „*a hol* irtathatok, ha ki irtattya, ... az árát tartozom én és successorim egyszerre letenni” (Ó: 1798); **holott**: elmentem Nemes Köszép szolnok Vármegyébe Kővár vidéken sáros Berkeszen a Tekentetes Nemzetes Sáros Berkeszi Katona Mihály Uram ő kegyelme Nemes Udvar Házához [...] *holottis* eő kegyelmét’ személye szerint’ találván” (Sb, 1721); „N. V(á)r)me)g(yéne)k Csengeri G(ene)ralis Gyűléséből, jöttünk Mikolábá *holott* is exmissionk mellett, hivatván Mikolábá lakó Csele Janost” (Mi, 1725).

Az időhatározószói vonatkozó névmás

Az iratokban a következő időhatározói vonatkozó névmások szerepeltek: **míg**: „mind addig mig az negjven forintokat le nem tészem” (Hu, 1703); **mikor**: „én azon Jóságba Öser nevű Zsidónak Gazdája is voltam, *mikor* azt néhai Te(kin)t(e)tes Kende Er’sébet Asszonyaságtól Árendába birta” (C, 1814); **mikoron**: „Anno presentí 1682 die vno in júly *Mikoron* volnank az mi k(e)g(e)lm(e)s Urunk eő N(a)g(ység)a’ Kovári végházában” (Sb, 1682); **míglén**: „szeki Teleki Mihály Ur eő k(e)g(e)lm’ jo akarattyából birta P lej Ferencz Ur bizonyos formábá addig *míglén*’ vagy maga eő k(e)g(ye)lm’ vagy L(e)g(i)mus successori...” (Sb, 1682); **midőn**: „a’ nyilak kihúzása után akár mikor is, *midőn* a’ nevezett perek már tökéletesen lejártak” (P, 1847); **az midőn**: „Mikolai Boldisár Ur maradéki megosztotak ugymint: Mikolai István Mikolai György Mikolai Judith, Mikolai Kata, és Mikolai Ersébeth testvér Atyafiak, *az midőnn* Négy Udvarház Telekeket egyenlőképpen fel osztottanak volna” (Mi, 1725); **a midőn**: „*a midőn* Nehai Mikolai Kata Aszszony deficialt” (Mi, 1725); **vala-mikor** ’amikor’: „ilyen okkal és moddal, hogy *valamikor* én azt, a ket száz magyar forintot be vezem eő k(e)g(e)lmének” (U, 1730); **valameddig** ’amíg’: „ő K(egye)l(m)e és successori mind addig szabadossan birhassák *valameddig* én vagy Successorim azon Nyolczvan magyar forintokat jó és akkor el kelendő ezüst vagy arany pénzül le nem tészik” (Nsz, 1738).

A módhatározószói vonatkozó névmás

Iratainkban a következő módhatározószói vonatkozó névmások olvashatók: **amint**: „hanem *a’ mint* mondám” (C, 1814); **a’ mint**: „hogj Exellentiad K(egye)lmes

tekinteti előtt hüsegünket megmutathassuk azon igyekeztünk, *a' mint* – hogj is Excellentiad K(egye)lmessigihez expodialtattunk (Szn, 1703); **az mint**: „Mikolai Kata Aszszonynak jutott Udvar Telek *az mint* Szathmár felől az szorosson bé jünek a Falun bal kéz felől valo Telek” (Mi, 1725); **menyiben**: „És '*menyiben* ezen többnyire hiúság kútfejéből eredő mételym már a józan szabadság, és ildomosság mértéket hovatoább túlszárnyalni tapasztaltatik” (Szn, 1865); **amennyiben**: „mint hogj pedig én *a menyibē* acquiralt, és nekem testalt, anyiban magamat defendalhatom” (Ka, 1756); **emiként**: „s tekintélyük minden hatásával oda működni, *emiként* a túlszárnyaló erkölctelen kicsapongások csirájában megszüntessenek” (Szn, 1865); **valamint**: „100~száz arany kötés büntetése alatt kötelezem magamat, hasonloul *valamint* felyebb meg vagy on irva” (Ó, 1798).

A fenti példák alapján megállapíthatjuk, hogy a XIX. században olyan esetekben is elmarad az *a-* előtag a határozószói névmásból, amikor korábban már használták, ezért ezt a nyelvi jelenséget is az archaizálás eszközének kell tekintenünk.

3.3.6. A HATÁROZÓSZÓK

Hely- és időhatározószók közül a következők szerepeltek szövegeinkben:

Helyhatározószók: „*tavoly* lévén; *kozelyebb* emlitet” (Hu, 1715), „*kőzelebb* levők” (Msz, 1745), „*künn* a Magyar Névknek... elismerő dicsőséget szerzett: *benn* pedig...” (Szn, 1863).

Hivatalos szövegeinkben gyakori az előre vagy hátra utaló *fenn~fent* és a középfokú *felyeb*, *alább*: *felyeb* meg nevezet (Ka, 1695), ez itt *alább* meg irt (Mu, 1677/1703), *fen* említett (Hu, 1714);

Időhatározószók: *mostan* (Ka, 1665), *ujjabbā* (Mi, 1725), *Reggel* Farnosra menyünk (G, 1804b).

3.3.7. A VISZONYSZÓK

A névutók

Ragtalan névszóval álló névutók

Szövegeinkben a következő névutók szerepeltek ragtalan névszóval: **alá**: *osztály alá* bocsájtjuk (P, 1847); **alatt**: *petsétem alatt* (Msz, 1745); Ilyen [...] *Conditio*k *alatt*; *olj szín alatt* (Hu, 1703); fél év *leforgása alatt* (P, 1847); **alól**: *Keze alól* (Ka, 1695); **által**: *tűz által* (Szn, 1703); *Törvény által* el tiltetvén (Fo, 1771); **ellen**: *k i k ellen* (Sb, 1682b); *Legitimus ellen* (Hu, 1714); **előtt**: *személyek előtt* (Hu, 1715); **érdekében**: *a haza érdekében* (Szn, 1865); **értelmében**: *törvények értelmében* (P, 1847); **felett**: *Polgárok felet* (Msz, 1693); **felől~felől~felől**: *Tisza felől* vallo szeren (Msz, 1693); *napkelet' felől* (Hu, 1714); *bal kéz felől* (Mi, 1725); **fogytaig**: *iltem fogytaig* (Ka, 1695); **folytán**: *utasítás folytán* (Szn, 1865); **iránt~eránt~aránt**: feleségemmel gyermekimmel leanyommal *egy arant* oszollyanak (Sb, 1682b); *ez iránt* adott (Mu, 1677/1703); sem magam sem maradékim pratiojokat az még's irt ötven magyar forintok *arant* Ne Tartyuk (Mi, 1705); *melly iránt* (Hu, 1715); *Jóságok eránt* (Nk, 1813); **irányában**: szigorú *eljárása irányában* (Szn, 1865); **ízben**: sok

izben (Sb, 1682b Fa, 1754); **kívül**: szokas kívül (Sb, 1682b); **körül**: Ágy körül való (Szn, 1709); **között**: őtt gyermekem között (Sb, 1682b); egymás között (Hu, 1715); **közül**: közelebb levők között (Msz, 1745); **mellé**: Ágy mellé való (Szn, 1709); **mellett**: Plenipotencia mellett (Mu, 1677/1703); melyik Törvény mellett (Ka, 1756); **miatt-mia~miá**: ő k(egye)lme miat (Ko, 1674); tavolyléte miatt (Hu, 1715); alkalmatosság mia (Bsz, 1798); távol léte miá (Ö, 1798); **nélkül**: keres nélkül (Hu, 1715); diminutio nélkül (Hu, 1716); **nyomán**: bírák ítéletök nyomán (P, 1847); **részére**: három gyermekeim részere (valok) (Sb, 1682b); **szerint~szerént**: Levele szerént (Ka, 1665); vér szerint (Ka, 1756); kérdések szerént (C, 1814); **után**: holta után (Hu, 1716); successio után megyen 'szerint' (Ka, 1756); **nénem** után (Hu, 1716); hite után vallja (C, 1814); **végett**: „holmi házbéli res mobilissek”, és suppellectiák véget, alkuttunk meg atyafiságossan (Ka, 1665); azon dolog véget (Fa, 1787).

Ragos névszóval álló névutók

Ragos névszóval a következő névutók fordultak elő: **egyetemben**: fiaival egyetemben (U, 1730); **együtt**: Anyyaval együtt (Sb, 1682b); vellek edgyütt (Sb, 1682b); Ural együtt (Hu, 1716); **felül~fejül**: azon fejül (Mi, 1705); **fogva**: az ároktul fogva (Mi, 1725); **ennél fogva** (Ö, 1798); **képest**: szükséghez képest (Sb, 1682b); kihez képest (Bi, 1713–14); **kívül~kivel**: hordon kívül (Ko, 1674); Telekin kivel (Fo, 1771); **nézve**: okokra nézve (Hu, 1714; Nk, 1814); arra nézve (Hu, 1715); erre való nézve (Msz, 1745); **túl**: az Arkon túl (Mi, 1725).

Birtokos jelzős szó szerkezetben álló névutók

Birtokos jelzős szó szerkezetben a következő névutók szerepeltek: **általa**: Levelünknek általa (Bi, 1713–14); **erejével**: Levelemnek erejével (Fa, 1696); tisztye erejével (Ö, 1798); **idején**: veszedelemnek idején (Sb, 1682b); **képében**: Nábrády Borbala Asszony képében (Ka, 1665); **miatta**: levelünknek miatta (Hu, 1714); **rendiben**: levelünknek rendiben (Hu, 1714); Levelemnek rendiben (Nsz, 1738); leirtak rendiben (Hu, 1770); **utána**: minek utána (Hu, 1716; Msz, 1745; Nk, 1813c); **útján**: a Törvény Utyán (Nk, 1813); egység útján (P, 1847).

A kívül névutó a XVII. század végén még felbukkan ragtalan névszó mellett egy mellérendelő kapcsolatos szerkezetben, amelyben a *rendkívül* módhatározót erősíti a *szokás kívül* névutós névszó: „szokas kívül rendkívül való fizetésekkal kellet vigbenvennem” (Sb, 1682b). Ugyanakkor az *-n* ragos névszóval álló *kívül* névutó egy 8 évvel korábbi – ugyanazon a vidéken keletkezett – iratban már előfordul: *hordon kívül* (Ko, 1674). D. Mátai szerint a ragtalan névszóval álló *kívül* névutó háttérbe szorulása már az ómagyar korban megkezdődött, de hosszan tartó folyamat vezet végleges eltűnéséhez a XVIII. század közepe táján (2003, 417). Példáink is ezt igazolják, hiszen még a XVII. században is használják.

A birtokok helyének meghatározásához gyakran használják a *felől* névutót eredeti 'fél, oldal, rész' jelentésű főnévként (TESz I., 877) *-l* ablativus ragos alakban, de hol? kérdésre felelő jelentésben: „az Tisza *felől* vallo szeren” (Msz, 1693). Egy mikolai szövegben a *felől* hely- és irányhatározóként ugyanabban a mondatban szerepel: „akkoronn Mikolai Kata Aszszonynak jutott Udvar Telek az mint Szathmár *felől* az szorossoon bé jünek a Falun *bal kéz felől* való Telek az Asohaz” (Mi, 1725).

A D. Mátai által a középmagyar korban keletkezett névutók közé soroltak közül (2003, 648–651) a következők szerepeltek szövegeinkben: *vmin felül*, *vmitől fogva*, *ízben*, *részére*, *végett* és *vmin túl*.

Szövegeinkben sűrűn előfordulnak olyan névutók, amelyek a hivatalos nyelv szóhasználatára jellemzők, és olykor e nyelvi réteg állandó szerkezeteinek és formuláinak részeként jelennek meg. Használatukban időrendi eltérés is kimutatható.

A *rendiben* névutó nyolcszor szerepelt szövegeinkben, s legkorábban a XVII. század végén keletkezett máramarosszigeti iratban olvasható a hivatalos iratok kötelező bevezető formulájának részeként: „Eskütt Birak Adgiuk tudtara mindenek(ne)k mind mostaniak(na)k es jóvendöbeliek(ne)k az mi *Recognitionknak s Levelünknek rendiben*” (Msz, 1693). E máramarosszigeti irat kivételével a többi hét a XVIII. században keletkezett, a XIX. századra eltűnik ez a formula. Időben utolsó előfordulása szövegeinkben – az előbbi mondatban is említett formulában – 1798-ból való: „Alább is meg irt ezen T. Nemes Szatmár Varmegyében Ováriba Resideáló T. Komáromy Klára adom tudokra Mindeneknek, valakiknek illik, ezen contractualis *Levelemnek rendiben*” (Ö, 1798).

Szintén csak a XVII–XVIII. századi iratokban fordul elő az *erejével* névutó, amely az előzőhöz hasonlóan a hivatalos formulák része, s amely a hivatalos iratok, szerződések kötelező érvényességére utal: „ez, *levelemnek erejével* inplomot exegnálhasson ő fogni rajtam avagy maradekimon” (Fa, 1696).

A *vki helyett* jelentésében a XVII. századi hivatalos szövegekben a *képében* névutó szerepel, utalva arra, hogy vki vki másnak a képviselőjében, azaz helyette van jelen: *Nábrády Borbala Asszony képében* (Ka, 1665).

Csak a XIX. századi szövegekben tűnik fel – a középmagyar korban keletkezett (D. Mátai 2003, 649) – *útján* névutó, amelynek használata szintén a hivatalos nyelvre jellemző: a *Törvény Utyán* (Nk, 1813).

A névutómelléknév

Az első névutómelléknevek megjelenését D. Mátai a középmagyar korra teszi (2003, 652), ám ezek bizonyára csak lassan terjedtek a beszélt nyelvben és a hivatalos iratokban. Szövegeink közül csak a legkésőbbiekben (1847 és 1865) jelennek meg, s használatuk ezekben az iratokban is valószínűleg a korabeli hivatali nyelv sajátosságának tartható.

A vizsgált anyagban szereplő négy névutó-melléknév nem helyviszonyra, hanem a cselekvés elvontabb körülményeire utal: **általi**: *gyűlölet gerjesztés általi* fölfegyverzése (Szn, 1865); **iránti**: *tartásunk iránti* (P, 1847); **képesti**: *erejökhez képesti* (P, 1847); **szerinti**: *feljebb már kijelelt mód szerinti* (P, 1847). Ezek kialakulását D. Mátai is az újmagyar korra teszi (2003, 750).

Az igekötő

Írányt jelölő igekötők: *feltettük*, *ki vegyék*, *be horgyak*, *oda tartott*, *oda szikasztak* (Sb, 1682b), *megyen össze* (Fa, 1696), *ki hiva* (Hu, 1703), *visza vonást* (Ha, 1764). Az *odatart* és *odaszikaszt* ’sikkaszt’ ige *oda* igekötője őrzi az ige eredeti, latínuszi vonzatát.

Aspektus kifejezői: *tűz emeszt meg* (Sb, 1682b), *elvehessék, meg oltalmazni nem akarnák* (Hu, 1703).

Az igekötő helye:

Az ige (vagy belőle képzett szó) előtt áll: *el várom, bé adása* (Mu, 1762);

Az ige után áll: *ott költ el* (Sb, 1682b), *kérnénk fel* (Hu, 1703);

Beékelődik egy (vagy több) szó az igekötő és az ige közé: *ki nem adot* (Sb, 1682b), *el is nem cseréljük* (Bi, 1713–14), *ki ne valthassuk* (Hu, 1714).

A névelő

Szövegeinkben gyakori még az *az* határozott névelő mássalhangzóval kezdődő szó előtt is: *az 50 forintokból*, *az kaszoni* (Ka, 1665), *az Sipos Pal telekin kívül* (Mu, 1677/1703), *az tiszarul* (Msz, 1693), *az kik(ne)k illik* (Fa, 1754), *az Hartyaniak* (Bsz, 1798).

A határozott névelő mássalhangzójának hiányát még a XIX. század közepe táján is jelölik egy iratban Remetemezőn: *a' tekintetes Úr; a' Kránga* (R, 1858).

A határozatlan névelő is megtalálható a vizsgált iratokban: *egy szolgabírot* (Hu, 1703), *egy Telekünket* (Hu, 1714).

A kötőszó

Mellérendelő kötőszók: *és* (Ka, 1665), *de* (Sb, 1682b), *avagy* (Mu, 1677/1703), *mind az által; tehát* (Mu, 1677/1703), *s* (Hu, 1714), *azaz* (Mu, 1762);

Alárendelő kötőszók: *mint* (Ka, 1665), *mivel hogy* (1682b), *hogy ha* (Ka, 1695), *hogy; mint hogy; ha* (Mu, 1677/1703), *hogy ha midőn* (Hu, 1715), *ámbar* (Fo, 1761), *ugymint* (Ha, 1764), *mert* (Bsz, 1798), *mivel* (G, 1814);

Páros kötőszók: *vagy...vagy* (Hu, 1703), *mind...mind* (Mu, 1677/1703), *„se magam, ugy Posteritasim”* (Hu, 1714).

A módosítószó

Gyakori módosítószó szövegeinkben a *pedig*, amelynek alakjai: *penig* (Ka, 1665; Mu, 1677/1703; Hu, 1703; Bi, 1713–14), *pedig* (Ka, 1695), *peniglen* (Hu, 1715).

Az *-e* kérdőszó gyakran megnyúlik: *ismerte é; tudják é; Lehet é* (Ka, 1756).

A tagadószó alakjai: *nem* („meg *nem* oltalmaznánk” (Mu, 1677/1703) – beékelődik az igekötő és az ige közé), *ne* (Hu, 1703), *semít es* (Hu, 1716). Utóbbi példában a mai nyelvhasználatra jellemző kettős tagadás helyett a *semmi* tagadó névmás és az *es* ’is’ módosítószó áll.

Más módosítószók: *ugyan* ’szintén’ a Házhoz (Ka, 1695), *éppen* (Msz, 1745).

3.4. A SZÓSZERKEZETEK JELLEMZŐI

3.4.1. Az állítmány

Az igei állítmány

Szövegeinkben az állítmány leggyakrabban természetesen igei állítmány. Az igei állítmány bármely személyben és számban, jelen, múlt és jövő időben, kijelentő, feltételes és felszólító módban cselekvő és szenvedő alakban egyaránt megtalálható szövegeinkben.

Cselekvő igealakok

Kijelentő mód

Jelen idő: E/1. sz.: „*Erzem* keserves fajdalmimat” (Sb, 1682b). Az igei állítmány gyakran latin ige magyar igei személyraggal ellátott alakja: En Koszta Páll N(eme)s Beregh Vármegyibe Kaszon nevű opidumba lakozo *recognoscalom* (Ka, 1665); E/3. sz.: „és így a két rész az defalcation kívül, *tészen* nyolczván forintokat” (Ka, 1665); „Törvenytelensege bírāja *Lehet é*” (Ka, 1756); T/1. sz.: „*Adgiuk* tudtara mindenek(ne)k” (Msz, 1693); T/3. sz.: „valaholot valamelly Hellyben *talalnak* magok, és kit ágon livő maradekok posteritasok...” (Ka, 1669).

Befejezett múlt idő: E/1. sz.: „nem *latam* ollyat” (Sb, 1682b); E/3. sz.: „bujdoso utamban utanam *jart*” (Sb, 1682b); „hova *lött* nem tudom” ’hova lett’ (Sb, 1682b); T/1. sz.: „mellyet kéz pénzül, és mostan el kellhető Marhákkal, az Ország Törvénye szerént illy hirtelen le nem tehetvén, *hadtuk, és engedtük* Aszszonyunk Anyánknak Monay Kata Aszszonynak’ kezében, és birodalmában”(Ka, 1665); T/3. sz.: „Kolcserul Mostoha Anyank eő klme miat ezeket *vittek el* a Tolvajok 7 julii 1674.” (Kk, 1674); „*contradictiot tőttek*” (Sb, 1682b); „mellyet most *engedtenek* [...] ki váltani nekem” (Bi, 1713–14).

Elbeszélő múlt és régmúlt (csak ritkán használják az igei állítmányt ezekben az alakokban): E/1. sz.: „de kivalkepen egy zold ladat kit üdvezult szegeny Felesegemnek halalara *kültem vala be*, kibem minden köves gyöngyös voltanak” (Sb, 1682b); „*adam* emlekezetül mindenek(ne)k a kik(ne)k illik az en Levelemnek rendiben” (U, 1730); E/3. sz.: „Gyulai Istvan a veszedelemnek idejen sok karokat *tön* szegeny gyermekimnek”; „a mely bokretat *adot volt* szegeny edes Felesegem jegyben meg ert volna szaz tallert” (Sb, 1682b); T/1. sz.: „a Jobbagyokat, kiket, az elébeni Contractus szerént *adtunk* ’*vólt*’ eő Kegyelmének” (Ka, 1665); T/3. sz.: „es Siquestrumot *nem tőttenek vólt*” (Ha, 1764).

Jövő idő: E/1. sz.: „mivel én 21^a estvére, vagy Gáton, vagy Dercenbe *fogok hálni*...” (G, 1804); E/3. sz.: „hogiha Excellentiadnak Uri K(egye)lmes Grat(ia)ja hozzánk nem *járulánd* és nyomorult állapotunkban édes Attyai K(egye)lmes szemekkel reánk nem tékint végső pusztulásra kell jutnunk” (Szn, 1703); „melyről mind két részről adunk az Beregh Var(me)gye V. Ispánnak Authoritást aki akkor az üdőben *lészen*” (U, 1730).

Feltételes mód jelen idő: E/1. sz.: „ha pedig valami gondolattal Viseltetvén, az eő Kigyelmek Keze alól, es Hellyekből *el szőkném el bujdosnám*” (Ka, 1695); „tellyes

hatalmom Volna benne, hogy ötlet azon telekbül *Ki mozditanam*, és más Emberemet *oda helyhezhetném*” (Fo, 1771); **E/3.sz.:** „es Mindeneknek valakiket ez itt alább meg irt Dologh akár mi képpen, és akár mi uton modon, most *illetne*, avagy jövőendőben *illettehne*” (Mu, 1677/1703); „ambár tellyes hatalmom *Volna* benne” (Fo, 1771). **T/1.sz.:** „ha együtt ki *nem akarnánk* váltani” (Ka, 1665); „Ha én mástól erre á jöszágra vagj Feleségem, az ő k(e)g(ye)lme boszúságára pénzt *kérnének fel*” ; „ha vagj magā vagj két ágon levő maradekom á Jozsagot magunk pénzén s. magunk számára ki *akarnók* váltani” (Hu, 1703); **T/3.sz.:** „és *nem akarnák* ő k(e)g(e)lmei vagj maradéki remittalni” (Hu, 1703).

Feltételes mód múlt idő: **E/1. sz.:** „örömest *adtam volna* másuva is” (Sb, 1682b); **E/3. sz.:** „a vagy valamelly tsere, vagy alku *lett volna*” (Ka, 1756); „ha... az Törvények folyasanak utyait ... *bé nem Zártá Vólna*” (Mu, 1762); **T/1. sz.:** „hogy a jövőendő Curatorunknak regestrum szerént ... *által adattuk volna*” (Fa, 1787); **T/3. sz.:** „azt ki is *adtak volna* neki” (Sb, 1682b).

Felszólító mód jelen idő: **E/1. sz.:** „ugy hogy *tartozzam* mind én, s mind proscriptusim tartozanak megh irt szegedi István Uramot feleségét Begányi Maria Asszont ... megh oltalmazni” (Mu, 1677/1703); „nem montak hogy ne *kölcssek* reja” (Sb, 1682b); **E/3. sz.:** „eő Kegyelme *tartozzék* fel venni”; (Ka, 1665); „hogy többször uram Bátyámnak baja *ne Légyen*” (G, 1804); **T/3. sz.:** „Lo ökök: egyeb dibdab feleségemmel gyermekimmel leanyommal egy arant *oszollyanak*” (Sb, 1682b); „eő kigyelmek zabadosan *usuálhassák* es *birhassák*” (Mu, 1677/1703).

Szenvedő igealakok

Kijelentő mód jelen idő: **E/3. sz.:** „*extendáltatik*, az Dotalitium egészben száz Magyar forintokra” (Ka, 1665); „in Persona szükséges kepen jelen *kelletik* lenni” (Mu, 1762); **T/3.sz.:** „azon alkalmatosságal az Törvények folyasanak úttya ismét *fel nyitának*” (Mu, 1762).

Kijelentő mód múlt idő: **E/3. sz.:** „én kiváltkeppen valo szükségemből viseltetvén *kelletet* ugyan Fancsikán [...] Beganyi Suzánna Aszszonnak adnőhét szánto földet Zalogban” (Fa, 1696); **T/1. sz.:** „s mind penig len másoktul is nagy interessi fel kért sumával magunkat adossítani *kénszszertettünk*” (Szn, 1703); **T/3. sz.:** „akik Halaboron *talaltatthattak*” (Ha, 1764).

Feltételes mód jelen idő: **E/3. sz.:** „En fellyeb emlitet RácZ Mihály penig gjakran emlitet Munkácsi István uramot assecuralom hogj ha midőn *meg osztattatnék* az Verhővinaÿ Jozság...” (Hu, 1715).

Felszólító mód jelen idő: **E/3. sz.:** „kiváltkeppen eő Felségének olly Repraesentatio *Küldethessen*” (G, 1804a); **T/1. sz.:** „hogj peniglen magunk mentő szavainkb(an) Excellentiad előtt jó K(egye)lmes Urunk- hijjánosok(na)k *ne láttassunk*” (Szn, 1703); **T/3. sz.:** „emiként a túlszárnyaló erkölcsstelen kicsapongások csirájában megszüntesenek” (Szn, 1865).

Az igei állítmány gyakran mellérendelő kapcsolatos szerkezetben szerepel: „valaholot valamelly Hellyben találnak magok, és kit ágon livő maradékok posteritasok, es Legatariusok *meg foghassanak fogathassanak*” (Ka, 1695).

Minősítő viszony: „magunk mentsigirt *készek vagjunk* attestative extrahalnunk” (Szn, 1703); „az idő rövid” (Ka, 1756); „ha pedig K(e)g(ye)l(me)d magát el vonya, en Isten és ember előtt *ment lések*”; „mert igen *nyughatatlan vagok* erantok” (Bsz, 1798).

Tulajdonítás: „Diosadon levő lábas barom marhák, úgy mint’ kilencz totaliter az Relikta árva hajadon *Lányáé* Hatszegj Ersbethé’ *legyen(e)k*”; „az többi a három *fiaké*” (Ko, 1682); „Farkas aszo [---] Fernezei Maramarosi Kolcseri Jozzag az első Felesegemtul valo harom gyermekim részere *valok*” (Sb, 1682b).

Azonosító viszony: „harmadik *szomszedja* Fazakas Ferencz” (Msz, 1693); „eö K(e)g(ye)l(me)k(ne)k jo szo halló, igaz és helytartó örökös *jobbágyok leszek*” (Ka, 1695); „Az hadak(na)k sok üdőtől fogva poszterungb(an) rajtunk valo litele, ejjeli nappali szorongató *nyomorgatás*” (Szn, 1703) „a Karok(na)k *okai* magok *lésznek* Kigyelmetek” (Bsz, 1798).

Az állítmány igei részeként a *marad* is szerepelhet, s mellette a névszói rész mellérendelő kapcsolatos szerkezetet alkot: „*maradok* Kedves Eöcsem Uram(na)k Igaz *atyafia* Kesz *szolgaja* (Ka, 1756).

Az állítmány igei része is lehet mellérendelő kapcsolatos szó szerkezet, amelyeknek közös névszói része példánkban a befejezett melléknévi igenévi alak: „Többire magamat szives Baratsagaban *ajanlott, vagyk és maradok* Kedves Nagy Fő Uram Assessor Uramnak” (Bsz, 1798).

A határozói igenév állítmányi szerepben

Szövegeinkben gyakori a határozói igenév állítmányi szerepben: „az Nemetek *nem akarvan* veteni eö n(e)k(i)” (Sb, 1682b); „mely executiok vegben vitelére, ugyā az Némés V(á)r(me)gyétől, egy szolgabíró Esküttével együtt *ki kérvén*, vagj házatól *ki hívā* vagj csak uttyābul is *el terítvén*, szabadságot, vagyonbeli authoritast adunk reāja” (Hu, 1703); „K(e)g(ye)l(me)k Közlebb *vér Lévén*, én nállam” (Ka, 1756); „de az üdő így *hozvan* magaval az Circumtantiakatt” (Mu, 1762); „akkor nekem sok dolgaim *Leven* el felejdhettem nemellyekről” (Kb, 1798).

3.4.2. Az alany

A határozott alany

Tulajdonnév: „*Gyulai Istvan* a veszedelemnek idejen sok karokat tön szegeny gyermekimnek” (Sb, 1682b); **köznév:** „Kolcserul Mostoha Anyank eö k(egye)lme miat ezeket vittek el a *Tolvajok* 7 julii 1674.” (Kk, 1674); **elvont főnév:** „ha pedig az en jo Istenemnek ugy tecsik hogy ez mostani sujjos betegsegemben szolicsa ki lelke-met testembül eö Felsege titkaban hatalmaban vagyon, legyen meg fellöllem valo szent *Decretuma*” (Sb, 1682b); **melléknév:** „de kivalkepen egy zold ladat kit üdvezult szegeny Felesegemnek halalara kültem vala be kibem minden *kőves győngyős* volta-nak azokat is arestalta” (Sb, 1682b); **személyes névmás:** A személyes névmási alanyt általában csak hangsúlyos helyzetben használják: „vallom ez levelemnek Rendiben, hogy *én* bizonyos és el tavozhatatlan bizonyos szükségektől Kényszerítettvén...” (Ka, 1695).

A személyes névmási alanyt olykor azért teszik ki, mert van egy tulajdonnévi értelmező jelzője: „En Koszta Páll N(eme)s Beregh Vármegyibe Kaszon nevű opidumba lakozo recognoscalom” (Ka, 1669).

Személyes névmásként a másodlagos névmás, a *kegyelmed*, *kegyed*, *kelmed* is állhat alanyként a harmadik személyű személyes névmással együtt: „mind az által aztis eő kigyelmek zabadosan usuálhassák es birhassák” (Mu, 1677/1703).

A határozatlan alany: „sem belől sem kívül nyomorúlt helyünkön veszedelmes állapotunknál és halálos félelmünknel *egyéb* nintsen” (Szn, 1703).

Az általános alany

Igei személyrag fejezi ki: „Jobbagysagomért eő K(e)g(ye)lme is ennekem fellyeb megnevezett Mathé Janosnak *adtak* Mező Kaszon Városába Vincze János házat” (Ka, 1665); „az mely kordovanyokat tizenhat forintokon vöttem az mint leg jobban lehet *adgyak* ugy el” (Sb, 1682b).

Általános névmás fejezi ki: „*mindenek* oszszanak hat fele az ött gyermekem között hatodik a Feleségem” (Sb, 1682b).

Implicit alany

Az igei személyrag fejezi ki az alany számát és személyét: „*Erzem* keserves fajdalmimat sujjos nyavajaimat” (Sb, 1682b); „Mellynek nagyob bizonyására és erősségére *adtam* eő Kigyelmek(ne)k ezen kezem kereszt vonasaval, és pecsetemel megerősitetet Leveletem” (Ka, 1695); „El annyira *el nyomorodtunk* jo Klmes Urunk” (Szn, 1703).

A személyes névmási alanyt a *magam* névmással is hangsúlyozhatják: „En Mathé János adom tudtára mind a mostaniak(na)k, mind a következendők(ne)k , hogy *én magam* szabad akaratombul adtam magamat, és következendő Fiu agon lejendő Gyemekeimet örökös jobbagyul” (Ka, 1695).

A személyes névmás elmaradhat, és csak a hangsúlyos *maga* névmás tölti be az alany szerepét: „ha pedig valami gondolattal Viseltetvén, az eő Kigyelmek Keze alól, es Hellyekbül el szökném el bujdosnám, ezen Levelem erejével, valaholot valamelly Hellyben talalnak *magok*, és kit ágon livő maradokok posteritasok, es Legatariusok meg foghassanak fogat hassanak” (Ka, 1695).

Az alany mellérendelő kapcsolatos szerkezetben is állhat: „Szirmában lakó *Kallós Bertalan*, és *Feleségem* Udvarhelyi Pap Kata Agyuk tudtára” (Hu, 1703).

Az alany szerepét főnévi igenév tölti be: „az enyembül tizenhat disznót kel neki *adni*” (Sb, 1682b); „kelletet ugyan Fancsikán Nemzetes Mándi Mihály Uramnak és Feleségének Beganyi Suzánna Aszszonnak *adnőhét* szántó földet Zalogban” (Fa, 1696).

3.4.3. Az alany és állítmány egyeztetése

Alaki egyeztetés

Egyes szám első személyű alany mellett egyes szám első személyű az állítmány: „En Koszta Páll N(eme)s Beregh Vármegyibe Kaszon nevű Opidumba lakozo

recognoscalom” (Ka, 1665). Ha a többes számú alanynak több egyes számú és többes számú értelmezője van, az állítmány az alany személyével egyezik: „*Mi Nemes Maramaros Vargybē Szighet Civilisi rendē Levő hutos Birák es Polgarok felet Nyilas Thamas Fő Biro, Lörincz Mihaly Thanats Attya, Fejes Matyas, Kultsar Istvā Lengyel Mihaly kes tsinalo Janos hütös Polgarok Iffiabbik Kosa György es keskeny Janos Eskütt Birak Adgiuk tudtara mindenek(ne)k*” (Msz, 1693).

Értelmi egyeztetés

Egy alany esetén: a szerződésekben a szerződő félnek személyes névmással való megnevezését értelmezőként követi az illető neve, de olykor a személyes névmás el is maradhat, s ilyenkor az értelmi egyeztetés a személyre (E/1.) vonatkozik: „*Fancsikán Nemes ugocsa Vármegyében lako Bogathi András recognoscalom*” (Fa, 1696).

Több egyes számú alany mellett az állítmány értelmi egyeztetéssel többes számba kerül: „*Kallós Bertalan, és Feleségem Udvarhelyi Pap Kata. Agyuk tudtára mindenek(ne)k*” (Hu, 1703). „*Különböző számú halmozott alanyok mellett a leggyakrabban előforduló egyeztetéstípus az, amelyben az alaki (közelségi) és az értelmi egyeztetés egybeesik, azaz a többes számú állítmányhoz a többes számú alany(ok) áll(nak) közelebb*” (Gugán 2007, 104): „*Kis Balas Hadnag Madarasziaik egynehany ulyfalusi, Hidegkuti Kosztin is jelen volt az haz fel vereseben Táarak vagdalasaban*” (Kk, 1674); „*néhai Istenben ki mult’ Somlyai Vice’ kapitány Menszenti Pelej Ferencz Atyánkfia eő k(e)g(ye)lm’ meg hagyatoth Eözvegye, N. Szathmáryj Nagy Anna Aszszony edg felől más Felől pénig az meg emlitet néhaj Pelej Ferencz árván maradtott más Feléségéről valo edes fiaí Pelei Gabor, Miklos, es Sigmond szabad jo akarattyokbol alkuvák meg eszszerint*” (Ko, 1682).

Ha a többes számú alanyt számnévi jelzővel álló egyes számú értelmező jelző követi, az igei névszói állítmány igei része is többes számba kerül: „*Diosadon levő lábas barom marháak, ugy mint’ kilencz totaliter az Relikta árva hajadon Lányáé Hatszegj Ersbethé legyen(e)k*” (Ko, 1682).

Határozói igenév

A -*ván*, -*vén* képzős igenév nem egyezik alanyával sem számban, sem személyben (vö. Gugán 2007, 106): „*hogy én kivaltképpen valo szükségemből viseltetvén*” (Fa, 1696); „*En alább is meg irt Baro Perenyi Antal magamra és Successorimra válalván terheket mind azok(na)k*”; „*Le tévén pedig azon pénzt ü k(e)l(me)k tartozzanak ezen jószágot minden per patvar nélkül ki ereszteni*” (Nsz, 1738). Ugyanebben az iratban nincs kiteve az alany, helyett az állítmányként álló határozói igenévhez kapcsolódó főnévi igenévi tárgy kapta meg az első személyű személyragot: „*melly hűségesszolgálattját meg akarván jutalmaznom egyszersmind jövőendőbeli szolgálatra is ü K(egye)l(m)ét fel inditanom attam és Per manus bocsattottam emléttet Kürthy András Úr(na)k és házas társanak N(em)z(e)t(e)s Ignecz Borbala Aszszonyynak N. Maram(aro) s V(á)r(me)gy(é)b(en) az Verkovinán Hideg Patak nevő helységéb Terelinecz Ferencz nevő Jobbágyomat*” (Nsz, 1738).

3.4.4. A tárgyas szerkezet

Névszó fejezi ki a tárgyat:

Tulajdonnév: „adtunk volt Zálogban [...] *Rosko Riczut*” (Bi, 1713–14); **köznév vagy elvont főnév:** vas rez *szerszámokat* is oda szikasztak (Sb, 1682b), *pénzt* kérnénk fel (Hu, 1703), a *Joszagot* ... ki akarnók váltani (Hu, 1703).

Melléknév: A tárgy szerepét főnevesült melléknév tölti be: „Hogy valamý *jokat* eddiglén meg osztottak egymás között...” (Ko, 1682); **számnév:** határozott vagy határozatlan számnév egyaránt betöltheti a tárgy szerepét: „Berki csigannal tizenket forint Ho sz korona ennek a] *tizet* adgyak Szent Thamasi Úr(na)k *ketteitt* Varju Gyürgy Úr(na)k” (Sb, 1682b); „*sokakat* kert hogy vegyek” (Sb, 1682b).

Névmással fejezik ki a tárgyat:

Személyes névmás: A harmadik személyű személyes névmási tárgy gyakran elemismélteléses alak: „...az is benne volt ez *eőtett* nem illette volna” (Sb, 1682b).

A személyes névmás tárgyesetként a *bennünk* névmás is betöltheti a tárgy szerepét: „Szintén utolsó végünkkel küszködő siralmas állapotunk kényszerít *bennünket*” (Szn, 1703); **kérdő névmás:** „akor osztan *mit* csinál” (Sb, 1682b); **mutató névmás:** „*ezeket* vittek el” (Ko, 1674); **vonatkozó névmás:** „de kivalkepen egy zold ladat *kit* üdvezult szegeny Feleségemnek halalara *kültem vala be*” (Sb, 1682b; **általános névmás:** „*valamiket arestalt* el foglalt *mindeneket* egeszen szörin elő allason (Sb, 1682b).

Főnévi igenév fejezi ki a mondat tárgyát: „de nem mertek *meg venni*” (Sb, 1682b); „tehetetlenségünk miatt remintelenül vegső pusztulásra *mennünk* Excellentiad jó K(egye)lmes urunk *ne engedgyen*” (Szn, 1703).

A főnévi igenévi tárgynak alárendelt (kapcsolatos szószerkezetet alkotó) tárgya van a XVIII. század elején a még tárgyas igeiként használatos *múlat* mellett: „*El nem mulatunk* K(egye)lmes jó Urunk, semi *utakat és módokat* valamellyeket tudhatunk : hogj Excellentiad K(egye)lmes tekinteti előtt hüsigünket meg mutathasuk : *fel keresnünk*” (Szn, 1703).

Ragtalan tárgy

Ragtalan tárgy főnévi igenévvel kifejezett célhatározós szerkezet meghatározó tagjának alárendelt mondatrészeként állhat: „Sendely *horgolyolni valo* vas nro 2” ; „Marha *belyegezni valo* vas nro 1” (Sb, 1682).

3.4.5. A határozós szerkezetek

A helyhatározós szerkezetek

A helyhatározók kifejező eszközei között a vizsgált XVII–XIX. századi szövegekben – a maihoz hasonlóan – szerepelnek ragos és névutós névszók, határozószók és ragtalan névszók. Az ősi, finnugor sajátosság, a háromirányúság továbbra is lényeges jellemzője a helyhatározós szerkezeteknek.

A tartamhatározók

Ragos névszók, -ban, -ben: a létfenntartás körébe sorolható igék az *él, lakik vhol*, azaz 'állandó jelleggel tartózkodik vhol' gyakoriak az olyan hivatalos iratokban, amelyeknek témája adás-vétel, birtokmegosztás vagy -csere. Ezek mellett az igék mellett kötött vonzatként az inessivusi *-ban, -ben* rag áll: „En Oroszi Gaspár *Orosziban lakom, mely Oroszi Beregh Várgyében vagyon*” (U, 1730). Természetesen más témájú iratokban is szokás megnevezni az irat keletkezésének helyét.

Az inessivusi *-ban, -ben* rag helyén olykor az illatívsági *-ba, -be* ragot használják: „Beregh Vármegyibe Kaszon nevű *opidumba lako*zo recognoscalom” (Ka, 1669).

Birtoklást kifejező igék: vminek vhol való birtoklását szövegeinkben latin hatásra gyakran a *bír* igével fejezik ki: „hogy a melly *Hazat* itt Kaszon *Varosabā* eddig *birtam*” (Ka, 1669). A hivatalos iratokban gyakran a magánhangzó fölötti rövidítés-jellel utalnak az inessivusi alakra.

Bizonyos földrajzi nevekkkel csak a superessivusi esetrag használatos: „*Ugornyán levő* három ház Jobbágyra” (U: 1730). Az *-on, -en, -ön* esetrag természetesen más névszókhoz is járulhat külső felszíni helyviszony kifejezőjeként: „*dézmalo szőlei voltak a Kaszoni Hegyen*” (Ka, 1751).

Ragos vonatkozó vagy személyes névmás is kifejezheti a helyviszonyt: „*kibem* minden köves gyöngyös voltanak azokat is arestalta ki nem adta, a mely bokretat adot volt szegeny edes Feleségem jegyben meg ert volna szaz tallert az is *benne volt* ez eöttet nem illette volna” (Sb, 1682b).

Az iratokban szereplő helynevek egy része belső, más része pedig külső helyhatározóraggal használatos. Mivel jórészt olyan helynevek szerepelnek szövegeinkben, amelyek ma határainkon kívül esnek, s napjainkban kevesen tudják, melyik helynév milyen helyhatározóragot kap, ezért a 4. sz. mellékletben megadjuk az iratokban előforduló helynevek helyhatározóragos alakját.

-nál, -nél: vmely személynél tett látogatást, ott való tartózkodást a *-nál, -nél* határozóraggal fejezik ki: „A minapába hogy itten *vólt* az Ur *nállam*” (Bsz, 1798). E ragnak az északkeleti nyelvjárási régióban napjainkban gyakori véghatározói szerepe (*megyek vkinél*) szövegeinkben nem tapasztalható.

-tt: az adessivus rag funkciójában egyik szövegünkben a *-tt* lokativus rag található: „Kővárvidéki hitös Notarius Berkeszi Serarich Horvát *Boldisaratt adgyunk* ez leve-lünket” (Ko, 1682).

Névutós névszó, előtt: a hol? kérdésre felelő helyhatározó névutóval is kifejezhető: „ide alab megh írt becsülletes *emberek előtt*” (Ka, 1695); **kívül:** „a' *Telekin Kivel levő* Vetesseibül Kilenczedet adni” (Fo, 1771).

Határozószó

Határozószói névmás, itten, ottan: „A minapába hogy *itten vólt* az Ur *nállam*” „ha *ottan vagyon* az Urnak”; (Bsz, 1798); **innen:** „*innen* osztán Következendő nap *fel menvén* Munkácsra” (Kb, 1804).

A kötött helyhatározói bővítményt helyhatározószói általános névmás is kifejezheti, amelynek értelmezőjeként inessivus ragos névszó áll: „ezen Levelem erejével, *valaholot* valamelly *Hellyben talalnak* ... meg foghassanak fogathassanak” (Ka, 1695).

Előttünk: „*mi előttünk* néhai Istenben ki mult’ Somlyai Vice’ kapitány Menszenti Pelej Ferencz Atyánkfia eő kglm’ meg hagyatoh Eözvegye, N. Szathmáryj Nagy Anna Aszszony edg felől más Felől pénig az meg említet néhaj Pelej Ferencz árván maradott más Feléségéről valo edes fiai Pelei Gabor, Miklos, es Sigmond szabad jo akarattyokbol alkuvák meg eszszierint” (Sb, 1682b).

Az előzményhatározók

Ragos névszó, -ból, -ből: mozgást, helyváltoztatást kifejező igék mellett elatívusz ragos névszó fejezi ki a cselekvés helyét: *elszökik, elbujdosik vhonnan*: „az eő Kigyelmek Keze alól, es Hellyekből el szökném el bujdosnám” (Ka, 1695).

A *kihív, kiszólít vhonnan* ige is elatívusz ragos névszóval áll, így természetesen az igéből képzett elvont főnévnek is ez lesz a kötött bővítménye: „midőn boldog emlekezetű Racz Adam Uram beteg Agy,ba még érzette volna e *Vilagból* hamar időn való *ki szolítását*” (Hu, 1716).

Névutós névszó, alól: a szökés helyének a *keze alól* névutós névszóval való megnevezése a jobbágy és földesura alá-, fölérendeltségi viszonyára is utal, de magát a személyt vagy közösséget is megjeleníti a *kéz* szóval alkotott szókapcsolat (B. Gergely 2002, 190): „az eő Kigyelmek Keze alól, es Hellyekből el szökném el bujdosnám” (Ka, 1695).

A véghatározók

Ragos névszók, -ba, -be: a *hoz, visz, szállít* ige mellett kötött határozóként a cselekvés irányát megjelölő illativus vagy allativus ragos névszó vagy/és hová? kérdésre felelő helyhatározószói vonatkozó névmás áll: „és azon *Hellybe a hova* akarják, *szálithassanak* mint örökös jobbágyokat” (Ka, 1695); „a’ meg irt napra ide *Kaszonyba* magával *el hozni*... se sallynálya” (Ka, 1756); **-ra, -re:** „*ki fogunk menni Fornosra*” (Gsz, 1804).; **-hoz, -hez, -höz:** „sok szükségektől kenszerített *az uttunk hatarunkhoz*” (Msz, 1693) mondatban hátravetett helyhatározó fejezi ki a történés irányát.

Névutós névszók, felől: „mely Telekk *náp kelet’ felől válo* szomsedgja Páp László teléke” (Hu, 1714).

Határozószók

Valóságos határozószók, alább: a XVII. században a mai *alul* írott szószerkezetben véghatározóval fejezték ki a helyviszonyt, így az *alul* helyett az *alá* helyhatározószó középfokú alakját használták, amelynek véghatározó-voltát az *ide* határozószó is erősíti: „*ide alab megh irt* becsülletes emberek előtt” (Ka, 1695).

Határozószói névmások, oda: Az ősi, véghatározós szerkezetek (*odahagy, fejbe/nyakba vág*) sorába illeszkedik a Kővár vidékén keletkezett szövegben olvasható *odatart* igekötős ige, amelynek igekötője valószínűleg laza kapcsolatban lehetett az igével: „kett szaz aranyig valo adós levelemet Görög Laszloet azt is, *oda tartota*” (Sb, 1682b). A latin *collocál* igének határozószói mutató névmással kifejezett, irányt jelölő határozója van: „*oda collocalhassak* az hova szeretik” (Ka, 1695); **Máshova~Másuva:** „örömet *adtam volna másuva* is” (Sb, 1682b).

Az időhatározós szerkezetek

Az időhatározó kifejezésére a helyhatározókkal használt határozóragok mind alkalmasak. Az időhatározós szerkezetek többségére – a helyhatározós szerkezetekhez hasonlóan – jellemző a háromirányúság.

Ragos névszó, -ban, -ben: az inessivus rag gyakori az időhatározós szószerkezetek meghatározó tagjain: „aki akkor *az időben* lészen” (U: 1730); **-n, -on, -en, -ön:** időt jelölő névszók – mint például a hét napjai vagy az évszakok nevei – gyakran megjelenik ez a rag: „az jövő *hétfőn* az az 11^a Decenbris (Mu, 1762). Egy huszti szövegben az *-n* superessivus ragos névszó a *hamar időn való kiszólítás* szerkezet főnévének kötött vonzataként fejezi ki az időhatározót: „még érzette volna e Vilagból hamar *időn* való *ki szolítását*” (Hu, 1716); **-ra, -re:** a *-ra, -re* ragos időhatározó első sorban *mikorra?* kérdésre felelő időviszonyt fejez ki: „a’ meg irt *napra* ide Kaszonyba magával *el hozni*... se sallynálya” (Ka, 1756); de szerepelhet *mikor?* kérdésre felelő időhatározós szerkezetben is: „mivel én 21^a *estvére*, vagy Gáthon, vagy Derczenbe *fogok hálni*” (G, 1804c), amely napjainkban is használt ragos alak az északkeleti nyelvjárásban.

-ig: a terminatívuszi *-ig* rag konkrét és elvont értelemben is jelölheti a cselekvés idejének végpontját: „tizenharom *Esztendőig* se mágam úgy Posteritasim ki né valthassuk” (Hu, 1714); „*Délig* az egész munkát *el végezzük*” (G, 1804c); „tovább való *Dispositiomig* bekességben *hagyom*” (Fo, 1771). Az *-ig* terminatívuszi ragot a *-len* ragszerű toldalékkal is nyomósíthatják: „Excellentiadn(a)k jo K(egye)lmes Urunk(na)k utolsó *pitrenisünkiglen* kész engedelmesseggel Szolgálni igjekező Alazatos Szolgaj” (Szn, ?1703)

-nként: a distributívusi *-nként* ragos névszó is betöltheti az időhatározó szerepét: „hogya nevezett Dartsy György a’ Teleketül *esztendőnkent* Két Rhenes forintokat *fizetni*...tartozon” (Fo, 1771).

Névutós névszó, után: *után:* „ha mi ō k(e)g(ye)l(me)ket *hóltok utā* ket ágon lévő maradokit s. legatariatiot is ā felljebb denominalt Jozságbā valaki meg Szabo azt *meg nem oltamaznank*” (Hu, 1703); **idejében~ideiben~idején:** „Gyulai Istvan a *veszedelemnek idejen* sok karokat *tőn*” (Sb, 1682b); „Két ökörről *annak ideiben* tizen két Napot *Szolgálni tartozon*” (Fo, 1771). Az *idején, idejében* névutó egyaránt ragos névszóval áll.

Határozószók

Valóságos határozószók, minapában: „A *minapába* hogy itten *vólt* az Ur nállam” (Bsz, 1798); **reggel:** **reggel:** „ugy osztan 22^a jó *Reggel* Farnosra *mennyünk*” (G, 1804c); **előbb~előbb:** a középfokjeles időhatározót a vidék nyelvjárásának megfelelően illabiális magánhangzóval használják: „a maga Reflectioit és fundamentumos felelettyét ...mennél *előbb* *Keszecse el* Kedves Uram Bátyám” (G, 1804).

Határozószói névmások, ekkor, akkor, azután~osztán: „*akor osztan* mit *csinal*” (Sb, 1682b); „*akkor* nekem sok dolgaim *Leven*” (Bsz, 1798); illetve e határozószói névmások ragos alakjai, pl. *akkorra:* „*Azért* minden dólgainak hátra hagyásával *akkorra* Fornoson *meg jelenni*, és magát az T. Deput. előtt ki menteni ne terheltessék” (Mu, 1804); „*ugy osztan* 22^a jó *Reggel* Farnosra *mennyünk*” (G, 1804c). Ez utóbbi mondatban a módhatározószói mutató névmásnak (*úgy*) szintén

időhatározószói ('akkor') szerepe van. **Mindaddig:** „maradeki szabadossā birhaszák felljeb mēg emletett Jobbagjokat, Telekeket [...] *mind addig*” (Hu, 1703); **míg:** „*mig* az negjven forintokat *le nem tészem*” (Hu, 1703); **soha:** „kiket sok izben ki hozathattam volna de *soha nem engedek*” (Sb, 1682b).

A számhatározós szerkezetek

Ragos névszó, -ban, -ben: vizsgált szövegekben számhatározós szerkezetekben a -*szor, -szer, -ször* ragos számnév helyett a -*ban, -ben* ragos számnévi alak áll leggyakrabban, amelyet Törös a beregszászi nyelvjárásról írott tanulmányában a helyi sajátosságok közé sorol (1910: 24; 58). Az *elsőben* alak csak beregi szövegekben fordul elő: „*Elsőbenis* [...] az Kaszoni Udvar házát, és egészben itten Beregh várme-gyében levő Jobbagyokat, épületet, és épület nélkül való pusztákat, fel számlálván *extendáltatik*, az Dotalitium egészben száz Magyar forintokra” (Ka, 1665); „*En Szeremi Gulacsy András elsőbenis* Nemzetes Hartyáni Ilona Aszony Nemzetes Benyei Istvánné Aszonyomnak [...] es Mindeneknek valakiket ez itt alább meg irt Dologh akár mi képpen, és akár mi uton modon, most *illetne*” (Mu, 1677/1703); „a következő mod szerint *egyeztünk meg elsőben* is” (Ha, 1764).

-szor, -szer, -ször: a multiplikativus ragos *először* irataink közül csak a XIX. szá-zadi szatmári levelekben fordul elő: „Compromissum Melynek erejénél fogva mi alább megírtak léptünk egy más között e’ következő osztályos egyességre: *Először...*”; „*Másodszor* mi is Pelley József és Pelley Ersébeth Mándy Bertalan fér-jem hitvese testvérek” (P, 1847).

Más számnevek, így a határozatlan *sok* számnév középfokú alakja, a multiplikativus ragos *több* is kifejezhet számhatározót: „*hogy többször* uram Bátyámnak baja *ne Légyen*” (G, 1804).

Névutós névszó: ízben: „kiket *sok izben* ki hozathattam volna” (Sb, 1682b).

Az állapothatározós szerkezetek

Ragos névszó

a) A **belső állapothatározó** is felveheti a helyhatározó ragjait: **-ban, -ben:** „de még ma is *eletben levő* fia” (Hu, 1716); „*bekességben hagyom* olly Conditio alatt” (Fo, 1771); **-ra, -re:** az állapothatározót *-ra, -re* ragos névszó is kifejezheti: „a melly Hazat itt Kaszon Varosabā eddig birtam Kit Nehai Nabradi Janos Uram engedelmebül *Zalogoságomra* ('zálogosként') 60. magyar *forintig* edig *birtam*” (Ka, 1669).

b) A **külső állapothatározó** ragjai a következők szövegekben: **-ban, -ben:** a külső állapothatározónak gyakori kifejező eszköze: „*eő Felsege titkaban hatalmaban* vagyon”; „*bujdosó utamban utanam jart*” (Sb, 1682b); „*hadtuk, és engedtük* Aszszonyunk Anyánknak. Monay Kata Aszszonynak’ *kezeben, és birodalmában*” (Hu, 1716); **-nál, -nél:** „Az Berkeszi *haznal levő* egyetmásrul valo regestrom” (Sb, 1682); „Adosagok vadnak [...] Berki *csigannal* tizenket forint Hosz korona” (Sb, 1682b).

Névutós névszó, kívül: a hiánynak állapotként való leírása többek között a *kívül* névutós névszóval lehetséges (vö: Horváth László 2003: 450): „és így a két rész az *defalcation kívül, tészén* nyolczván forintokat” (Ka, 1665).

c) Essivusi állapothatározó, -ul, -ül: „*adom emlekezetül* mindenek(ne)k a kik(ne)k illik” (U, 1730).

Mint: az essivusi állapothatározó kifejezőeszközei közé tartozik a *mint* viszonzyszó is: „a hova akarják, *szálithassanak mint örökös jobbágyokat*” (Ka, 1695).

Aképpen névutót Sebestyén Árpád a Jókai-kódex korában a már grammatikalizálódott névutók közé sorolja (2002, 81–82), Mátaí viszont csak a középmagyar korra teszi e viszonzyszó raggá válásának idejét (1984, 181). Hogy a középmagyar korban már ragnak tekinthető a *-képpen*, azt példáinkkal is megerősíthetjük, annak ellenére, hogy a különírás – *zálogh képpen* – nem látszik ezt támogatni: „Mingyárt assignálván es kezekben *bocsátván* eő kigyelmeknek *zálogh képpen*” (Mu, 1677/1703). A *-képpen* ragos alakulat azonban komplex határozónak tekinthető, mivel az essivusi állapot mellett célhatározói jelentése is van (Vö: Keszler 2000: 436).

d) Faktivus

-ul, -ül: faktivusi szerepben *-ul, -ül* ragos névszó is szerepelt a szövegekben: „*adtam magamat*, és következendő Fiu agon lejendő Gyermekeimet örökös *jobbágyul*” (Ka, 1695).

Predicativusi és nuncupativusi funkcióban,

-nak, -nek: „*tudjak é* osztalyos és vér szerint valo *Atya fia k(na)k*” (Ka, 1756); „az jövő hétfün id est ii^a Dec-ris Beregsszaszban megjelenni *ne tartsa Sajnosnak*” (Mu, 1762).

Az eredethatározós szerkezetek

Ragos névszó: az eredethatározó elativus, delativus vagy ablativus ragos névszóval fejezhető ki: **-tól, -től:** a *vesz* ige mellett a *-tól, -től* ragos bővítménnyel azt fejezzük ki, hogy a cselekvés kitől ered: „*fel véven* az egész sumát, megirt Nabradi János Uram *successoraitul*” (Ka, 1669); „semmi hasznót nem vehetvén az *Jobbagjuktul*” (Hu, 1715).

A *vkitől* való származás megnevezésére is használatos a *-tól, -től* ragos szerkezetet: „Mi Tordaj Sigmond successori, akik anyai Lienan Nehai *Tordaj Sigmondtul devenialtunk*” (Ha, 1764).

A birtok eredetének megnevezéskor gyakori a *vkitől~vkiről álló* szerkezet. Akár ugyanabban a mondatban is váltakozhat az ablativus és a delativus rag, miközben a közös alaptagot, az eredetre utaló *álló* melléknévi igenevet nem ismétlik meg: „Rác Mihály(na)k lévén valamely édes *Anyámtul álló* Rész Jozságom N. Beregh V(á)rr(me)gyében Hallábor nevű Faluban, Ennekem peniglen említet Munkácsi Istvánnak lévén édes *Annyáru*l itt szerelmes Gyermekemet illető rész Jozságo csám” (Hu, 1715).

-ból, -ből: A *vkitől* való származást az örökösödési iratokban gyakran a *származik* *vmilyen vérből* szerkezettel fejezik ki: „haszonloképen Halábori *vérből származott* Torday Sigmond” (Mu, 1764);

-ról, -ről: vminek vhonnan való eredetét delativus ragos névszó is kifejezheti a létige melléknévi igeneve mellett: „Lancs itt valo egy nro 1, *Somlyorul* valo kettő nro 2” (Sb, 1682). Az eredethatározó e kifejezőmódjának szerepében a későbbiekben gyakoribb az *-i* melléknévképzős jelző.

A *vkitől* való öröklésre utaló *álló* melléknévi igenév mellett a fent említett *-tól, -től és -ről, -ről* ragos szerkezet váltakozhat akár ugyanabban a szövegben: „es *attyafiatal*

allo minden javait szorgalmatosan ki kerette”; „szegeny *Felesegemről allo* javaikbul neki jutott volna” (Sb, 1682b).

A partitívusi határozós szerkezetek

Ragos névszóval, -ból, -ből: a rész-egész viszonyt kifejező *-ból, -ből* ragos partitívusi szerkezet gyakori az osztálylevelekben: „az én *részemből*, az ötven *forintokból* húsz forint, Aszszony Anyámnak levő bizonyos adósság véget *defalcáltatva*...” (Ka, 1665); „az *enyemből* tizenhat disznót kel neki *adni*” (Sb, 1682b); „a’ Telekin Kivel levő *Vettesseiből* Kilenczedet *adni* [...] tartozon” (Fo, 1771).

Névutós névszó, között: a részelő határozós szerkezet jellegzetes névutója a *közt:* „*Magunk es Posteritasink között eshető*, es következhető Atyafiságtalan viszávont” (Ha, 1764).

Az eredményhatározós szerkezetek

Ragos névszóval, -vá, -vé: „hanem toabb ha elő kerülne is *semmisse legyē*” (Mi, 1705).

Névutós névszó, fele: „az mi lovaim ökreim teheneim es akarmi labas marhaim, mindenek *oszszanak hat fele*” (Sb, 1682b).

A társhatározós szerkezetek

Kifejezhető **ragos névszóval, -val, -vel:** a társhatározós szerkezet legjellemzőbb kifejezőeszköze: „a vagy valamelly *tseré, vagy alku lett volna* Horvath Gabor *Uramal*” (Ka, 1756); **-stul, -stül:** leltári felsorolásban, nem teljes mondatban társhatározós szerkezetként szereplő *-stul, -stül* ragos névszók: „Egy Zöld rasa *Szoknyat valastul elő ruhaszol* [...]”; Egy főre való fekete *fatoly fekötöstul* [...]”; „uly *kengyel vasak sijastól*” (Ko, 1674).

Névutós névszóval, együtt, egyetemben: a társhatározói viszonyt a névutók közül a *-val, -vel* ragos névszóhoz kapcsolódó *együtt és egyetemben* névutó fejezi ki: „az meg irt Telekét az rajta levő *épülettel együtt remittaltatom*” (Ka, 1669); „engemet *házához hivatván üdvözült Decsei István Ural együtt*” (Hu, 1716); „Christin Pál *Fiaival egyetemben*” (U, 1730); „*Adtuk pedig és kötöttük ő* [...] Thordai Maria Asz(ony), és két agon lévő maradékainak sőt még Legatariusinak is. *Telekjeivel, mezejével, Erdejével*, halászó *vizeivel, szántó és kaszálló földével* es mindennémű *szabadsagavāl egjűt*” (Hu, 1703).

A módhatározós szerkezetek

A módhatározó a melléknévhez vagy főnévhez járuló különböző esetragokkal fejezhető ki.

Ragos melléknevek: a leggyakoribb határozórag a módhatározós szószerkezet kifejezésére a modalis-essivus rag, az *-an, -en:* „az mellyikünk’ a maga részét le teheti, *szabadossan* le tehesse” (Ka, 1665); „Attyatul es attyafiatul *allo* minden javait *szorgalmatosan ki kerette*” (Sb, 1682b); „*hoza el* is Isten *szerencsesen* ohajtva kivanom” (Mu, 1762); „*rövideden ki halgatván*” (G, 1804c).

Ragos főnevek: a módhatározók ragjai között a helyhatározók kifejezésére szolgáló ragok nagy része előfordul: *-ban, -ben, -ból, -ből, -n, -on, -en, -ön:* **-ban, -ben:** „Hogy a fen ki tett es Specificalt Kivánsága Nánássi Fr Uramnak effective meg fizet-

te N. V. Gulácsi Sándor Feöespán Ur, az én *jelenlétembe* recognoscalom” (Kb, 1795), ahol az illativusi rag a *-ban* inessivusi rag funkciójában szerepel.

A *cserébe(n)* ad szó szerkezetben a rövidítve írt inessivus ragos névszó fejezi ki a cselekvés módját: „Hogj Szörös Andras Uramért *Cserébē* nemadjuk” (Bi, 1713–14).

-ból, -ből: „én magam szabad *akaratombúl* adtam magamat, és következő Fiu agon lejendő Gyermekemet örökös jobbgyúl” (Ka, 1665); „ki *nē* valhattjuk közönseghes *akaratbul*” (Msz, 1693); „Kit Nehai Nabradi Janos Uram *engedelmebül* zalogságomra 60. magyar forintig edig birtam” (Ka, 1669); „illendő tisztelettel ajánlom Hivatal béli *kötelességbül*” (Mu, 1804).

-n, -on, -en, -ön: „ujj malomkövett *hozattam* magam *Kötcségén*” (Kb, 1795).

-val, -vel: „*rendel* következik” (Ka, 1665); „egy Szegeny *kezel* rakot puska” (Ko, 1674); „*Fáradásunkkal es kölcségünkkel* szabados Eviciot vévén magunkra es maradékunkra” (Hu, 1715); „illendő *tisztelettel* ajánlom Hivatal béli kötelességbül” (Mu, 1804); „Racz Adám Uram is *szóval* mondotta”; „minden *nével* nevezendő hazbeli javait, ingó és ingatlan marhait regestralnam” (Hu, 1716). Az utóbbi mondatban a módhatározós szó szerkezet alaptagja a ragos névszó tövével egyező beálló melléknévi igenév, így a szó szerkezet tagjai egyúttal figura etymologicaként a fokozás eszközül szolgálnak. A *segedelmével* ragos névszó névutóvá válnak látszik az *Isten segedelmével* szerkezetben: „igaz versegemet ezutan is meg mutatni *Istenem segedelmével* igyekezem” (Ka, 1756).

-ra, -re: „Mind azon által egyszeri *nézésre* is tapasztalom” (Gsz: 1804).

-ul, -ül: Az *-ul, -ül* ragos névszó gyakran a pénzösszegek megnevezésekor jelenik meg: „mellyet *kéz pénzül*, és mostan el kellhető Marhákkal, az Ország Törvénye szerént illy hirtelen *le nem tehetvén*” (Ka, 1665) „de pénzt harmad fel Tallernál, többet *sem aranyúl, sem folyó pénzül*, az Ladákba nem találtam” (Hu, 1716). Természetesen melléknévhez is járulhat ez a rag: „mindeneket *hatalmasul* oda tartot” (Sb, 1682b).

-ként~kint: A *-ként* módhatározórag a *más* névmással fordult elő: „*maskint* el ne adhassuk” (Bi, 1713–14).

-képpen: „*kivalkepen* egy zold ladat kit üdvezult szegeny Feleségemnek halalara kültem vala be” (Sb, 1682b); „adtam es Béreltem az mas kozelyebb emlitet rész Jószágocskamot [...] Rác Mihály úr(na)k szerelmes Feleségének N(em)z(e)t(e)s Ványai Anna Asszonyk két Agon levő es lejendő Posteritásának Successorinak es. Legatariussának megváltozhatatlan *Csereképpen*” (Hu, 1715). A *-képp, -képpen* rag nemcsak főnevekkel, hanem melléknevekkel – főleg folyamatos és beálló – melléknévi igenevekkel is szerepelhet a módhatározós szerekezetben: „*hasonloképpen* Halábori vérbül *származott* Torday Sigmond” (Mu, 1764); „*következendőképpen* jelenléte *kivántatik*” (Mu, 1804).

Módhatározós szó szerkezet a következő **névutós névszók**kal is elő fordul a szövegekben: *alatt, mellett, nélkül, szerint*. Az *alatt* és a *mellett* névutó szinonim jelentésű a következő két példamondatban: „eő kigyelmektül ez irant adot *Plenipotentia mellet vettem fel*” (Mu, 1677/1703); „bekességben *hagyom* olly *Conditio alatt*” (Fo, 1771); „tartozzék eő kyg(ye)lmē mindennemű törvény béli *remediumok nélkül* *visza bocsattani*” (U, 1730).

Nélkül: „resignalok minden *fogyatkozás nélkül*” (Ka, 1751); **szerint:** „a következő *mod szerint egyeztünk meg* elsőben is” (Ha, 1764). **Kívül:** Egy Kővár vidéki szövegben a *kívül* névű ragtalan névszó mellett áll: „*az szokas kivul rendkivul* valo fizetessekkel *kellet vigben vennem*” (Sb, 1682b).

A kölcsönfelvételtől, zálogba adásról vagy zálogba vételtől szóló szerződésekben gyakori módhatározós szószerkezet a szerződés feltételeinek, azaz módjának leírására az *okkal és móddal* mellérendelő ragos névszó: „*kértem* Urai Györgyne Asonyom Anyámtól, Két száz magyar forintokat... ilyen *okkal és móddal*” (U: 1730), amelyek mellérendelő névűtös szerkezetként állnak a mondatban (a *móddal* középmagyar kori névűtővé válására vö. Máta 2003, 650).

Határozói igenév

A módhatározós szerkezetet határozói igenévvel is kifejezheték: „hoza el is Isten szerencsésen *ohajtva* kivanom” (Mu, 1762);

A *vmi rendjében~rendiben* névűtöszerű viszonyoszóként áll a *vallom levelemnek rendiben* kifejezésben. A TNYt-ben, Simonyinál és Sebestyénél nem szerepel, de az SzT a *rend* címszó alatt szókapcsolatként adja meg az *írásnak* vagy *levélnek rendiben* kifejezést. Szófaji besorolásával nem foglalkozik, és nem ad pontosabb jelentést sem. A *levélnek rendiben* szókapcsolatra az első példája 1554-ből való (SzT. XI. 291.). Az ÉrtSz-ben a *rend* szó 5. jelentésére adott meghatározás és példa áll legközelebb a *levélnek rendiben* névűtös névszóhoz: „Sorozatot alkotó elemek megállapodásszerű egymásutánja: *Az ábácé rendjében.*” (1157). A *levelemnek rendiben* szókapcsolat a hivatalos irat (örökösödés, zálogba adás vagy zálogba vétel) szövegének meghatározott sorrendjére, kötelezően előírt formulájára utal, amelyet a szerződő feleknek követniük kellett. Ezt fejezték ki a *vallom* vagy *adom tudtára levelemnek rendiben* szerkezettel: „*adom tudtára* mindenknek az kiknek illik, és *vallom ez levelemnek Rendiben*” (Mu, 1677/1703); „*adom* emlékezetül mindenk(ne)k a kik(ne)k illik az en *Levelemnek rendiben*” (U, 1703); „Alább itt *adom tudtára* az kinek illik ezen *Arendatitius Contractusomnak rendiben*” (Fo, 1771).

Határozószó

Az a *képpen* határozószói vonatkozó névmás is módhatározói szerepben áll a következő mondatban, akárcsak az *amint* határozószói névmás: „*alkuttunk meg* atyafiságosan a *képpen*, a *mint* rendel következik” (Ka, 1665).

A *miként* módhatározószói kérdőnévmás is kifejezheti a módhatározót: „*miként osztozott* Kigyelmed üdvezült edes anya, vagy Kigyelmed Nagy Anya” (Ka, 1756).

Egyaránt: „egyeb dibdab feleségemmel gyermekimmel leanyommal *egyarant oszollyanak*” (Sb, 1682b); **örömet:** „*örömet adtam volna* másuva is” (Sb, 1682b); **kivál(t)képpen, rendkívül:** „*az szokas kivul rendkivul* valo fizetessekkel *kellet vigben vennem*”; „*kivalkepen* valo joakarom leven eő klme” (Sb, 1682b). E két mondatban a mai nyelvben inkább fokhatározói funkcióban álló *kiváltképpen* és *rendkívül* határozószó módhatározói szerepben jelenik meg. Mind a két példa ugyanabból a sárosberkeszi szövegből való.

Az okhatározós szerkezetek

Ragos névszóval is kifejezheték: **-ért:** „melly *Jobbagsagomért* eő K(e)g(ye)lmek is ennekem fellyeb megnevezett Mathé Janosnak *adtak* Mező Kaszon Városába Vincze János házat”; „melly meg nevezet *házért*, és ahoz tartozandó *őrökségért*, eű felyeb meg nevezet Maté Janos *Kőtelezem magamat*, és Következendő *gyermekeimet* arra” (Ka, 1695); „tehát az felljeb denominált summán *maragjunk cselekedetinkért*” (Hu, 1703).

Íránt: szövegeinkben olykor a személyragos *íránt* névmást használják okhatározói viszony kifejezésére: „igen *nyughatatlan* vagok *erantok*” (Bsz, 1798).

Névutós névszóval: **miatt~miá:** az okhatározós szerkezet leggyakoribb névutója a *miatt*, amely vidékünkön még előfordul *miá* alakban is: „*meg sem nezhettem* a fasciendust *alkalmatosság miá*” (Bsz, 1798). **Alatt:** „vagj valami olj *szin alatt* meg nem akarnánk *oltalmazni*” (Hu, 1703). **Nézve:** Az elzálogosítás okát gyakran nem írják körül, csupán a *bizonyos okokra nézve* kifejezéssel utalnak rá: „*hog*y bizonyos *okokra* *nezve* kivált atavaly levelnek miatta *attuk zálogbán* Nemés Beregh Varmegyeben Halábor nevű Falubā egy telekünket” (Hu, 1714); „*arra nézve* *adtam es Béreltem* az mas kozelyebb emlitet rész Jóságocskamot” (Hu, 1715).

A célhatározós szerkezetek

Ragos névszóval álló, **-ért:** a célhatározós szerkezet legjellemzőbb ragja: „Magunk es Posteritasink között eshető, es következhető Atyafiságtalan *visza vonást* azokk *el tavoztatasaért*” (Ha, 1764).

A célhatározós szerkezetet az *érette* névmással is kifejezheték: „Francisco Ur levem Somlyai Capitany eő klme adot egynehany forintot *érette*” (Sb, 1682b).

-ra, -re: az *ad* ige a hivatalos levelek záró formulájában is megjelenik *-ra, -re* ragos célhatározóval, miközben a kötött tárgyi és részes határozós bővítménye is szerepel a mondatban: „Mellynek nagyob *bizonyosságára* és *erősségére* *adtam eő Kigyelmek(ne)k* ezen kezem *kereszt vonasaval*, és *pecsetemel* megerősitet *Levelemet*” (Ka, 1695); „Melynek nagjob *bizonyasaghara* *attuk es adgyuk* ez Testimonialis Levelünket (Msz, 1693); „ket sing egy fertaly megyszin angliai posztonak *az arra* *adtam erre* tizenegy forintot huszon negy penst” (Sb, 1682b).

Ugyanez a határozóragos névszó más igék mellett is megjelenik célhatározói funkcióban: „az ō kgle *boszúságára* pénzt kérnénk fel” (Hu, 1703).

Névutós névszó, végett: a kései ómagyar kor törzssanyagában csak két adattal szereplő (vö. Zsilinszki 1992: 697) *végett* névutós névszó célhatározóként szövegeinkben többször is előfordul, ami arra vall, hogy a XVII–XIX. században a használata szélesebb körűvé vált: „és holmi házbéli *res mobilissek*’, és *suppellectiák véget*, alkuttunk meg atyafiságossan” (Ka, 1665); „azon *dolog véget* ne hurzoltassunk” (Fa, 1772). A XIX. században három szövegben is megtaláljuk a *végett* névutós névszót célhatározóként. **Véggel:** a célhatározós szerkezetekben a *véggel* névutó is megjelenik: „az T. N. Vármegye Determinatioját ide rekesztem, *olly véggel*” (G, 1804).

Határozószóval, azért: a célhatározós szerkezet határozószói névmással is kifejezhető: „*Azért* minden dólgainak hátra hagyásával akkorra Fornoson meg jelenni, és magát az T. Deput. előtt ki menteni ne terheltessék” (Mu, 1804).

Főnévi igenév: a célhatározós szerkezetben használt főnévi igenév a tömör szerkesztésmód ősi eszköze: „Sendely *horgyni* valo vas nro 2”; „Marha *belyegezni* valo vas nro 1” (Sb, 1682).

A tekintethatározós szerkezetek

Ragos névszóval, -tól, -től: a *-tól* ragos névszó is állhat tekintethatározós szerkezetben: „hogY nevezett Dartsy György a’ *Teleketűl* esztendőnkent Két Rhenes forintokat fizetni... tartozon” (Fo, 1771).

Névutós névszóval: szerint, képében: A tekintethatározók kifejezhetők ezekkel a névutókkal is. Mind a kettő a ’vkinek a nevében’ jelentésben. Sebestyénnél a Jókai-kódexből gyűjtött névutók között a *képében* egyáltalán nem, a *szerint* pedig ebben a jelentésben nem szerepel, de foglalkozik a *nevében* névutóval, amelyet az említett két névutó szinonimájának tekinthetünk, s amelyről Sebestyén azt mondja, hogy egyfajta helyzetátképzelés fejeződik ki benne (2002, 96). A *képében* névutó egy kaszonyi iratban szerepelt: „másrésről pedig Horvath János és feleségem Nábrádi Mária *magunk’ személye szerint*, és N. Vitézlő Torday Sigmond Úr, és Felesége *Nabrádi Borbala Aszszony képében*” (Ka, 1665). Ebben a mondatban tehát a *magunk személye szerint* azt jelenti, hogy a ’magunk képviselőtében, a saját nevünkben’, míg a *Nabrádi Borbala Aszszony képében* azt, hogy az előtte említett személyek vannak jelen az ’ő képviselőtében’, azaz az ő nevében is.

A következő mondat *íránt* névutós névszóját a mai nyelvben minden bizonnyal az *ügyében* névutós névszóval, vagy *illetően* névutószerű utótaggal fejeznénk ki, amelyet Nádas a tekintethatározó lehetséges kifejezései közé sorol (2007, 113). A Bereg megyei Gecse községben keletkezett szövegben e névutó így szerepel: „Nemes Andrassy Mária Mező Gáborné Asszonyom az tőlle Fornoson exegvált *Telek iránt* Eő Főlségenek Instantiáját adván” (G, 1804c).

Íránt: „eő k(e)g(e)m(é)t, Feleséget, és ket ágon levő Maradékot, a joszágnak *ki adása iránt nem haborgattyuk*” (Bi, 1713–14).

Nem teljes mondatban szerepelt a következő szószerkezet, amelyben a névutós névszóval kifejezett tekintethatározó megelőzi a szószerkezet alaptagját: „*Föld iránt zalog Level*” (Msz., 1693). *Egyéb iránt:* e névutós névmás is a tekintethatározók közé sorolható: „Ki *egyéb iránt* Uri favoriban ajánlott ezen Hivatalbéli Tudósításom mellet állhatatosan vagyok” (Mu, 1804). Ezt a névutós névmást később az *egyébként* módhatározószó váltotta fel.

Képest: „Hadszegi Ersoknak volt az Annyaval edgyütt negy ökre, tehene az ellenség el hajtota [...] ellenség ugyan el nem hajtota, hanem a *szükséghez kepest* ket eztendőben az haz szuksegere vertek le” (Sb, 1682b); „*ki hez képest* mi két Testvér Atyafiak, több minden Atyafiak(na)k *ez iránt* valo grávameneket, fel viszsziük” (Bi, 1713–14).

Nézve: „A Munkácsi Terminus bizonyos, és Törvényes *okokra Nézve* mind Kós Mihály és Mező Mihály, mind pedig a’ Munkácsi Tanács által differaltatott” (Kb, 1804).

Kívül: „Az ket *lisztes hordon kívül* mas hordok *vadnak* az haz hejan nro 4” (Sb, 1682).

Főnévi igenév: a tekintethatározó főnévi igenes szerkezettel is kifejezhető: „Két ökörrrel annak ideiben tizen két Napot *Szolgálni* tartozon” (Fo, 1771).

A fok-és mértékhatározós szerkezetek

Ragos névszóval, -ig: „Kit Nehai Nabradi Janos Uram engedelmébül Zalogoságomra 60. magyar *forintig* edig birtam (Ka, 1669); „kett szaz *aranyig* valo adós leveletem Görög Laszloet azt is, oda tartota” (Sb, 1682b).

Határozószóval, igen: „Harom Tessenyi *igen jo* puska” (Ko, 1674); „*igen nyug-hatatlan* vagok erantok” (Bsz, 1798); **nagyon:** „Mivel pedig azon Instántia az Urat *nagyon* érdekli” (Mu, 1804c); **kivál(t)képpen:** „*kivalkepen* valo joakarom leven eö k(egye)lme” (Sb, 1682b).

Az eszközhatározós szerkezetek

Ragos névszóval, -val, -vel: az eszközhatározó kifejezésére leggyakrabban a *-val, -vel* ragos névszó szolgál: „Egy Karabely forma veretű jancsar puska *ezüstel* vert az csuje” (Ko, 1674); „kezem *kereszt vonasaval*, és *pecsetemel* megerősitetet Leveletem” (Ka, 1695); „Két *ökörrrel* annak ideiben tizen két Napot *Szolgálni* tartozon” (Fo, 1771).

-ért: a csere ellenértékét az *ad vkinek vmit vmiért* szerkezetben az *-ért* ragos határozó fejezi ki, míg a csere tárgyát jelölő szó accusativusban áll: „melly *Jobbagsagomért* eö K(e)(g)lme is ennekem fellyeb megnevezett Mathé Janosnak adtak Mező Kaszon Városába Vincze János *házat*, ahoz tartozando *szőlő öröksiget*” (Ka, 1665); „Hogj Szörös Andras *Uramért* Cserébē *nemadjuk*, el is nem cserellyük” (Bi, 1713–14).

Névutós névszóval: által: „Darscy György Jobbágyomnak Személlye tülem a’ *Törvény által* el itiltetvén” (Fo, 1771). Az *által* névutó nemcsak ragtalan, hanem *-nak* ragos névszóhoz is járulhat: „Adgyuk tudtára mindenek a kik(ne)k illik és *Levelünk általa*, hogy...” (Bi, 1713–14).

Az eszközlő határozós szerkezetek

Az eszközlő határozó előfordulhat műveltető és szenvedő igék vagy szenvedő szerkezetek mellett.

Kifejezhető **ragos névszóval, -tól, -től:** a határozói, illetve befejezett melléknévi igenévvel szerkesztett szenvedő szerkezet mellett *-tól, -től* ragos névszóval áll: „En is a Tet(kinte)tes nemes Királyi *Fiscustúl* ... Kaszonyba ... Tarnoczy János Uram eleibe evocaltattam” (Ka, 1756); „bizonyos és el tavozhatatlan bizonyos *szükségektül* Kényszerítettvén”; „*eö kigyelmektül* ez irant adot Plenipotencia mellet” (Mu, 1703); „*szükségeinktől* viseltetvén kenszerítettünk Huszton lakó Nemzetes Rácz Ádám [...] Negyven magyar forintokat kérnünk” (Hu, 1703); „Darscy György Jobbágyomnak Személlye *tülem* a’ *Törvény által* el itiltetvén” (Fo, 1771).

Névutós névszóval, által: e névutó eszközlő határozós szerkezetekben is állhat: „mind Kós Mihály és Mező Mihály, mind pedig a’ Munkácsi *Tanács által* differaltattot” (Kb, 1804).

A részeshatározós szerkezetek

Ragos névszóval, -nak, -nek: a részeshatározó leggyakrabban az *ad* ige mellett jelenik meg, annak kötött bővítményeként, általában a tárggyal együtt. A vizsgált korszak hivatalos irataiban az *adom tudtára* kifejezés mellett a kötelező hivatali formula részeként áll a *mindeneknek/ mostaniaknak/ következőknek*, vagy mind a három együtt: „En Mathé János *adom tudtára* mind a *mostaniak(na)k*, mind a *következők(ne)k*” (Ka, 1669). Kötelező és gyakori előfordulása miatt általában rövidítik is éppen a dativus rag alakját, így a többes szám jeléből és a *-nak* ragból két *-kk* lesz írásban.

A hivatalos formula kötelező részei közé tartozik nemcsak azon személyeknek a hiánytalan felsorolása, akiket a birtokba adás vagy birtokba vétel a szerződés kötéseként illet, hanem azoké is, akikre örökségként a szerződő személyek halála után száll a birtokba, zálogba adás vagy a kölcsönadás tárgya, összege. Ezeket a személyeket szintén a *-nak, -nek* ragos névszóval jelölik meg: „én magam szabad akaratomból adtam magamat, és következő Fiu ágon leendő Gyermekeimet örökös jobbagyúl N(em)zetes és Vitezleő Racz Adam *Uram(na)k* és *Feleséginek* N(em)zetes Tordai Maria *Aszony(na)k* és az ő K(e)g(e)l(me)k két ágon levő *maradekinak posteretasinak, successorinak, és Legatariusinak*” (Ka, 1669).

A *-nak, -nek* ragos részeshatározó jelentésében olykor igen közel áll a genitívushoz, amelyet genitívus dativusnak nevezünk (vö. Keszler 2000, 443): „Aszszony *Anyámnak levő* bizonyos adósság véget defalcáltatva” (Ka, 1665), azaz anyámnál levő, anyámhoz tartozó adósság.

A *habeo*-szerkezet kifejezésére is a részeshatározós szerkezet szolgál, amelynek alaptagja vagy a létige ragozott alakja, vagy a belőle képzett határozói igenév: „*Ennekem* peniglen említet Munkácsi *Istvánnak* lévén [...] itt szerelmes Gyermekemet illető rész Jóságocskám” (Hu, 1715); „akkor *nekem* sok dolgaim Leven” (Bsz, 1798).

A részeshatározót *-ra, -re* ragos névszó is kifejezheti: „extendáltatik, az Dotalitium egészben száz Magyar forintokra, mellynek fele Tordainé *Aszszonyomra* Nábrády *Borbalára*, fele pedig *én reám* Nábrády *Máriára* limitáltatva” (Ka, 1665).

Névutós névszóval, részére: „Kolcseri Jozsag az első Felesegemtul valo harom *gyermekim reszere valok*” (Sb, 1682b); **számára:** „ha vagj magā vagj két ágon levő maradekom á Jozsagot magunk pénzén s. *magunk számára ki* akarnók váltani” (Hu, 1703).

A hasonló határozós szerkezetek

Bár az északkeleti nyelvjárásban napjainkban a középfokú melléknév, számnév vagy határozószó mellett *-tól, -től* ragos névszóval álló hasonló határozó igen elterjedt, szövegeinkben e határozónak inkább a *-nál, -nél* ragos alakja szerepelt: „de pénzt harmad fel *Tallernál, többet* sem aranyúl, sem folyó pénzül, az Ladákba nem találtam” (Hu, 1716); „K(e)g(e)l(me)k *Közelebb vér* Lévén, *en nállam*” (Ka, 1756).

A hasonló határozós szerkezet határozószóval is kifejezhető: „*mennél hamaréb* kiszhez szolgáltatni... méltoztatssék” (Bsz, 1798); „*mennél elébb* Keszecse el Kedves Uram Bátyám” (G, 1804).

Az aszemantikus határozós szerkezetek

Bizonyos határozós szerkezetek kötött és kötelező formában, azaz vonzatként állnak az igei vagy névszói alaptagjuk mellett, s a határozó jelentését nem tudjuk pontosan körülírni. Ezeket soroljuk az aszemantikus határozók körébe (vö. Keszler 2000, 432), amelyeknek alaptagja az igék mellett igékből képzett névszó vagy más főnév, illetve melléknév is lehet:

A névszóhoz járuló ragok szerint a következők lehetnek:

-ban, -ben: *megoltalmaz vmiben:* „meg’ oltalmazni, szabadon birasaban” (Hu, 1714);

-ból, -ből: *kimozdít vmiből:* „hogya ötet azon telekbül Ki mozditanam” (Fo, 1771);

-n, -on, -en, -ön: *megalkuszik vmin:* „A házbéli Portékákon meg alkattunk” (Hu, 1716);

-ra, -re: *authoritást ad vmire:* „vagyonbeli authoritast adunk reāja” (Hu, 1703); *kötelez vkit vmire:* „Maté Janos Kötelezem magamat, és Következendő gyermekeimet arra” (Ka, 1695);

-ról, -ről: *registrum vmiről:* „egyetmásrul valo registrom” (Sb, 1682);

-hoz, -hez, -höz: *tartozik vmihez:* „adtak Mező Kaszon Városába Vincze János házat, ahoz tartozando szőlő öröksiget” (Ka, 1695); *hozzáfog vmihez:* „Csőtörtőkön hozzá fogunk a’ munkához” (Kb, 1804),

-ról, -ről: *elfelejdt (!) vmiről:* „akkor nekem sok dolgaim Leven el felejdhettem nemellyekről”; *tudósítás vmiről:* „erről Tudositását el varom” (Bsz, 1798); *panaszolkodik vmiről:* „meg vizsgálhassuk azt a mirül panaszolkodik” (G, 1804b).

-tól, -től: *kér vkitől:* „ugya az Némés Vrgyétől, egy szolgabíró Esküttével együtt ki kérvén” (Hu, 1703); *kértem Urai Györgyne Asonyom Anyámtól*” (U, 1730); *szabadul vkitől:* „töllé Szabadullyunk” (G, 1804c); *távol vmitől:* „melly Jozság tavoly lévén töllem” (Hu, 1715).

-nak, -nek: *felel vkinek:* „a’ panaszolkodó vagy vadolo Asszonyság(na)k meg vagyon felelve” (Gsz: 1804); *tetszik vkinek vmi,* „ha pedig az en jo Istenemnek ugy tecsik” (Sb, 1682b); *enged vkinek vmit:* „mellyet most engedtenek [...]bb Anyafiai ki váltani nekem” (Bi, 1713–14).

-val, -vel: *viseltetik vmivel:* „ha pedig valami gondolattal Viseltetvén, az eő Kigyelmek Keze alól, es Hellyekbül el szökném” (Ka, 1695). A *bír* ige mellett a *birtoklás* tárgyát nemcsak *accusativusi*, hanem *instrumentalisi* esetraggal is kifejezhetik: „és minden nével nevezendő hazokkal, valamelyekkel én birtam, Erdeivel, Mezeivel, Halászo vizeivel” (U, 1730); *tartozik vmivel:* „Bátyám Uram tartozik egy részre 2. r. Forintokkal” (Kb, 1795); *közöl vkivel vmit:* „a’ meg irt napra ide Kaszonyba magával el hozni, mind ezeket sogor Urammal Markotsanyi Urammal közleni ne sallynállya” (Ka, 1756).

Főnévi igenév: a szenvedő ige mellett főnévi igenév fejezi ki az aszemantikus határozót: „szükségeinktől viseltetvén kenszerítettünk Huszton ... magyar forintokat kérnünk” (Hu, 1703).

Névtői vonzatokkal, ellen: *Megoltalmaz vmi ellen:* „tartozom minden Legitimus [...] ellen meg’ oltalmazni” (Hu, 1714); *reflexio vmi ellen:* „annak expositioja ellen ha ugyan ... a maga Reflectioit ... mennél előbb Keszecse el Kedves Uram Bátyám” (G, 1804); *protestál vmi ellen:* „oda tartota het vagy nyolcs teli ladakat, kik ellen sokat

protestaltam” (Sb, 1682b); *elrendel vki felől*: „*felöllem mit rendelt el az en Teremtő Istenem*” (Sb, 1682b); **iránt**: „*miként osztzott Kigyelmed üdvezült edes anya, vagy Kigyelmed Nagy Anya az Kaszonyi jóság eránt*” (Ka, 1756).

Komplex határozók

Külső állapotot és időt jelöl a *-ban* ragos határozós szerkezet: „Tekentetes Nemzetes Szeki Téleki Mihaly Urunk eő k(e)g(e)lm’ *itt valo létébē* értésre adatva ezen dologt eő k(egyelmenek)” (Sb, 1682b). A tömör szerkesztésmódnak jó példája az inessivus ragos komplex idő- és állapothatározó: „Mostani *malombiroságomban* hogy a’ malom hibáson meg ne maradna egy ujj malomkövett hozattam” (Kb, 1795).

Eszköz- és fok-mértékhatározói szerepben áll az inessivus rag, amikor szövegeinkben a zálog mértékét határozzák meg: „attuk zálogbān Nemés Beregh Varmegyében Halābor nevű Falubā egy telekūnket in et per 50 id est fīt ötven magyar *forintokbā*” (Hu, 1714).

A vhová való tartozást dativusi, illetve belső és külső helyhatározóragok egyaránt kifejezhetik. E kifejezőeszközök közül a dativusi – amely egyébként szintén irányjelölő rag volt korábban – mutatja meg a legvilágosabban az összetartozásnak azt a laza viszonyát, amelyet későbbi nyelvhasználatunkban nehezen elemezhető szóösszetételekkel fejezünk ki, és amelyeket vagy birtokos jelzői összetételnek vagy jelentéssűrítő összetételeknek nevezünk. E szerkezetek a laza összetartozás kifejezése mellett a használat helyére vagy céljára is utalhatnak: „ket *tuzhelyre* valo vas macska nro 2”; „Negy rez *fazekra* valo fedők nro 4”; „Egy *kemencsenek* valo kajha” (Sb, 1682).

Azonosító értelmező határozós szerekezetek

Két határozó azonosító értelmezőszerű kapcsolata (vö. Horváth László 2003, 463): „*itt Beregh Vármegyében* levő udvar háza” (1677/1703).

3.4.6. A jelzős szerkezetek

A minőségjelzős szerkezetek

A minősítő jelzős szerkezet

A minősítő jelzőt leggyakrabban melléknévvel fejezik ki: „*hoszszu Rekettye*” (Fa, 1696); „*Zalogos Leveli*” (Mi, 1705); „*bibor mente*” (Szn, 1709); „egy *Pusztá telekemmél*”; „*magyari forintokbā*” (Nsz, 1738); „*boldogtalan nyavalyas állapotombā*”; „*hijanos pénzem*” (Msz, 1745); „*bal információjokra*” (Fa, 1772).

A maitól eltérő jelentésben álló melléknévi minőségjelzők:

A XVII. század végén keletkezett sárosberkeszi leltárban az *öreg* jelző még ’nagy’ jelentésben szerepel, emiatt a szónak mai jelentéséhez szokott olvasó talán furcsállja a következő mondat egymásnak látszólag ellentmondó halmazott jelzőit: „Egy *io öreg szer főző üst*” (Sb, 1682).

A minősítő jelző szerepét az eredeti melléknévi jelentésében (vö. TESz II. 40) álló, ma csak időhatározószóként használatos *hamar* tölti be: „e Vilagból *hamar időn* való ki szolitasát” (Hu, 1716). A minősítő jelzős szerkezetek között iratainkban szép számmal fordulnak elő a jogi/közigazgatási szaknyelvhez tartozó kifejezések: „*adós leve-*

lemez” (Sb, 1682b); „*hutos Birák*”; „*Eskütt Birak*”; „*Testimonialis Levelünkét*” (Msz, 1693); „*szabad akaratombul adtam magamat [...] örökös jobbagyúl*”; „*becsületes emberek előtt*” (Ka, 1695); „*ingó és ingatlan marhait*” (Hu, 1716); „*alkalmas károkat tettem*” (Fa, 1754); „*just mint közönséges jóhoz tart*” (Fa, 1787).

A gyakran latin szóval megnevezett jogi szakkifejezésnek magyar szó a jelzője: „*illendő Dotalitium*” (Ka, 1677/1703); „*Az Törvényes Directio*” (Nsz, 1738); „*fáradhatatlan Meltóságos Historicust*”; „*régi Donatiok*”; „*szép Virtussai és Meritumai*” (Szv, 1805).

A minőségjelző kifejező eszköze folyamatos, befejezett vagy beálló melléknévi igenév is lehet.

Folyamatos melléknévi igenévvel kifejezett minőségjelzős szerkezetek: „*ugyā az Varosbā lako Balas Pal Úr(na)k*” (Msz, 1693); „*ejjeli nappali szorongató nyomorgatás*” (Szn, 1709); „*Munkácsai Istvánt illethető rész Jozságot*” (Hu, 1715); „*tapasztalható kárommal*” (Msz, 1745); „*fojó Holnapnak 15^{dik} Napjaig*” (Szv, 1805).

Gyakori a *-ható*, *-hető* képzős minőségjelző is: „*mostan el kellhető Marhákkal*” (Ka, 1665).

A gyakran használt jelzős szerkezetben szereplő folyamatos melléknévi igenévi jelzőhöz idővel hozzátapadhat a jelzett szó jelentése is, majd a melléknévi igenév főnevesül: „*ket Aso vas*” (Sb, 1682) --> *ásó* (fn).

A létige folyamatos melléknévi igenévi alakjai, a *való* és a *levő/lévő* a „*hozzá kapcsolódó határozóval egységben látott el minősítő jelzői funkciót*” (Horváth 2003, 464). E szerkezetek egy része az *-i* melléknévképzős (melléknévi vagy névutómelléknévi) jelzős szerkezetnek felel meg, de vannak olyanok is, amelyek inkább csak hátravetett határozós szerkezetekkel lennének helyettesíthetők.

-i melléknévképzős szerkezeteknek megfelelő, *való* vagy *levő* igenévvel alkotott jelzős szerkezetek: „*épületett, és épület nélkül való pusztákat*” (Ka, 1665); „*Öt vas nélkül való kerek*”; „*Lancs itt való egy nro 1 Somlyorul való kettő nro 2*” (Sb, 1682); „*legs alább való alku szerint*” (Mi, 1705); „*Edgy fal mellé való hoszszu keskeny skárlát szőnyeg*”; „*két alább való Abrosz*” (Szn, 1709); „*Templom alatt lévő darab Földet*” (Mi, 1725) „*ugyan ottan levő Dolhai Mihály pusztá teleke félével*” (Nsz, 1738);

Hátravetett határozós szerkezetnek megfelelő, *való* vagy *levő* igenévvel alkotott jelzős szerkezetek: „*Anyámnak levő bizonyos adósság véget*” (Ka, 1665); „*Harom tengelyre való karikák*”; „*Kocsira való horgas vas*”; „*Sendely horgyolni való vas*”; „*ket tuzhelyre való vas macska*”; „*Marha belyegezni való vas*”; „*Egy kemencsenek való kajha*” (Sb, 1682a); „*legyen meg fellöllem való szent Decretuma*” (Sb, 1682b); „*két Aszszony embernek való kis ing uj*”; „*Arannyason szőtt Persiai Ágy mellé való kárpi*”; „*edgy pár hozzávaló ingujjal*” (Szn, 1709); „*a Falun bal kéz felől való Telek*” (Mi, 1725). A *levő* és a *való* igenév akár egymást követő szószerkezetekben is előfordulhat: „*Az Berkeszi haznal levő egyetmástrul való regestrom*” (Sb, 1682a).

Előfordul, hogy a *való* használata felesleges, nélküle is értelmes lenne a mondat, de a szöveg szerzője túlbonyolította mondandóját, vagy ezzel is a hivatalosság látszatát igyekezett kelteni: „*erre-való nézve oblgalom magam-is magamat arra*” (Msz, 1745).

A ragos főnévvel vagy névmással álló létigéből képzett igeneves szerkezethez hasonló a *vető* melléknévi igenév a *nyakba vető* szerkezetben: „Edgy viseltes *nyakba vető ezüst. s. Arannyas kard*” (Szn, 1709).

Az örökösödési iratokban gyakori az *álló* melléknévi igenév, amellyel a birtok vkitől való eredetét jelölik, és amelynek a szerepe a *való* igenévéhez hasonló: „a’ Kabolapataki vizen levő szülő édes *Anyámról álló* Malmunkat” (Msz, 1745). Ugyanezt a létigéből alkotott melléknévi igenévvel is kifejezik, ahol a *való* ’származó’ jelentésben szerepel: „az első *Feleségemtul való* három gyermekim” (Sb, 1682b).

Befejezett melléknévi igenévvel kifejezett minőségjelzős szerkezetek: „Arany, s. ezüstel *varrott* igen szép elő ruha”; „Arany Skofiummal gazdagon *varrott tödzött* kék bagaziával *bérlett* török lóra való czafrang” (Szn, 1709); „asz előnkbe *adott* kérdezkedés szerint” (Mi, 1725).

A hivatalos levelekben a *megírt*, *megnevezett* befejezett melléknévi igenévvel utalnak a már említett személyre vagy dologra, elkerülve így a felesleges ismétlést: „az *meg irt* Telekét az rajta levő épülettel együtt remittaltatom” (Ka, 1669); „melly *meg nevezet* hazért” (Ka, 1695); „*meg irt* Malmunkat” (Msz, 1745).

A befejezett melléknévi igenév gyakran szenvedő igealakból képzett: „pecsetemel *megerősitetet* Levelemet” (Ka, 1695); „Malomért *adatott* pénzt” (Msz, 1745).

Beálló melléknévi igenévvel kifejezett minőségjelzős szerkezetek: „*következendő* Fiu agon *lelegendő* Gyermekeimet” (Ka, 1695).

A jövőre való utalást az *-andó*, *-endő* képzős igenevekkel igen pontosan – szinte a közvetlen jövő értékében – használják, pl.: „ez ide *alabb meg irandó* dolog”; „*akkor el kelendő* ezüst vagy arany pénzül” (Nsz, 1738); sőt olyan szerkezetben, amelyben ma folyamatos alak a jellemző – bár ténylegesen a jövőre utalunk –, (pl. *következő* év), a XVIII. században beálló melléknévi igenévvel fejezték ki a jövő idejű eseményt: „a’ *következendő* 1746-dik *esztendő*” (Msz, 1745). Mint az irat keletkezési idejéből megállapítható, a szöveg a mondatban említett év előtti esztendőben keletkezett.

A beálló melléknévi igenév használata annyira kedvelt, különösen a jogi szövegekben, hogy olykor a folyamatos melléknévi igenév helyén is az áll, valóságos jövőre utalás nélkül: „ahoz *tartozando* szőlő öröksiget” (Ka, 1695).

A minősítő jelző kifejezőeszközei között szerepelnek a kérdő, határozatlan és általános névmások: „*valami* gondolattal”; „*valamelly* Hellyben” (Ka, 1695).

A valahova való tartozást az *-i* vagy a *-béli* képzővel fejezik ki: „az *Berkeszi Dioszadi* portiokat” (Sb, 1682b); „*Angliai* üstök nyomtató” (Szn, 1709); „a’ *Kabolapataki* vizen” (Msz, 1745); „örökös *jobbágsági* kötelességre” (Fa, 1754); „és holmi *házbéli* res mobilissek” (Ka, 1677/1703); „*jövendőbéli* szolgálatra” (Nsz, 1738).

A minőségjelzős szó szerkezet meghatározó tagjaként főnév is állhat: „2 *vas* rostély” „24 *uly fa* kalánok” (Sb, 1682a); „*következendő* Fiu agon *lelegendő* Gyermekeimet”; „ahoz *tartozando szőlő* öröksiget” (Ka, 1695).

Tulajdonnév esetében kételemű jelzős szerkezetben a második elem *-ú*, *-ű* képzős melléknév: „*Kis Bégány nevű* faluban” (Mu, 1677/1703); „a *Csuk nevű* szőlőt” (Ka, 1695); „*Hideg Patak nevű* helységbe”; „*Terelinecz Ferencz nevű* Jobbágyomat” (Nsz, 1738).

Az *-ú*, *-ű* képzős több elemű jelzős szerkezet olykor nehézkessé is válhat a jelzőkkel kifejezett különböző információk halmozása és egy szerkezetbe tömörítése miatt: „Egy *Karabely forma* veretű *jancsar puska*” (Sb, 1682a).

Olykor még a jobbágyszerződésekben, a hivatalos levelekben és a végrendeletekben is találunk halmozott minőségjelzős szerkezeteket: „a mely bokretat adot volt *szegeny edes* Feleségem jegyben” (Sb, 1682b); „*jo szo halló, igaz és helylytarto örökös* jobbágyok” (Ka, 1695); „eő K(e)g(ye)lmek *jámbor szófogadó, és Hellytarto* Jobbágya leszek” (Ka, 1695).

A minőségjelzős szószerkezet és a minőségjelzős szóösszetétel között néha nehéz megvonni a határt: „Egy rossz *males hordo*”; „Egy io *vizes csobolyo*” (Sb, 1682a); „*zanto és kászalo Földeivel*” (Hu, 1714); „*halászó vizeivel, szántó és kaszálló földeivel*” (Hu, 1703). Míg az első kettő – helyesírása ellenére is – valószínűleg szóösszetételnek tekinthető, a második két mondatban a *szántó föld* jelzős szerkezet közé beékelődő *kaszálló* – mely szintén a *föld* jelzője – arra utal, hogy a jelzős szerkezet még nem forrt össze egy fogalomká.

A kijelölő jelzős szerkezet

Kijelölő jelzőként a mutató névmások közül gyakori az *ezen, azon* névmás: „*ezen* Levelem erejével” (Ka, 1695); „*azon Hellybe*” (Ka, 1695).

Földrajzi neveken az *alsó, felső* melléknévek kijelölő jelzőként állnak: „*Also Ferneszelybē*” (Mi, 1705); de állhatnak más névszó mellett is: „*az also mezőn*” (Fa, 1696); „*az felső szélle*” (Szn, 1709).

A kiemelő jel középfokú melléknévhez járul: „*Iffibbik Kosa György*” (Msz, 1693). A kijelölő jelző kifejezhető sorszámnevekkel is: „*a’ következő 1746-dik esztendő első napjáig*” (Msz, 1745). Az *-ik* kiemelő jel azonban nem mindig jelenik meg a névmásokon: „*valamelly Hellyben*” (Ka, 1695).

A mennyiségjelzős szerkezetek

A mennyiségjelzőt leggyakrabban határozott számnévvel fejezik ki: „*az ötven* forintokból *húsz* forint, Aszszony Anyámnak levő bizonyos adósság véget” (Ka, 1665); „*Zalogóságomra 60. magyar forintig edig birtam*” (Ka, 1669); „Egy paplan, *harom* lepedő *harom* abrosz *negy* kendő, *ket* parna hely [...] *Harom* Tessenyi igen jo puskak” (Ko, 1674); „*adgyanak tizenket* forintokat” (Sb, 1682b); „*Két* ökörrrel annak ideiben *tizen két Napot* Szolgálni” (Fo, 1771).

A mennyiségjelzőt határozatlan névmás is kifejezheti: „*Harom csontos jo nyergek minden szerszamostol*”; „*egynehany* ulyfalusi” (Ko, 1674); „*kibem minden* köves gyöngyös voltanak”; „*Attyatul es attyafiatul allo minden javait*” (Sb, 1682b).

A mennyiségjelző lehet határozatlan számnév is: „*sok* vas rez szerszamokat” (Sb, 1682b); „*Tekintven mindazon által Sok* gyermekeit” (Fo, 1771);

Szövegeinkben itt-ott még előfordul a régi számolási mód: „*de pénz* *harmad fel* Tallernál, többet sem aranyúl, sem folyó pénzül, az Ladákba nem találtam” (Hu, 1716).

Két leltárban is megtalálható a *bokor* szó ’pár’ jelentésben: „*bokor uly kengyel vasak*” (Ko, 1674); „*Ket bokor Szanto vas nro 2*” (Sb, 1682a).

Számnévi jelzővel bővített mértéknevek is előfordulnak iratainkban (vö. Horváth 2003, 468): „*ket hordo* kaposzta egyik fojtot”; „*ket negyed* arpa az hazhejan” (Sb, 1682a).

Számbeli egyeztetés

A számbeli egyeztetés a mennyiségjelzős szó szerkezetben ingadozó, a számnév utáni egyes szám a többes számmal váltakozik: „*Harom kő vago csakany* nro 3 [...], *Negy csatlo vas* nro 4 [...], *Negy vasas kerek* nro 4 *Ött vas nélkül valo kerek* nro 5 [...], *Tizenket fa villak*” (Sb, 1682a).

Olykor ugyanabban a mondatban változik az egyes és többes szám használata a mennyiségjelzős szó szerkezetben: „*Tizen het roka mal ujak negy roka Torok*” (Ko, 1674).

A birtokos jelzős szerkezetek

A birtokos jelzős szó szerkezet alaptagja lehet jelöletlen: „a Somlyai *Templom epetese*” (Sb, 1682b); „*Vincze János háza*” (Ka, 1695).

A birtokos személyére birtokos személyjel utalhat a jelzett szón: „*Varosunk Petsetjevel*” (Msz, 1693); „*ezen kezem kereszt vonasaval*” (Ka, 1695); „*az fedele fogantyuja*” (Szn, 1709).

Birtokos jelzős szó szerkezettel nevezik meg a településeket: „*Mező Kaszon Városába*” (Ka, 1695); „*sziget járásába*” (Nsz, 1738).

A birtokos jelzős szerkezetben a személyes névmások vagy a *maga* névmás is betöltheti a birtokos szerepét: „*magok szükségére*” (Msz, 1745); „*magam Kötcségén*”; „*az én jelenlétembe*” (Kb, 1795).

A birtokos jelzőt a névmássá vált *kegyelmed*, *kegyelmetek*, *kelmed* is kifejezheti: „*az eő Kigyelmek Keze* alól, es *Hellyekből* el szökném” (Ka, 1695). Példánkban érdekes a halmozott birtokszók eltérő birtokos személyjellel való jelölése, amikor az *ő kegyelmek keze* szerkezetben nyelvünk ősi sajátosságát követve egyes számot használnak a testrésznév mellett, a *hely* főnevet azonban többes számú birtokos személyjellel látják el.

A birtokos jelzős szó szerkezetben a jelző felveheti a genitivus ragot: „*ennek a tizet adgyak Szent Thamasi Úr(na)k*”; „*üdvezult szegeny Feleségemnek halalara*” (Sb, 1682b);

Többszörös birtokos jelzős szó szerkezet is előfordul a szövegekben, s ilyenkor a birtokosra utaló mindkét tag lehet jelöletlen: „*az Mikolai György Ur Udvar Teleke Szomszédságába*” (Mi, 1725).

Többszörös birtokviszony: „*midőn az Országgyűlési Képviselők választása 'kérdése'*” (Szn, 1865).

A birtokos jelzős szó szerkezetben előfordul személybeli egyeztetés: „*magunk kölcségünkön*” (Hu, 1703); „*az említett határok 's ovások megtartásuk mellett'*” (P, 1847).

Az értelmező jelzős szerkezet

A szerződések szövegében gyakori az azonosító értelmezős szerkezet, amelynek egyik eleme személyes névmás, a másik pedig a szerződő felek egyikének neve: „*Mi Monay Kata*, néhay Nábrády János Uramnak’, mostan pedig Nemzetes Miskolczy István Urnak házás= Társa egy részről, másrészről pedig *Horvath János és feleségem Nábrády Mária*” (Ka, 1695). Az idézett mondatban a *mi* személyes névmás három személyt jelöl meg, de a szerződő felek felsorolása közben egy újabb azonosító értel-

mezőt találunk (*feleségem Nábrády Mária*), amely a családi kapcsolatok pontos tisztázását szolgálja. Más példák a személyes névmásnak azonosító értelmező jelzős szerkezetben való használatára: „*Én Szeremi Gulacsy András elsőbenis*” (1677/1703).

Minősítő jelzőnek megfelelő értelmezőként elsősorban melléknévi értékű szófajok voltak használatosak (Horváth 2003, 472): alkalmanként a melléknévből vagy valamely más szófajból *-i* képzővel alkotott melléknév helyett határozóragos névszó vagy határozószó + *való* igenév szerkezete is megtalálható értelmezőként: „*Lancs itt való egy*” (Sb, 1682a); „*Aszszony embernek való mente*, edgy rend Arany csipke rajta *bérletlen és gomb nélkül való*” (Szn, 1709).

A kijelölő jelzőnek megfelelő szerepben álló értelmező felveszi az értelmezett szó ragját: „*hadtuk, és engedjük Aszszonyunk Anyánknak. Monay Kata Aszszonyak'* kezében, és birodalmában (Ka, 1665); „*Az hazban az hatulsoban*” (Sb, 1682a); „*adós leveletem Görög Laszloet*” (Sb, 1682b).

Mennyiségjelzőnek megfelelő szerepben álló határozott számnévi értelmező a leltárakban fordul elő: „*Szebesi pokrocs három*” (Ko, 1674); „*Pujka* vagyon nro 25; *Lud* Kolcseron van nro 24” (Sb, 1682a). Határozatlan számnév is állhat értelmező jelzői funkcióban: „*de pénzt* harmadfel Tallernál, *többet* sem aranyúl, sem folyó pénzül, az Ladákba nem találtam” (Hu, 1716).

A melléknévi és számnévi értelmező jelző együttes használatát jól mutatja a következő – leltárból való – hiányos mondat: „*Fa rosta uly io mas viselt rosz szabasu 2 nro 3*” (Sb, 1682a). Idézett példánkban a felsorolás első részében halmozott melléknév, a második részben befejezett melléknévi igenév és kételemű, *-ű* képzős jelzős szerkezet tölti be az értelmező szerepét, s bár ez utóbbiban az értelmezett szót a *más* névmással helyettesítették, mégis van egy mennyiségjelzőnek megfelelő szerepben álló, határozott számnévi értelmező jelzője is.

3.5. AZ ÖSSZETETT MONDATOK

A vizsgált szövegekben szereplő összetett mondatok bemutatása a bennük előforduló nagy számú latin kifejezés és akár mondatrészlet miatt nem egyszerű feladat. Emiatt csupán néhány példát ragadtunk ki szövegeinkből, hogy ezekkel szemléltessük a mondat szerkesztés jellemzőit, amelyek csak részben követhették a beszélt nyelvet, és sok esetben – a hivatalosság érdekében – bonyolult, nehézkes mondatok születtek.

3.5.1. AZ ALÁRENDELŐ ÖSSZETETT MONDATOK

Az alanyi mellékmondat

Vonatkozó kötőszó: „*az mellyikünk'* a maga részét le teheti, szabadossan le tehesse” (Ka, 1665).

Tárgyi mellékmondat

hogy kötőszó, közlést jelentő: „En Mathé János *adom tudtára* mind a mostaniak(na)k, mind a következők(ne)k , *hogy* én magam szabad akaratomból

adtam magamat, és következők Fiu agon leendő Gyermkeimet örökös jobbagyúl” (Ka, 1695); „*vallom* ez levelemnek Rendiben, *hogy* én bizonyos és el tavezhatatlan bizonyos szükségektől Kényszerítettvén” (Mu, 1677/1703). Az *adom tudtára-vallom* szókapcsolat a szerződések formuláinak része, ezért gyakori az iratainkban.

Kötőszó nélküli: „Ha szembe Lehet valamelly Törvény tudó Prokattorral Kelmed kerdje meg *ha* V. Ispán az Testamentum Törvenyes vagy Törvénytelensege bírájá Lehet é” (Ka, 1756). A *ha* itt eredeti ’vajon’ jelentésében fordul elő, a mondatvégén a lehet igéhez kapcsolódó *é* kérdőszó szinonimájaként, a mondatnak tehát nincs kötőszava.

A helyhatározói mellékmondat

Utalószó és kötőszó: *oda... az hova:* „*oda* colloqualhassak *az hova* szeretik” (Mu, 1677/1703).

Az időhatározói mellékmondat

Kötőszó: *hogy*: „A minapába *hogy* itten vólt az Ur nállam forgattunk” (Bsz, 1798).

Feltételes sajtós jelentéstartalmú:

– **Kötőszó a *ha*, utalószó nincs:** „*hogy ha* pedig valami gondolattal Viseltetvén, az eő Kigyelmek Keze alól, es Hellyekből *el szőkném el bujdosnám*, ezen Levelem erejével, [...] magok, és kit ágon livő maradékok posteritasok, es Legatariusok *meg foghaszanak fogathassanak*” (Ka, 1695). A mellékmondatban az ige felszólító módban áll.

A módhatározói mellékmondat

Utolsó és kötőszó: a képen... amint, úgy...az mint: „holmi házbéli res mobilissek’, és suppellectiliák véget, alkuttunk meg atyafiságossan *a képen, a mint* rendel következik” (Ka, 1665); „*az mint* leg jobban lehet adgyak *ugy* el” (Sb, 1682b).

Utalószo ügy, kötészo hogy: „én magam szabad akaratombúl *adtam magamat*, és következő Fiu agon lejendő Gyermkeimet örökös jobbagyúl Nzetes és Vitezlő Racz Adam Uramk és Feleseginék Nzetes Tordai Maria Aszonyk, és az ő Kglk két agon levő maradékinak posteretasinak, successorinak, és Legatariusinak *ugy hogy* eő Kglkk jo szo halló, igaz és helylytartó örökös jobbágyok leszek” (Ka, 1695);

A tekintethatározói mellékmondat

Utolsó, köztársasági: úgy... hogy: „Az evictiot pedig én magamra maradékimra successorimra poszteritasimra es Legatariusomra fel veszem *úgy hogy tartozzam* mind én, s mind proscriptusim tartozának megh irt szegedi István Uramot feleségét Begányi Maria Asszont és praescriptusit azon specifikalt Begányi és Fornosi portióban minden legitimus impetitorok ellen [...] megh oltalmazni” (Mu, 1677/1703).

A fokhatározói mellékmondat

Hasonlító fokhatározói mellékmondat (amely Haader meghatározása szerint az említett fogalmak intenzitását egyfokúan hasonlítja, azaz a fogalmak egyenlő aránya jelenik meg a hasonlítottban és a hasonlóban) (2003. 538).

Utalószó, kötőszó: *annyiban...amennyiben*: „mint hogy pedig én *a menyibē* acquiralt, és nekem testalt, *anyiban* magamat defendalhatom” (Ka, 1756).

Feltételes hasonlítás

Utalószó, kötőszó: *el annyira... hogy ha*: „*El annyira* el nyomorodtunk jo K(egye)lmes Urunk, *hogjha* Excellentiadnak Uri K(egye)lmes Grat(ia)ja hozzánk nem- járulánd és nyomorult állapotunkban édes Attyai- K(egye)lmes szemekkel reánk nem tékint végső pusztulásra kell jutnunk.” (Szn, 1703).

A célhatározói mellékmondat

Kötőszava: *hogy*: „Mostani malombiroságomban *hogy* a’ malom hibáson *meg ne maradna* egy ujj malomkövett hozattam magam Kötcségén” (Kb, 1795), ahol a *hogy* kötőszóval bevezetett célhatározói mellékmondat beékelődött a főmondatba. A mellékmondatban a latin hatásra elterjedt feltételes módú igealak található.

Utalószó, kötőszó: *oly véggel... hogy*: „az T. N. Vármegye Determinatioját ide rekesztem, *olly véggel hogy* annak expositioja ellen ha ugyan igaz nemvolna a maga Reflectioit és fundamentumos felelettyét [...] mennél előbb Keszecse el Kedves Uram Bátyám”(G, 1804).

Az aszemantikus határozói mellékmondat

Akarat, szándék: „en felyeb meg nevezet Maté Janos *Kötelezem* magamat, és Következendő gyermekeimet *arra hogy* iltem fogytaig eő K(e)g(e)lmek(ne)k jámbor szófogadó, es Hellytartó Jobbágya leszek ...” (Ka, 1695).

Értelmi működés: ide sorolhatjuk a *tud vkit vminek* szerkezetet: „és esketni kellenek Kelmetik dolgában, ha ismérte é Kelmetek levelit, es Horvath Gabor *Uramat* is *tudjak é* osztalyos és vër szerint valo *Atya fia k(na)k*” (Ka, 1756).

129

A JELZŐI MELLÉKMONDATOK

A minőségjelzői mellékmondat

Az utalószó elmaradhat, a kötőszó vonatkozó névmás, leggyakrabban előtag nélkül (vö. Haader 2003, 519): „Nabrády Borbála Tordai Sigmondné Nabradi Maria Horváth Jánosne Telekrül való Levél, *mellyet* az Atyok Nábrady János adott vólt el Zalogban Kosta Pálnak” (Ka, 1751).

A vonatkozó névmási értelemben használt **valamely határozatlan névmás is előfordult kötőszóként**: „El nem mulatunk K(egye)lmes jó Urunk, semi utakat és módokat *valamellyeket* tudhatunk [...] fel keresnünk” (Szn, 1703).

Hogy kötőszós: „mi egj’ más között töttünk *illy* meg változhatatlan *Cserét, Hogi* ennekem fellyéb emlitet Rácz Mihályk lévén valamely édes Anyámtul állo Rész Joszágom N. Beregh V(ár)(me)gyeben Hallábor nevű Faluban” (Hu, 1715).

A kijelölő jelzői mellékmondat

Haader szerint „ha az alaptag helyet vagy időt fejez ki, a kötőszó a megfelelő vonatkozó határozószó is lehet” (2003, 519): „és *azon* Hellybe *a hova* akarják, szállithassanak” (Ka, 1695).

Az értelmező jelzői mellékmondat

Kötőszava: *aki* vonatkozó névmás: „*Mi Tordaj Sigmond successori, akik anyai Linean Nehai Tordaj Sigmondtól deveniáltunk*” (Ha, 1764).

A birtokos jelzői mellékmondat

Kötőszó, utalószó: *azoknak... akik:* „Tordai Borbála Aszonytul szarmazott Testvér Atyafiai, úgy mint Matolcsi István, Samuel, György János, Ersebeth magunkra válalván *azok(na)k* is terheket, *a kik* velünk Testverek Léven...” (Ha, 1764).

A SAJÁTOS JELENTÉSTARTALMÚ MONDATOK

A hasonlító mellékmondat

Kötőszava *minthogy* ’mint ahogy’ jelentésben: „és ezen dologban vérségi jussok vagyon, es lehetne Halabori Territoriumon Condivisionalisok, *minthogy* ekkorig” (Ha, 1764).

A feltételes mellékmondat

Az időviszonyt felváltotta az oksági viszonyt tartalmazó feltételeesség (Haader 2003: 546), **kötőszava a ha:** „*ha* pedig K(e)g(e)l(mete)k magát el vonya, en Isten és ember előtt ment lesznek es Karok(na)k okai magok lesznek Kigyelmetek” (Ka, 1751).

A megengedő mellékmondat

Kötőszava: *ámbár:* „*ámbár* tellyes hatalmom Volna benne, hogy ötet azon telekbül Ki mozditanam, és más Emberemet oda helyhezhetném. Tekintvén *mindazon által* Sok gyermekeit, és hogy mind ez ideig Fő adó fizető ember volt, tovább való Dispositiomig bekességben hagyom” (Fo, 1771). Haader az *ugyan* kötőszó kapcsán említi meg, hogy a középmagyarban e kötőszó még megerősítésre szorul, ezért „a tagmondategyüttesek második tagmondatában rendszeresen megszorító ellentétes kötőszót találunk” (2003: 685). Ezt tapasztaljuk az *ámbár... mindazonáltal* páros kötőszavak esetében is.

3.5.2. A MELLÉRENDELŐ ÖSSZETETT MONDATOK

A kapcsolatos mondatok

Egyszerű kapcsolatos viszony

– **Kötőszó nélkül:** „22 jó Reggel Farnosra mennyünk Délig az egész munkát el végezzük” (G, 1804b);

– **És kötőszóval:** „A házbéli Portékákon meg alkuttunk’, és egyéb holmi aprólék praetensiókat, mindenikünk részirül Sopiáltuk” (Ka, 1665). A beszélt nyelvet követő mobdateszerkezetet találunk egy kaszonyi levél utóiratában, egy többszörösen összetett mondatban, amelyben több, lazán egymáshoz fűzött kapcsolatos mellékmondat követi egymást: „Ha szembe Lehet valamelly Törvény tudó Prokatorral Kelmed kerdje meg ha V. Ispán az Testamentum Törvényes vagy Törvénytelensége bírálja Lehet é ha nem Lehet, mellyik Törvény mellett es írja fel Kelmed, és hozza el magával.” (Ka, 1756).

Összefoglaló kapcsolatos viszony

– **Kötőszava:** *mind... mind:* „tartozzam *mind én, s mind proscriptusim* tartozanak” (Mu, 1677/1703). Ebben a mondatban a *mind* páros kötőszó mellett az *s* kapcsolatos kötőszót is kitették.

Az ellentétes mondatok

Szembeállító ellentét

– **Kötőszava:** *pedig~peniglen:* „az Szalletat jobbagyokat *pedigh* ha eő kigyelmek ugy akarnák tehát szabadossan onná el...el vihessék” (Mu, 1677/1703); „ennekem fellyéb említet RácZ Mihályk lévén valamely édes Anyámtul állo RésZ Joszágom N. Beregh V(á)r(me)gyeben Hallábor nevű Faluban, Ennekem *peniglen* említet Munkácsi Istvánnak lévén édes AnnyáruI itt szerelmes Gyermekemet illető rész Joszágocskám N. Maramaros Vármegjében Ripinyei Rhomadábā az also Járásban” (Hu, 1716).

Kizáró ellentét

– **Kötőszava:** *nem... hanem:* „azon alkmatlan Asszonnyal az időt *ne’* tölcsök, *haném* rövideden ki halgatván töllé Szabadullyunk” (G, 1804a).

Megszorító ellentét

– **Kötőszava** *mind az által:* „az Sipos Pal telekén kívül az kit pro successionē magunknak fen hattuk *mind az által* aztis eő kigyelmek zabadosan usuálhassák es birhassák” (Mu, 1677/1703).

A választó mondatok

Megengedő választás

Kötőszava vagy~avagy: „most *illetne, avagy* jövendőben *illethetne*”; „valami epületett tétetnének az pusztá teleken *avagy* Jobbágyot záletananak reajok” (Mu, 1677/1703); „miként osztozott Kigyelmed üdvezült edes anya, vagy Kigyelmed Nagy Anya az Kaszonyi joszág eránt, *a vagy* valamelly tsere, vagy alku lett volna Horvath Gabor Uramal, *vagy* Contradictio, es protestatio esett volna” (Ka, 1756). Az utóbbi mondatban az első és a második tagmondatban mellérendelő választó szószerkezet is szaporítja a választási lehetőségek számát, miközben a választó tagmondatok között az *avagy* és a *vagy* kötőszót változtatja a szöveg írója.

A következtető mondatok

Kötőszava és: „már Prokatorom vagyon, és esketni kellene Kelmetik dolgában” (Ka, 1756);

Kötőszava arra nézve: A kissé hivatalos ízü kötőszó, amely akár *úgyhogy* is lehetne, természetesen egy szerződés szövegéből való, amelyben telekcserét rögzítenek: „melly Joszág tavoly lévén töllem, es tavolyléte miatt keves és talám semmi hasznat nem vehetvén az Jobbagjuktul es még osztatlanok is lévén, *arra nézve* adtam es Béreltem az mas kozelyebb említet rész Józágocskamot Nms Maramaros Vrgyebē Ripinye nevű Falubā RácZ Mihály urk” (Hu, 1716).

Kötőszava úgyhogy: „én is pedig a fentebb említett Urnak engedek szabad építést, *ugy hogy* a kiváltáskor, én, vagy utánam következő successorim tartozzanak a teleken való épületet a summával edgyütt ki fizetni” (Ó, 1798).

3.6. A SZÖVEGEK HELYESÍRÁSA

3.6.1. A MAGÁNHANGZÓK JELÖLÉSE

XVII. század

A rövid magánhangzók jelölése

Vizsgált szövegeinkben a XVII. században csak négy rövid magánhangzó, az *u*, *o*, *a* és az *e* jelölése volt következetesen mindig ugyanaz a betű:

- u*: *Udvar* (Ka, 1665); *ugyan* (Ka, 1695), *uttunk* (Msz, 1693), *ugocsa* (Fa, 1696);
- o*: *forint* (Ka, 1665), *lako*zo (Ka, 1669), *ahoz* (Ka, 1695), *Polgarok* (Msz, 1693), *oltalmazom* (Fa, 1696);
- a*: *alkuttunk* (Ka, 1665), *rajta* (Ka, 1669), *adom* (Ka, 1695), *darab* (Msz, 1693), *patak* (Fa, 1696);
- e*: *Beregh* (Ka, 1665), *Teleket* (Ka, 1669), *megnevezett* (Ka, 1695), *Keskeny* (Msz, 1693), *hegye* (Fa, 1696).

Az előzőeknél sokkal változatosabb képet mutat az *i* hang jelölése, amely négyféle betűvel jelenik meg a szövegekben: a gyakrabban használt *i* és *y* mellett előfordul az *j* és a *j* betű is. Az *i* mellett az *j* -t főleg családnév írásában használják, de más szóban is előfordulhat.

Az *ö* hang ékezte elmaradhat: *konyvek* (Ko, 1674).

i (*y*, *ÿ*, *j*): *Mi*, *limitáltatva* (Ka, 1665), *forintig* (Ka, 1669), *illik* (Mu, 1677/1703), *valamj* (Ko, 1682), *Szighet*, *Tisza* (Msz, 1693). A személynevekben jelentkező *y* -*j*-nal, *j*-vel vagy *i*-vel váltakozik, sőt az *y* és *j* akár együtt is szerepelhet: *Monay*, *Nábrády~Nábrády* (Ka, 1665), *Tordaj* (de ugyanabban a szövegben *Nehaj*, *Nabradi~Nabradý* is előfordul) (Ka, 1669), *Gulacsy András~Gulacsi Istók* (Mu, 1677/1703), *Hatszegi~Hatszegi*, *Pelej*, *Szathmáryj* (Ko, 1682), *Gulacsý*, *Dolhai* (Fa, 1696).

ü (*ű*, *u*): Az *ü* hangot mindegyik szövegben jelölik *ü*-vel, de ugyanezekben olykor jeletlen marad ez a hang: *fekőtöstul* (Ko, 1674), *tuzhely* (SB, 1682a), *hütös~hutos* (Msz, 1693). Vannak olyan iratok, amelyekben a rövid és hosszú *ü*-t egyaránt *ü*-vel jelölték. Ez a jelölésmód minden bizonnyal a pont és a vessző elnagyolt írásából eredhet: *levelünk*et, *kezünk*, *mindenikünk*, *leteszük*, *épület*, *felül*, de ugyanott olvasható a *küldött* (Ka, 1665), *űdvezult* (Sb, 1682b), *együtt* (Ka, 1695) szóalak is.

ö (*eö*, *eő*, *o*): Az *ö* betű csak az 1665-ös kaszonyi iratban, valamint egy beregi és egy máramarosi dokumentumban fordult elő: *küldött* (Ka, 1665), *jövendőben*, *Földjeivel* (Mu, 1677/1703), *György*, *Fő*, *hütös* (Msz, 1693). Más esetekben vagy *eö*: *Eöcseimnek* (Mu, 1677/1703), vagy *eő*: „*eő* kigyelmek” (Mu, 1677/1703), vagy *ő* a

jelölése: *őrőkös, őrőkös, őrökségért, Kőtelezem* (Ka, 1695), de előfordul ékezet nélkül is: *hutos* (Msz, 1693).

A hosszú magánhangzók jelölése

A hosszú magánhangzók közül az *á* és *é* jelölésére egy-egy betűt használnak egységesen a vizsgált iratokban, az egységes írásmód azonban nem jelenti azt, hogy mindenütt következetesen jelölik is ezeket a hangokat. A máramarosszigeti iratban a hosszú magánhangzók közül éppen csak az *á*-t jelölik, de azt sem következetesen. A sárosberkeszi (1682b jelű) szövegben az *á*-t következetesen *a*-val írják: *Fai, Janos, akarmi, maramarosi*. Az *ű* megtalálható mindegyik szövegben, az *ő* csak a máramarosszigetiből hiányzik, de a szokásos írásmód mellett olykor más jelölés is előfordul (*ũ, eő, ȯ*). Az *ó* és az *ú* hangot három-három szövegben jelölik *ó*, illetve *ú* betűvel, az *í*-t vizsgált irataink közül csak egyben találjuk meg.

ú (~*u*): *Joszágabúl*, de *Ur* (Ka, 1665); *uly ’új’* (Ko, 1674), *buzás, turos* (Sb, 1682a), *Jobbágyúl* (Ka, 1695); *túdtára* (Mu, 1677/1703);

ó (~*o*): *hasonló, Miskólczy, való* (Ka, 1665); *roka, jo* (Ko, 1674), *szanto, vago* (Sb, 1682a), *szolicsa*, (Sb, 1682b), *Udvarbiro* (Ko, 1682), *alól, tartozandó* (Ka, 1695); *Istók, Miklős* (Mu, 1677/1703);

á (~*a*): *házás=Társas, Nábrády~Nabrády* (Ka, 1665); *Páll, Vármegyibe* (Ka, 1669); *Fai, maramarosi* (Sb, 1682b), *Városába, jámbor, vonasaval* (Ka, 1695); *Gulácsi, Begányi~Beganyi* (Mu, 1677/1703), *Birák* (Msz, 1693), *átal, András*, de *Mandi* (Fa, 1696);

í (~*i*): A mai köznyelvi hosszú *í* helyén szinte következetesen *i* található: *igy, írassa, megirt* (Ka, 1665); *megirt* (Ka, 1669); *szíjjával* (Kö: 1674), *tízet* (Sb, 1682b), *szállithassanak, megerősitetet* (Ka, 1695); *kivantatik, megh irt* (Mu, 1677/1703), *szolgabirot* (Fa, 1696);

é (~*e*): *feleségem, másrésről* (Ka, 1665); *En, egész ’egész’, épülettel* (Ka, 1669); *lévén, hétt*, de *reszt ’részt’, ket ’két’* (Ko, 1682), *Maté, szőkném*, de *es, ennekem* (Ka, 1695); *telekén, Zalog képpen* (Mu, 1677/1703), *Vármegyében, Délről* (Fa, 1696);

ű (~*ü*): *épület, kívül* (Ka, 1665); *épülettel, nevű* (Ka, 1669); *tűz, údvezult* (Sb, 1682b), *Hellyekbül* (Ka, 1695); *kívül, épületett, nevű* (Mu, 1677/1703), *kezebül* (Fa, 1696);

ő (~*ȯ*): *levő, illendő* (Ka, 1665); *levő* (Ka, 1669), *kőlcsek*, de *vőtt és tön* (Sb, 1682b), *szőlő, következendő* (Ka, 1695); *elsőbenis, Levő, eő*, (Mu, 1677/1703), *idő* (Fa, 1696).

3.6.2. A MÁSSALHANGZÓK JELÖLÉSE

A zárhangok, az *l* és a nazálisok helyesírása általában egységes, a *b, d, p, l, m, n* és *ny* hangok jelölésére mindig ugyanazokat a betűket használják, a *t* és a *g* jelölésekor – egy munkácsi és egy máramarosszigeti irat kivételével – csak a tulajdonnevekben megjelenhet a *h* betű is: *th* és *gh*: *Horvath* (Ka, 1665), *Beregh* (Ka, 1669), *Mathé~Maté* (Ka, 1695), *Beregh, Dologh, megh becsülvén, megh irt, migh, pedigh, zálógh képpen* (Mu, 1677/1703), *bizonyasaghara, közönseghes, maghunkra, megh Erössitve, Szighet, Thamás, Thanats, zaloghkeppē* (Msz, 1693), *Bogathi* (Fa, 1696).

Ugyanezekben a szövegekben a *t* és a *g* betűt *h* nélkül is írják: *tudtára*, *akaratbul*, *szükségektől* (Msz, 1693).

sz: Az *sz* hang írása változatos képet mutat, mivel összesen hatféle jelölése lehetséges. Az *sz* írásmód mindegyik iratban megtalálható, de a [z~β~] is gyakori, a *z* és az *s* azonban csak egy-egy írásban fordult elő: *részirűl*, [zeméllye (Ka, 1665), *Kosztá*, *Kaßon*, [uce]oraitul (Ka, 1669), *sijastol* (1682a), *szabad*, *szőlött*, jo [zo halló, Hofu, *kereßt*, *leßek* (Ka, 1695), *Asßontul*, [zegedi, *ßabadossan~zabadosan* (Mu, 1677/1703), *tiszárul~Tißa*, *ßüksigeektül*, *kenßerittet*, *ßeren* (Msz, 1693), *A[z]zonnak*, *ezztendeig* (Fa, 1696);

z: kezében (Ka, 1665), *Hazat*, *Zalogoságomra* (Ka, 1669), *tartozandó* (Ka, 1695), *az*, *zálogh* (Mu, 1677/1703), *hatarunkhoz*, *tizen ket* (Msz, 1693), *tartozzék* (Fa, 1696);

s: Az *s-t* (s~ [z~Sch~sz) ötféleképpen írták, és bár *e* hang írásmódja változatos, az iratok nagy részében az *s* betű megtalálható az *s* hang jelölésére, és csak két iratban fordulnak elő kirívó eltérések, pl.: [zellyem, *Szebesi* 'Sebesi' (Ko, 1674), *Seles kapa* 'széles kapa', [zer főző űlt, [zerpenyő, ezzel szemben *Szeker*, *Szeg*, *Somlyo*, *veső*, *vas* (Sb, 1682a). E két dokumentum (Ko, 1674 és Sb, 1682a) azonos kéztől származik, és az írásmód alapján akár arra is gondolhatunk, hogy szerzőjük esetleg beszédhibás lehetett, vagy egyszerűen arról van szó, hogy a külsőre gondosan megformált írás a helyesírásban járatlan, gyakorlatlan lejegyzőtől származik. Más példák az *s* jelölésére:

irassa, *közönseges* (Ka, 1665), *sumát*, *házas Tarját*, *Zalogoságomra* (Ka, 1669), *foghá]anak*, *Keskeny* (Ka, 1695), *félesege*, *vihe]ék* (Mu, 1677/1703), *Nemes Maramaros*, *es keskeny Janos Eskütt*, [ok (Msz, 1693), *nyarason*, *nyoma]on* (Fa, 1696);

zs: A *zs-t* háromféleképpen jelölik: *s~j* ~*z*: *Sigmond* (Ka, 1665), *karmazin* 'karmazsin' (Ko, 1674), *Sendely* 'zsindely' (Sb, 1682a), *Erlébethé* (Ko, 1682), *Balas* (Msz, 1693), *Suzánna* (Fa, 1696);

c: A *c* jelölésére gyakoribb a *cz*, de előfordul a *c* és a *t* is latin eredetű szóban: *Miskólczy*, *nyolczvan* (Ka, 1665), *Lasztocky* (Ka, 1669), *Vincze* (Ka, 1695), *Daroczi* (Mu, 1677/1703), *Recognitionak*, *Civilisi* (Msz, 1693), *kilencz* (Fa, 1696);

cs: Jelölése *cs~ts*: *petsétünket* (Ka, 1665), *Csuk* (egy szőlőbirtok neve), *pec]etemel* (Ka, 1695), *Gulac]y~Gulacsi*, *Ööcséimnek* (Mu, 1677/1703), *Csere* 'dombő, kes *tsinalo* (Msz, 1693), *Fancsikán*, *rétecsket* (Fa, 1696).

Három iratban, a Kováson 1674-ben készített, a tolvajok által okozott kárról felvett leltárban, a (Sáros)Berkessen 1682-ben kelt végrendeletben (b jelű) – mindkettő egy kéz írása –, de a sárosberkeszi leltárban is (1682a) – amelyet más jegyzett le – következetesen *cs-vel* írják a *c* hangot: *palancs* 'palanc', *pokrocs* (Ko, 1674), *berbencse* (4-szer), *ecsetes* 'ecetes', *icse* 'ice', *kemencsenek*, *Kolcseron* 'Kolcéron', *Lancs* 'lánc', *Pincseben* 'pincében' (3-szor), (Sb, 1682a), *csigan* 'cigány', *Debrecsenben*, *Kolcser* 'Kolcér', *nyolcs*, sőt a *t + sz* összeolvadását is *cs-vel* jelölik: *tecsik* 'tetszik' (Sb, 1682b). A *c* hangnak az itt felsorolt *cs-vel* való jelölése mellett egyetlen szóban, a *kilencz* számnévben (Sb, 1682a) fordul elő *cz-vel* való írásmódja az említett szövegekben. A negyedik szövegben, a Kováson 1682-ben keletkezett iratban viszont *cz-vel* jelölik a *c-t*: *Ferencz*, *kilencz* (Ko, 1682). Ugyanezekben a szövegekben a *cs*

hangot – egy kivétellel – *cs* betűvel írják: *csipke*, de *czont* (Ko, 1674), a berkeszi leltárban ugyanez a szó *csont* (Sb, 1682a).

gy: A *gy*-t (*gy~g~dgy~dg~dgi*) is ötféleképpen írták, de a jelölések között akad két olyan – ritka – írásmód, amely csak egy-egy iratban szerepelt: *g*: *lengely* 'lengyel', *hadnag* 'hadnagy' (Ko, 1674), *Jobbágyot*, *kegyelmének* (Ka, 1665), *dg*: *edg* 'egy' és *dgi*: *edgik* 'egyik' (Ko, 1682); *fogytaig*, *Gyermekeimet* (Ka, 1695), *Adgiuk~adgyuk*, *nagjob*, *Lengyel* (Ms, 1693), *vagyon* (Fa, 1696).

ty: *atyafiságosan* (Ka, 1665), *Atyámfiainak*, *Mátyás* (Mu, 1677/1703), *Rekettye* (Fa, 1696);

j: A *j* hangot háromféleképpen írják (*j~i~ly*), gyakran *ly*-vel: *Szillyak~Jizijak* (Ko, 1674), *uly io* 'új, jó' (Sb, 1682a); *Jóságábúl* (Ka, 1665), *Iffibbik* (Ms, 1693), *bujdosnám* (Ka, 1695), *Fejes, dölője, ejszakrol* (Fa, 1696).

ly: A *ly* írásmód mellett, minden bizonnyal a kiejtést követve, megjelenik a *j* is egy szóban: *Jzeméllye* (Ka, 1665), *mellybül* (Ka, 1669), *kajha* (1682a), *helytartó* (Ka, 1695), *fellyeb* (Mu, 1677/1703), *fertállly* (Ms, 1693), *szemelyek* (Fa, 1696).

ny: Az *ny* jelölésére csak egy betűt használnak: *bizonyságára* (Ka, 1665), *Beganyi* (Mu, 1677/1703), *Nyilas* (Ms, 1693), *nyarason* (Fa, 1696).

A XVIII. és a XIX. században a fenti jelölésmódok továbbra is megmaradnak a magánhangzók és a mássalhangzók körében is, de az egységesülés egyre szélesebb körben terjed a helyesírásban is, s a ritkább jelölésmódok csak néhány iratra korlátozódnak, miközben a hosszú magánhangzókat is egyre gyakrabban jelölik írásban. A szóelemző írásmód mind inkább háttérbe szorítja a kiejtés szerinti írásmódot, és a XIX. század elején már csak elvétve akadnak olyan iratok, amelyekben a szóelemző írásmód használata közben egy-egy szót még kiejtés szerint írnak.

A magánhangzók helyesírásáról megállapítható, hogy még a XIX. században is sok a bizonytalanság, és nagy a tarkaság egyes hangok jelölésében. A legegységesebb két rövid magánhangzónak, az *u*-nak és az *o*-nak a jelölése, amelyeket a vizsgált időszak elejétől kezdve ugyanazzal az egy-egy betűvel írnak. Egyetlen kivételtől eltekintve az *a* hang jelölése is következetes. Csak két dokumentumban fordul elő a zárt *ē* jelölése a XVIII. században.

A többi rövid magánhangzónak, valamint a hosszú magánhangzóknek még a XIX. században sem következetes az írásmódja. Az *i* jelölésére a korábbi iratokban köznevekben is találunk más betűket (*y~j~j~yj*), a XIX. században azonban már csak a hagyományörző írásmódnak köszönhető az előfordulásuk egy-egy családnévben.

A legvegyesebb és legkövetkezetlenebb az *ö* és *ő* jelölése. Ez részben abból is ered, hogy a két hangot sok lejegyző írásban nem különbözteti meg, s vagy egy vízszintes vonással (*ō*) jelöli a rövid és hosszú magánhangzót egyaránt, vagy a magánhangzó időtartamától függetlenül vagy csak a pontot vagy csak a vesszőt használja melléklétként minden szóban. Az *eō* betűkapcsolatot is egyaránt használják a rövid és a hosszú magánhangzó jelölésére is. Így az *ō* (*ō~eō~ō~ō~o~eō~eo*) és *ő* (*ő~eő~eő~ő~ō~eo~eő~o*) hang jelölésére 7–7 betűt vagy betűkombinációt alkalmaznak.

A mássalhangzó írásában csak a *p*, *b*, *d* és az *m*, *n* hang jelölése teljesen egységes, de már a harmadik nazálisnak, az *ny*-nek a szövegekben való jelentkezéséről ugyanez nem mondható el, mivel az *nj* és *ni* írásmód is felbukkan egy-egy dokumentumban.

S bár akad néhány más mássalhangzó is, amelynek a jelölésére az esetek nagy többségében ugyanazt a betűt használják a vizsgált időszakban, de mellettük – gyakran család- vagy helynevekben – a megszokottól eltérő írásmód (pl. *Beregh*, *Szathmár*, sőt *Ugocsha*) is szerepelhet.

Az *s*–*zs*, *sz*–*z*, a *c*, *cs* és a *gy* írása még a XIX. században is ingadozó és bizonytalan. Ezzel magyarázható, hogy a *gy* jelölésére 9 különböző betűt vagy betűkombinációt használtak, de az *s* és *sz* hangot is hétféleképpen, a *zs*-t és a *cs*-t hat-hat, a *c*-t ötféleképpen írták. Az *s* és az *sz* szinte minden szövegben legalább három–négyféle alakban olvasható. Ebből következik az *sz* és az *s* változatainak nagy számú előfordulása.

Dokumentumaink tanúsága szerint a helyesírás a meglevő szabályok és normák ellenére még a XIX. század elején is igen ingadozó. Ez eredhet abból is, hogy a lejegyzők más-más iskolának vagy más felekezetnek a normáit követték, de abból is, hogy az irodalmon kívüli szövegek szerzőinek helyesírása nem volt túl stabil, ezért sok volt a bizonytalanság és a következetlenség akár egy-egy szöveg írásképeiben is.

4. A XVII–XIX. SZÁZAD KÖZIGAZGATÁSI SZAKNYELVÉNEK JELLEMZŐI A VIZSGÁLT IRATOKBAN

Bereg, Máramaros, Szatmár és Ugocsa területéről adott kép nem volna teljes a korszak közigazgatási szaknyelvére tett kitekintés nélkül, hiszen ez nemcsak szövegeink szerkezetét, hanem szóhasználatát, frazeológiai szerkezeteit és olykor akár még hangalakját is meghatározza.

Vizsgált anyagunk jelentős része nem magánlevél, hanem különböző szerződések (zálogba adás, zálogba vétel, birtokcsere, kötelezvény, örökösödés, örökséget megosztó ún. osztálylevél), amelyet a következő táblázatban mutatunk be:

Az elemzett iratok témájuk szerint és korszakonként a következőképpen oszlanak meg:

Az irat témája	Középmagyar kor		Újmagyar kor		Összesen
	XVII. sz.	XVIII. sz. (1772-ig)	XVIII. sz. (1772-től)	XIX. sz.	
családi levél		3	1		4
hivatalos levél		7	2	14	23
örökösödés	2	3			5
zálogba adás, kölcsonkérés, adósságlevél	3	6	1	1	11
zálog kiváltása		1			1
adomány		1			1
adósság megadása	1				1
szerződés		1		1	2
birtokcsere		1			1
szegődési szer- ződés	1				1
leltár	2	1			3
végrendelet	1				1
politikai				1	1
tanúvallomás				1	1
Összesen	10	24	4	18	56
	34		22		

Természetesen az iratoknak tartalmuk szerint való kategóriákba sorolása nem könnyű feladat, mert a levelek között akad családtagnak szóló hivatalos hangvételi levél (Kb, 1795), illetve hivatali személynek szóló, de inkább a köznyelvi stílushoz közel álló írás (Gsz, 1804).

Vizsgált szövegeink – különösen az osztálylevelek, a zálogba adás vagy zálogba vétel, a birtokcsere, a jobbágnak szegődés, de mindenek előtt a tanúkihallgatás –

szóban elhangzott közlésnek írásban való rögzítése. Bár ezek az ügyek „magán érdekűek”, amelyek az „egyes polgárok által, tehát ’a tisztviselőknek közbenjárásuk nélkül is elintézhetőek’ – fogalmazza meg Bokrányi A magyar tisztí írásmód című könyvében (1846, 3), amely a közigazgatási és jogi teendőket ellátó hivatalnokok számára nyújt segítséget arról, „hogyan kellessék az előfordúlható nyilvános, és magán érdekű tárgyakban eszméinket írás által kifejezni” (1846, 2). A szerző szerint nemcsak a tisztviselőknek és „ügynököknek” kell tökéletesen ismerniük a „hosszú gyakorlaton törvényesen alapított szabályokat”, „mellyek szerint minden nyilvános, vagy magán érdekű tárgyak’ elintézésében gondolatainkat ’s képzeteinket írásban nyilvánítanunk kell...” „hanem minden egyes polgárnak” (1846, 4). S míg a tisztviselőknek kötelességük a tisztí írásmód elsajátítása – mivel nélküle nem tudnák feladataikat ellátni –, addig a polgároknak azért van szükségük e szabályok elsajátítására, mert „hogyha e’ tudományban járatlanok, dolgaiknak elvégzését másra bízni kénytelenítettvén, számtalan veszélyeknek tétetnek ki” (1846, 4).

Már századokkal ezelőtt is tisztában voltak azzal, hogy a hivatali vagy a közigazgatási-jogi szaknyelv – még ha ezt nem is fogalmazták meg a szociolingvisztika napjainkban használatos meghatározásaival – más nyelvhasználati szintet jelent, mint pl. a köznyelv vagy a nyelvjáráások. Erre Bokrányi a „futó levelek” kapcsán utal, amelyeket ajánlásai között éppen csak megemlít, mondván: „fogalmaztatnak a’ nép közt divatozó nyelven” (1846, 142).

Az említett műből kiderül, hogy a hivatalos iratok megszerkesztésének nálunk is – akárcsak más nemzeteknél – régi hagyományai vannak, s a szerző maga is jó néhányat felsorol az elődök közül, bár azok szintén a XIX. század elején keletkezett művek. Mint fent utaltunk már rá, iratainkat ugyan igyekeztünk úgy összegyűjteni, hogy azokban a beszélt nyelvhez minél közelebb juthassunk, mégis az – erősen szabályozott – hivatalos írásmód ismeretében azt mondhatjuk Pusztainak a tanúvallomásokra használt „leírt (beszélt) nyelv” (1999, 381) megnevezését megfordítva, hogy a szigorú szabályok szerint szerkesztett hivatalos iratokban az írott nyelvbe szövődő beszélt nyelvi elemekkel számolhatunk. Szövegeink között csak egy valóban nagy gonddal megfogalmazott végrendeletet tartalmazó magánlevél van. A hivatalos levelek azonban rövidebbek, s bár hűségesen követik a hivatalos formulát, e kötelezően előírt szerkezeti elemek, a bevezető és a záró formulák között legtöbbször felbukkanak a spontán, beszélt nyelvi fordulatok is.

A magyar nyelvű levelek és okiratok XVI. századi formuláit elemző tanulmányában Papp László Istványi Gézának a magyar nyelvű írásbeliség kialakulásáról írott munkájára hivatkozva utal a humanizmus korában is uralkodó erős és leküzdhetetlen latin hatásra, amely különösen mély nyomokat hagyott formulakészletünkben (Papp László 1964, 5). Szerinte a Verböczy Hármaskönyvében rögzített követelményekre vezethető vissza a hiteles helyek jelentős szerepe és a latin nyelvűség egyeduralkodó jogi életben (uo.). E tekintetben csak a XVI. század derekán következett be jelentős fordulat, amikor a *fogott bírák* (arbiterek) mind nagyobb szerephez jutnak azzal a kikötéssel, hogy a jogügyletet hivatalos helyen is meg kell erősíteni. Ezeket az „ideiglenes jellegű iratokat” azonban latinul nem vagy nem jól beszélő személyek írják le, vagy már nem tekintik olyan hivatalosnak a szöveget, mintha a káptalan vagy a

konvent nótáriusa írta volna, mindenesetre az okiratokba egyre több magyar szövegrészlet kerül, vagy esetleg a szöveg érdemi részét magyarul írják.

Tartalmuk szerint a következő irattípusokat tekintjük át: magánlevelek, hivatalos levelek, végrendelet, szerződések, zálogkötés, szegődési szerződés, elismervény, leltár.

A következőkben megvizsgáljuk a levelek formuláit, legfontosabb kellékeit, amelyet a tisztí írásmód a következőkben határoz meg: 1. „azoknak vezeték- és keresztnévei, kik által és előtt a’ levelek készítettnek”; 2. „ott legyen a készítő aláírása”; 3. „az iratnak költe, azaz az idő és hely, mellyben a’ levelek készítettettek, ’s azon idő is, mellyben valamely dolog végeztetik”; 4. „távol legyen minden vakarás, igazítás, kivált lényeges dolgokban; ha pedig valami történt, a’ kiadó, v. aláíró külön feljegyezve ösmerje el, hogy mellyik lapon, mellyik sorban, és micsoda szavakon igazított”; 5. „megkivántatik minden tettek alkalmas időben és helyen létesítése”; 6. „minden részrehajlás el mellőzése”; 7. „Minden fogalomnak rendes írásba tétele”; 8. „a’ törvényesen megállapított szertartásoknak megtartása” (Bokrányi 1846, 8–9). Ezek az iránymutatások arra utalnak, hogy a hivatalos iratoknak szigorúan szabályozott szerkezete, formulái és akár kész mondatai voltak.

AZ OSZTÁLYLEVELEK, SZERZŐDÉSEK BEVEZETŐ FOMULÁI

Az osztályleveleket és szerződéseket Papp László a peren kívüli jogi ügyleteket tartalmazó iratok közé sorolja (1964, 45), amelyek – véleménye szerint – igen jelentős helyet foglalnak el a nem irodalmi célú magyar nyelvű írásbeliségben. Korszakunkban e szövegek bevezető formulái annyiban térnek el a Papp László által megállapított (1964, 45–50) XVI. századiaktól, hogy nincs teljesen latin nyelvű közöttük, de a legjellemzőbb formulák megegyeznek az egy vagy két évszázaddal korábbiakkal. Az iratok leggyakoribb kezdő mondatai:

adom tudtára (levelemnek rendiben): „En Mathé János *adom tudtára* mind a mostaniak(na)k, mind a követezendők(ne)k” (Ka, 1695); „Alább itt *adom tudtára* az kinek illik” (Fo, 1771); „Mi Nemes Maramaros Var(me)gy(é)bē Szighet Civilisi rendē Levő hutos Birák es Polgarok felet Nyilas Thamas Fő Biro, Lőrincz Mihaly Thanats Attya, Fejes Matyas, Kultsar Istvā Lengyel Mihaly kes tsinalo Janos hütös Polgarok Iffibbik Kosa György es keskeny Janos Eskütt Birak *Adgiuk tudtara* mindenek mind mostaniakk es jövendöbeliekk az *mi Recognitionak s Levelünknek rendiben*” (Msz, 1693); „Alább is meg irt ezen T. Nemes Szatmár Varmegyében Ováriba Residealó T. Komáromy Klára *adom tudtokra Mindeneknek, valakiknek illik, ezen contractualis Levelemnek rendiben*” (Ó, 1798).

vallom (levelemnek rendiben): „En alább is meg irt Baro Perenyi Antal magamra és Successorimra válalván terheket mind azok(na)k Kiket ez ide alabb meg irandó dolog, most és jövendőben Akár mi uton s. módon illetné és illethetne *vallom* ez *Levelemnek rendiben*” (Nsz, 1738);

az **adom tudtára** és **vallom** keveredése: „Én Szeremi Gulacsy András elsőbenis Nemzetes Hartyáni Ilona Aszony Nemzetes Benyei Istvánné Aszonyomnak Gulacsy Sebestin es Gulacsi Istók Eöcséimnek és az több Nehai Gulacsi Miklós Batyám Uram árvainak, is mélh fiaimnak Leányimnak Batyaimnak Eöcseimnek sogorimnak

Rokonimnak és minden rendbéli Atyámfiainak, es Mindeneknek valakiket ez itt alább meg irt Dologh akár mi képpen, és akár mi uton modon, most illetve, avagy jövődöben illethetne, terheket magamra, fel veven *adom tudtára mindeneknek* az kiknek illik, és *vallom ez levelemnek Rendiben* (Mu, 1677/1703).

hiányzik az adom emlékezetére/tudtára vagy a vallom, és egyszerűen csak közli, hogy **megalkudtak**: „Mi Monay Kata, néhay Nábrády János Uramnak’, mostan pedig Nemzetes Miskolczy István Urnak házás= Társa egy részről, másrésztől pedig Horvath János és feleségem Nábrády Mária magunk’ személlye szerént, és N. Vitézlő Torday Sigmond Úr, és Felesége Nabrádi Borbala Aszszony képében, ugyan én felül megírt Horvath János nékem küldött írása, és Levele szerént meg említett néhai Nabrády János Ur itt Beregh Vármegyében levő udvar háza, és Jóságából illendő Dotalitium; és holmi házbéli res mobilissek’, és suppellectiák véget, *alkuttunk meg* atyafiságosan a képpen, a mint rendel következik” (Ka, 1665);

A személynevet latin igealak követi: „En Koszta Páll N(eme)s Beregh Vármegyibe Kaszon nevű opidumba lakozo *reconoscalom*” (Ka, 1669).

Leltár összeállításakor – akárcsak a XVI. században (Papp 1964, 47) – hiányzik a bevezető formula, helyette csak a tárgymegjelölés olvasható: „Az Berkeszi haznal levő *egyvetmásrul valo regestrom* 28 Maji 1682” (Sb, 1682a).

A bevezető formula elmarad, és azonnal a szerződés tárgyát jelölik meg: „Anno 1752 die 22da Martý fogadom meg Kovács Lacslot esztendeig való szolgálattara” (Fa, 1752).

Az 1847-ben kelt szerződésben azonban már nem szerepelnek az évszázadokon át használt bevezető mondatok, helyettük ezt olvassuk: „Compromissum Melynek erejénél fogva mi alább megírtak léptünk egy más között e’ következő osztályos egyességre” (P, 1847).

A bevezető formulák – amelyeknek XVI. századi változatait Papp László tanulmányából ismerjük (1964) – vizsgált iratainkban még a XVIII. század végén is változatlanul szerepelnek, és csak a XIX. századra alakul át a szerződések és más hivatalos iratok előírt szerkezete.

AZ OSZTÁLYLEVELEK, SZERZŐDÉSEK BEFEJEZŐ FORMULÁI

A befejező formulákban az iratoknak saját pecséttel és aláírással tanúk előtt való hitelesítését fogalmazzák meg, amelynek magyar szakszava a *bizonyására és erősségére*, illetve ezeknek középfokú melléknévvel megerősített változatai:

Középfokú melléknévvel megerősített bizonyására kifejezés: „Mely dolognak *nagyobb bizonyására*, adtuk ez mi Levelünket Kezünk írássával, és petsétünkkel meg erőssítvén” (Ka, 1665), „Melynek *nagjob bizonyasghara* attuk es adgyuk ez Testimonialis Levelünket [...] Varosunk Petsetjevel megh Erössítve” (Msz, 1693).

Középfokú melléknévvel megerősített bizonyására és jelző nélküli erősségére kifejezés: „Mellynek *nagyob bizonyására és erősségére* adtam eő Kigyelmek(ne)k ezen kezem kereszt vonasaval, és pecsetemmel megerősitetet Levelemet, az ide alab cora[...] becsületes emberek előtt” (Ka, 1695).

Középfokú melléknévvel megerősített bizonyosságára és erősségére (erejére) kifejezés: „kinek *nagjub bizonyosságára es erejére* adtuk ez Pecsetes Levelünket alab coremizáló becsütt emberek előtt” (Hu, 1703), „melynek *nagyob bizonyosságára és allan dobb. erőségére* [...]” Kezem írásával és pecsétémmel meg erősíttem az ide alab megh írt becsülletes emberek előtt” (Mu, 1677/1703).

Alapfokú melléknévvel álló bizonyosságára és középfokú melléknévvel nyomatékosított erősségére: „ez dologh *valóságos bizonságára és nagyob erősségére* Kővárvidéki hitős Notarius Berkeszi Serarich Horvát Boldisaratt adgyunk ez evelelünket pecsétünket sub scriptionkal roborálva az mi igaz hitünk szerint” (Ko, 1682).

Csak az erősségére kifejezés kap jelzőket: „melly dolognak *nagjub es allandobb erősségére* agyuk ezen contractusi Levelünket kezünk irasaval; s szokot pecsetkél meg erősítve” (Hu, 1714).

Az igazság szó lép a bizonyosságára és erősségére helyébe: „Mellynek *nagjubb igasságára* Adgjuk ezen Contractualis Levelünköt [...] kezünk írásával es szokott Pecsetünkkel meg erősítvén ez alább coramizalo becsülts személylek előtt” (Hu, 1715).

A jelzővel ellátott voltára szó lép az erősségére szó helyébe: „Mely dolognak *nagyobb bizonyosságára és állandób vóltára* adom ezen saját kezem írásommal es uzualis pecsétémmel meg erősített Levelemet” (Fa, 1754).

Egyszerűsödik a formula, a bizonyosságára és erősségére kifejezés elmarad, és csak a kezem írásával megerősítvén szerkezet marad: „attam ez pecsetes Levelemet *kezem irasával meg erősítvén* Urában, Urai György Úr előtt szatthmár Vár(me)gye As(se)sora előtt” (U: 1730), „Mellyrül adom ezen Arendatitius Contractusomat *Sajat kezem írásával meg erősítve*” (Fo, 1771).

Itt kell megjegyeznünk a fenti szövegrészletekben is gyakran olvasható *coramizál* igét, amely a záró formulák részévé vált. A *coramizál*–*coremizál* ige az iratok végén a tanúk neve előtt szereplő latin *coram me* ’saját kezemmel’ magyarba átvett és ígésített – *izál* igeképzővel ellátott – alakja, amelyből akár melléknévi igenet is alkottak: *coremizáló* (Hu, 1703)–*coramizalo* (Hu, 17015), sőt a XVIII. század végén beálló melléknévi igenévi alakjával utalnak azokra a személyekre, akik majd hitelesítik az iratot: „ez alább *coramisalándó* személylek előtt” (Ó, 1798).

A VÉGRENDELET BEVEZETŐ FORMULÁJA

A végrendeletekben az általános gondolatokat is tartalmazó mondás vagy hosszabban kifejtett gondolatsor, az arenga szorosabban kapcsolódik a szöveghez, mivel a végrendelező az élet mulandóságáról, a bizonyos, de ismeretlen időben bekövetkező halálról elmélkedik, s éppen ezért ír vagy írat végrendeletet (Papp 1964, 28). Irataink között egy végrendelet volt, amelynek bevezetője formulája nem túl hosszú, de szinte lírai hangvételű: „*Erzem keserves fajdalmimat sujjos nyavajaimat, felöllem mit rendelt el az en Teremtő Istenem, maga titkaban vagyon, ha pedig az en jo Istenemnek ugy tecsik hogy ez mostani sujjos betegsegemben szolicsa ki lelkemet testembül eő Felsege titkaban hatalmaban vagyon, legyen meg fellöllem valo szent Decretuma*” (Sb, 1682b).

Az idézett végrendelet sajnos nem fejeződött be szabályosan, hanem hirtelen vége szakadt, így a záró formuláját nem tudjuk megvizsgálni.

A HIVATALOS IRATOK KELTEZÉSE

Hivatalos iratainknak vagy az elején vagy a végén található a keltezés, amely még a XIX. században is gyakran – részben vagy teljes egészében – latin nyelvű.

A hely és az idő megjelölése teljesen latin nyelvű az irat végén: „*Actum in Kaszon die 4ta May 1665*” (Ka, 1665), „*Datum in oppō Kaszony Die 26ta Febr^u Aō 1669*” (Ka, 1669).

Az időpont megjelölése az irat elején olvasható latinul, és beleolvad az első magyar mondatba: „*Anno 1752 die 22da Martij* fogadom meg Kovács Lacsolt esztendeig való szolgálatra” (Fa, 1752).

A helynév után latin keltezés található gyakran még a XIX. század elején is: „*Gecse Szöllő Die 3^a Novemb 1804*”.

Előfordul, hogy a XVIII. század végén keletkezett levelekben a helynév magyar határozóragot kap, de utána a dátum latin sorrendben (esetleg latin hónapnévvel) olvasható: „*Fancsikan 27^a May 787*” (Fa, 1787).

A XIX. század elején a *költ* igealak is szerepel a keltezésekben (Papp ezt már XVI. századi iratokban is kimutatta. Vö. 1964, 28–19), és az egész keltezés magyar nyelvű: *Költ Károlyban 1813^{ik} esztben sep= tember 9^{ken} tartatott köz gyűlésből*” (Nk, 1813a). A *költ* labiális magánhangzója kapcsán Papp megemlíti, hogy ez az ige mindig a labiális alakjában szerepel a missilisekben, vagy más szó van a helyén (*írtam* vagy *adatott*) (1964, 19). Iratainkban a *költ-kelt* előfordulásának aránya 8 : 2, s a két illabiális alak csak a XIX. század második felében – 1858-ban és 1863-ban – bukkan fel szatmári iratokban. Mint korábban utaltunk rá, a hivatalos irat szerkesztési tanácsadó-jában is a labiális alak olvasható a mintaszövegekben (Bokrányi 1846, 35; 45; 73). Bizonyára ez a tény is hozzájárult e labiális igealaknak oly hosszú időn át való fennmaradásához a hivatalos szövegekben.

A HIVATALOS NYELV NÉHÁNY JELLEMZŐ ÉS KEDVELT ESZKÖZE A VIZSGÁLT KORSZAKBAN

Az iratok nyelvi jellemzőinek leírásakor rámutattunk, hogy bizonyos szóalakok használata a hivatalos nyelvhez köthető.

A magánhangzók használatában ilyen az *ö* megjelenése a dátumban szereplő *kelt* igében, amely így *költ* lesz, de ide kapcsolható a *kijelelés* szóalak is (l. *e~ö* hangviszony), ahol épp az ellenkezőjét tapasztaljuk, azaz illabiális alakot a normatív labiális helyén. Viszont példánk és az SzT alapján arra kell gondolnunk, hogy ez a szóalak az északkeleti–keleti regionális köznyelvnek és hivatalos nyelvnek a sajátja lehetett, hiszen a szó jelentése is a hivatalos ügyintézéshez kötődik.

A mássalhangzók használatában a hivatali nyelvben is gyakran szereplő *ispán* szó palatalizált alakja (*ispány*), amely Bokrányinál is felbukkan, arra utal, hogy nemcsak

regionális jellemző lehetett, hanem a szélesebb hivatali köznyelvben is használatos volt.

A T/3. személyű, nyíltabb magánhangzós birtokos személyjelek (-*ok*, -*ök*) használata szintén normatív alak lehetett a hivatalos köznyelvben is, hiszen még az első akadémiai helyesírási szabályzat bevezetőjében is olvashatunk ilyen alakokat.

Beregi nyelvjárási jelenségeként írja le Törös az *elsőben* szóalakot 'először' jelentésben, de ez a hivatali nyelv helyi változatába is beszivárgott (Ka, 1665).

Néhány birtokos jelzős, illetve névutós szerkezet szintén a hivatalos nyelvhasználat sajátja, így a *levelemnek rendibe(n)* szókapcsolatban, *valakinek a képében*, *vminek az útján*.

Az igealakok közül a szenvedő ige használata igen kedveltnek látszik a hivatali nyelvben a XVIII–XIX. században.

A beálló melléknévi és a határozói igenév szintén gyakran használt nyelvi eszköz a hivatalos szövegekben.

Vonatkozó névmások és határozószói névmások, valamint bizonyos kötőszavak (*mind... mind, egy felől... más felől*) szintén a hivatalos nyelv kellékei.

A mondat szerkezetek lazábbak, fűsületlenek, grammatikailag nehezebben elemezhetők, írja Haader Telegdy Pálnak mátkájához, Várday Katához intézett levele kapcsán (2006, 370). A vizsgált közigazgatási-jogi iratok mondataira – különösen a sok latin nyelvű közbevetés miatt – ez még inkább igaz.

NYELVJÁRÁSI ELEMEL A HIVATALOS NYELVBEN

Természetesen a fentiek ellentéte, a nyelvjárási elemeknek a hivatalos szövegekben való felbukkanása is megfigyelhető. Ezeket részletesen leírtuk a hangalaki, szófaji és alaktani jellemzők kapcsán, ezért itt csupán arra utalunk, hogy a bemutatott formulákban, amelyeket latinból fordítottak mint szakszavakat vagy szakkifejezéseket, szintén feltűnhetnek az ezeknek helyi szint kölcsönző alaki sajátosságok, pl.: *naggyubb* igasságára (Hu, 1715) vagy ugyanott *Levelünköt* (labiális magánhangzó a tárgyrág előtt).

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy a hivatalnoki középosztály – a korábbi századok íródeákjaihoz hasonlóan – a hivatali nyelv használatakor igyekezett a kor hivatali nyelvi normáihoz igazodni, de a nyelvjárási és a hivatali nyelv keveredése átszövi ezt a nyelvi réteget, amely Bárczi szerint a nyelvjárás és a nyelvjárás fölötti változat egymáshoz való közelsége miatt éppen a magyarban gyakori jelenség (1988, 246).

5. A HIVATALNOKI KÖZÉPOSZTÁLY NYELVI JELLEMZŐI A XVII–XIX. SZÁZADBAN

5.1. DIAKRÓN KUTATÁS ÉS SZOCIOLINGVISZTIKA

Napjainkban egyre több kutató vagy kutatócsoport vonja be a nyelvi változások okainak és forrásainak felderítésébe a szociolingvisztikának az élő nyelvre kidolgozott módszereit; mely szerint a kiválasztott népességcsoportot a „maga kommunikációs tevékenysége közepette” úgy kell megvizsgálni, hogy közben a társadalmi rendszerrel is kapcsolatba hozzuk (vö. Baggioni 1980, I. 8).

Ennek jelentőségét a nyelv történetével foglalkozó kutatók is felismerték, melynek eredményeképpen számos kísérletet végeztek annak felderítése érdekében, hogy az élő nyelvre irányuló szociológiai kutatások módszerei hogyan alkalmazhatók eredményesen a diakrón jelenségek szociális hátterének megvilágítására annak felderítésére, hogy egy-egy változás alapjául szolgáló nyelvi változat vajon melyik társadalmi réteghez kötődhetett a vizsgált korszakban, s onnan elindulva milyen utat tett meg mindaddig, amíg eljutott a nyelvi norma szintjére.

A társadalomtörténeti eredményekre támaszkodó nyelvészet legfontosabb célja tehát a nyelvtörténeti korszakok nyelvhasználatának rekonstruálása a maguk társadalmi környezetével együtt.

A nyelvtörténet és a szociolingvisztika közös kutatási területe a nyelvi változás mibenléte, de amíg a történeti nyelvészet a nyelvi változások rendszerszerű leírását tartja fő céljának, addig a szociolingvisztika számára a változások társadalmi okának feltárása a fontosabb, ezért a változásokat a nyelvhasználat és a nyelvhasználók felől közelíti meg.

Labov a változás terjedésének irányát vizsgálva a szociális ranglétrán alulról induló változások kapcsán bizonyította az ezek által kiváltott – felülről terjedő – presztízs-modell követését (1965/1975, 280–2), majd néhány évvel később rámutatott arra, hogy az alsó középosztálynak különleges szerepe van a nyelvi változásokban (1968/1973, 520), ami egyúttal azt jelenti, hogy a változások leggyakrabban a társadalmi-gazdasági hierarchiának a középső rétegéből indulnak ki.

Ahhoz, hogy az évszázadokkal ezelőtt bekövetkezett nyelvi változások irányát ki tudjuk mutatni, a társadalom különböző rétegeitől származó, igen nagy mennyiségű adatra (pl. magánlevelekre) volna szükség, s emellett fontos lenne, hogy a levelek szerzőinek életkörülményei (foglalkozás, a szülők társadalmi helyzete, a lakóhely, esetleges lakóhely-változtatás) is megismerhetők, feltárhatók legyenek. Visszafelé haladva az időben azonban az alsóbb társadalmi rétegek és a nők nyelvhasználatának vizsgálata komoly nehézségbe ütközik e társadalmi csoportok írástudásának hiányossága miatt (Ramoulin–Brunberg 2004, 25).

Mivel – mint a bevezetőben is említettük – kutatásunk nem történeti szociolingvisztikai kutatásnak indult, emiatt sem a kutatásra kiválasztott anyag meny-

nyisége, sem jellege (leveleink ugyanis nem magánlevelek) nem teszi lehetővé, hogy az északkeleti régió nyelvhasználatát szociolingvisztikai módszerekkel is vizsgáljuk. Ugyanakkor ez a terjedelmében nem túl nagy anyag mégis sok tekintetben egységesnek mondható, többek között azért, mert az iratok szerzői – néhány kivételtől eltekintve – a hivatalnoki középosztályhoz tartoznak, amelynek nyelvhasználatát a közös szakma és az azonos vagy nagyon hasonló társadalmi és gazdasági helyzet határozza meg, minthogy iskolázottságuk és műveltségük azonos nyelvi normák követését írja elő számukra. Hiszen „a nyelvközösséget a nyelvi elemek használata szempontjából semmilyen egyéb megegyezés nem határozza meg olyan jól, mint a közös normákban való részvétel” (Labov 1968/1973, 526).

A továbbiakban megvizsgáljuk a hivatalnoki középosztály néhány nyelvi megnyilvánulását, közöttük elsőként a megszólításokat, majd néhány kiválasztott nyelvi változót.

5.2. A MEGSZÓLÍTÁS

A hivatalos iratokban olvasható megszólítások természetesen régi hagyományokon alapuló, latin formulákra visszavezethető, de a korabeli normáknak is megfelelő szokásokat követik. A tiszti írásmód a megszólítások alkalmazásában is eligazította a hivatalnokokat, s mindjárt a bevezető fejezetben figyelmeztet az iratok címzetteinek társadalmi helyzet szerint való megkülönböztetésére, három csoportra osztva a társadalmat, amelyek között az irat szerzője a középső szinten foglal helyet, ennek megfelelően iratai lehetnek: „fellebbvalókhöz intézett írományok” – „az író magához egyenlőkhöz intézi sorait” – „alsóbb sorsúakhoz” szóló (Bokrányi 1846, 7–8).

A társadalmi rang szerint való ajánlásai pedig a következők: a) a **fellebbvalókhöz** illő tisztelettel, de „minden szolgailag mászó hízelkedés és csúszó alázatosság nélkül” illik szólni; b) a „**magához egyenlőkhöz**” intézett soraiban ne hágja át az illedelem szabályait, és ne mondjon olyat, melyekért – ha neki mondanák – magának is pirulnia kellene; c) amikor pedig „**alsóbb sorsuakhoz** ír, az emberiség törvényeit szeme előtt tartsa; mert a’ mindenki vel nyájasan való bánásmód, még a’ nagyobb méltóságokban helyezett egyéneket is nem hogy alacsonyítaná, sőt azokat úgy, mint minden embert, magasabbra emeli” (uo.). Ezeket a stilisztikai és erkölcsi megfontolásokat szem előtt tartva részletezi a későbbiekben az egyes hivatalos iratok szerkesztésének fő követelményeit.

A megszólítás helyes, a korban szokásos és elvárt módja különösen a magán- és a hivatalos levelekben fontos. A megvizsgált iratok alapján megállapíthatjuk, hogy a hivatali középosztály – követve a normát, azaz a kor nyelvi-magatartásbeli elvárásait – szinte teljesen egységesnek mondható a megszólítások alkalmazásában.

A MAGÁNLEVÉL

Bokrányi ajánlása szerint az effajta levelekben is jól meg kell különböztetni azon személyt, akihez a levelet intézzük, annak érdeme és hivatala szerint, és ismét felhívja a figyelmet a társadalmi rang szerint való megkülönböztetésre, javasolva, hogy „a születéshez mérve használja a’ czimeket”, „nagyobb rangú személyekhez intézett

levelekben a tisztelet szabályait el ne felejtse ugyan, magát mindazonáltal szerfelett ne alacsonyítsa le” (1864, 171).

A tisztviselők hivatalos levelezésének szabályozásában Bokrányi a társadalmi rang mellett az életkorra és nemre is utal, amelyből az olvasható ki, hogy az idősebb férfiakat a magasabb társadalmi rétegekhez tartozókéhoz hasonló tisztelet illeti meg: „a hivatalos és koros férfiak rövid, de nyomós kifejezéseket kívánnak” (1864, 172), de a bizalmas, családias stílusról sem feledkezik meg „az esmerősökhöz és atyafiakhoz intézett sorok” kapcsán, amelyeknek legfőbb követelménye, hogy hibátlan legyen (uo.).

Vizsgált irataink közül a magánlevelekben használt megszólításra a közvetlen, családias hangvétel jellemző a középmagyar kor végén és az újmagyar kor elején is: „*Bizodalmas Kedves Eötsem Ur*” (Ka, 1756); „*Édes Bátyám Uram!*” (Kb, 1795); „*Kedves Eötsem Uram!*” (Cs, 1813). A magánlevelekben egyszer fordult elő latin nyelvű megszólítás: „*Perillustris et Generose Domine*” (Mu, 1762), pedig a szövegből kiderül, hogy a levelet a szerző saját sógorának írja: „kerem azért bizadalmasan *Sógor Uramott* az jövő hétfün id est ii^a 80-ris Beregsszaszban megjelenni ne tartsa Sajnosnak” (uo.).

A HIVATALOS LEVÉL

A hivatalos levelek címzésében ajánlott megszólításokról (*Nagy Méltóságú, Méltóságos, Nagyságos, Fő-Tisztelendő, Tekintetes, Nemes, Nemzetes* stb.) természetesen azt is illik tudni, hogy az egyes hivatali rangoknak ezek közül melyik megszólítás jár (1864, 88).

A vizsgált iratok között a hivatalos levél különböző változatai fordultak elő. Közülük Szatmár(németi) városának a főgenerálishoz intézett levelében a következő megszólítást olvashatjuk: „*Méltóságos Feő G(ene)ralis jó K(egye)lm(e)s Urunk!*” (Szn?, 1703).

A XIX. század elején keletkezett hivatalos levelekben a megszólítást hosszadalmassá teszi a megszólított nevét megelőző *drága kedves* vagy a *teljes bizodalmu* jelzős szerkezet. Ha magánszemély fordul valamilyen ügyben egy hivatalnokhoz, akkor használja az illető hivatali rangját is a megszólításban, sőt, ezt egyik iratunkban még latin szóval nevezi meg: *Drága kedves Nagy Jo Uram Assessor Uram!* (Bs, 1798). Amikor egy hivatalnok (pl. szolgabíró) szólít meg hivatalos eljárás ügyében akár egy magas rangú magánszemélyt, akkor természetesen semmiféle hivatali rangot nem nevez meg, de használja a fent említett jelzős szerkezetet: *Tellyes Bizodalmu drága Kedves Ur!* (Mu, 1804). A hivatalos levélben használt *bátyám* megszólítás bizalmas stílusárnyalatot kölcsönöz a levélnek, és ugyanakkor utal a megszólított korára, mely – mint fent említettük – ugyanolyan tiszteletet kívánt, mint egy magasabb hivatali rang: *Tellyes bizodalmu Drága Kedves Uram Bátyám* (G, 1804).

Ha a hivatalos levél a vármegyének szól, akkor a következő megszólítást használják: „*Tekintetes Nemes Vármegye!*” (Nk, 1813b), amely pontosan megfelel a kor szokásainak és elvárásainak (vö. Bokrányi 1864, 24). Irataink között akad olyan is – még a XIX. század elején is – amelyben a megszólításba nyelvjárási alak kerül, pl. Ruttkay Annának, néhai Kende Gábor feleségének Szatmár vármegyéhez címzett levelében: „*Tekéntetes Nemes Vármegye!*” (Nk, 1815).

A hivatalos levelekben megszólítás helyett olykor csak bevezető formulát találunk: *Ajánlom hivatalos szolgálatomat az Úr(na)k 's az Aszszonyéknak!* (Nk, 1813a). E bevezető formula egy XVIII. század elején keletkezett levélben jóval terjedelmesebb formában jelent meg, jókívánságok kíséretében: *Ajánlom Nadgyts(ág)tok(na)k kegyel(mete)k(ne)k alázatos Szolgálatomat Isten Nadgycsa(gto)kat kegyel(mete)ket' éltesse Szerencsésen kivanom* (Sb, 1721). Papp László a XVI. századi hivatalos levelek formulái kapcsán megemlíti, hogy a magyar nyelvű címzést használó levélírók között az ő anyagában nincsenek *nagyságos* urak, s emiatt az ő gyűjteményéből „nem derül ki, hogy a magyar formában megnyilvánul-e a társadalmi különbség” (1964, 13). E tekintetben tehát jelentős változásnak tarthatjuk a XVII–XIX. századi iratokban a társadalmi különbségekre utaló megszólításokat és tiszteleti formákat, amelyeket egyébként – mint fent is idéztük – a tisztí írásmód számtalan példában javasolt is, beleértve a *nagyságos* megszólítást is.

Irataink között 4 családi levelet és 23 hivatalos levelet vizsgáltunk meg, s közöttük csak egyben fordult elő latin megszólítás, amely csupán 4%-ot jelent anyagunkban, s ez lényeges csökkenés a XVI. századhoz képest, amikor Papp László vizsgált anyagának bevezető formuláiban még 21%-ban talált latin nyelvű bevezető mondatokat (1964, 17).

A MAGÁZÁS

A magázás kialakulását a középmagyar korra szokás időzíteni. A középkorban általános tegezést a középmagyar kor elején váltotta fel a magázás, amelyben a társadalmi különbségek érzékeltetése jut kifejezésre. A menete pedig a következő: meg-tisztelő címeikkel, megszólításokkal egészítették ki a második személyű személyes névmást: *te Kegyelmed, ti Nagyságotok*. A kibővült megszólítás következtében a második személy (*te tedd*) harmadik személyre váltott (*te Kegyelmed tegye*), hiszen a *Kegyelmed* valójában harmadik személyt jelölt. A keveredés még sokáig jellemző volt, különösen az összetett mondatok tagmondataiban: *nagyságod írja meg, mi akaratod*. A sűrűn használt *kegyelmed* elszakadt eredeti jelentésétől, értéktelenedett a jelentésváltozás során, egyenrangúak közt és alacsonyabb rangúakkal is használták.

A *maga* visszaható névmásból a *maga kegyelmed* szókapcsolatból vált személyes névmássá. Használata: magasabb rangú intézi alacsonyabb rangúhoz, sőt néha sértő szándékkal is használják (Haader 2006, 378).

Elemzett iratainkban megszólításra, illetve említésként leggyakrabban a *kegyelmed, kelmed* másodlagos névmásokat használják, de előfordul a *tekintetes, a nemzetes, a méltóságos* és a *nagyságos* megnevezés is.

Kegyelmed~kelmed~kigyelmed: „ha pedig valami gondolattal Viseltetvén, az *eő Kigyelmek* Keze alól, es Hellyekbül el szökném el bujdosnám...” (Ka, 1695); „*ő k(e)g(ye)lmét*, Feleségét, vagj két ágon levő maradékít meg akarnank trefálni” (Hu, 1703); „az mi Levelek lésznek *Kelmeteknél*” ; „miként osztozott *Kigyelmed* üdvezült edes anya” (Ka, 1756).

Gyakran a *nemzetes* jelzővel illetik a szerződő társat: „Ha penig el Zalogosittanok, Tartozunk *Nemzetes Ratz Mihály Uramat*...” (Bi, 1713–14).

Papp László a XVI. századi formulákról írva utal arra a jelenségre, hogy a latin *egregius*nak a magyarban a *vitézlő*, illetve a *nagyságos* felel meg, de a magyar nyelvű címzésekben az ő anyagában gyakran elmarad a *vitézlő* (1964, 13). Az általunk vizsgált levelek tanúsága szerint ez a folyamat tovább folytatódik a közép- és újmagyar korban, mivel csak három XVII. századi levélben találkozunk a *vitézlő* címmel, akkor is a *nemzetes* szinonimájaként (az ÉrtSz szerint a *nemzetes* a 'nemesi rend tagja', a *vitézlő* pedig 'nemes megszólításában' szereplő jelző). Mindhárom példa beregi szövegben fordul elő: „*N(em)zetes és Vitezleő* Racz Adam Uramk és Feleséginek *N(em)zetes* Tordai Maria Aszony(na)k, és az ő *K(e)g(ye)l(me)k* két agon levő maradékinak posteretasinak, successorinak” (Ka, 1695); „nékem eő kigyelmektől ez irant adot Plenipotencia mellet vettem fel *Nemzetes és vitezleő* Szegedi István Uramtul és az eő kigyelme feleségetül Beganyi Maria Asszontul [...] Magyar forintokat” (Mu, 1677/1703). E két címet – a címek felsorolásában utolsóként – Bokrányi is együtt említi, amely útmutatása szerint bírák, prókátorok és kamarai alsóbb rendű tisztviselők megszólítása (1846, 27).

A *méltóságos* és *nagyságos* tiszteleti forma együtt fordul elő egy máramaroszigeti szövegben a XVIII. században: „éppen elégtelen voltam *M(él)t(ósá)g(o)s* Gróff széki Teleki László Vr'. eő *M(é)l(tósá)gā* ... adott ... 50' ~ötven vonás forintokat...”; „hogy ő *Nagysága* maga kegyes Gratiája szerint” ; akár alkü akár betsü szerint eő *Nagyságának* [...] adni obligaltatom” (Msz, 1745). Perényi Miklós apja említésekor használja annak teljes címét: „boldog emlekezető *M(é)l(tósá)g(o)s* Perenyi Miklós Uram Atyámhoz” (Nsz, 1738).

Míg a megszólításban Szatmár városának képviselői a *méltóságos* címmel illették a főgenerálist, ugyanott a szövegben csak a latin megfelelőjét, az *excellentiad* alakot használják: „vegső pusztulásra mennünk *Excellentiad jó K(egye)lmes urunk* ne engedgyen” (Szn?, 1703). A „született grófoknak” Bokrányi szerint is ez a megszólítás jár, míg a *nagyságos* cím inkább magas rangú hivatalnokoknak, többek között a királyi tanácsosoknak, a királyi egyetem rektorának és az ezredek stabil tisztjeinek jár (1846, 26–27).

A *tekintetes* cím a kerületi és megyei hivatalnokoknak, pl. „al-ispányoknak, katonai kapitányoknak” stb. (uo.) a megszólítása, s ez a *nemzetes* címmel együtt is szerepelhet (Bokrányi 1846, 26): „*Te(kinte)tes* Racz Mihály Uram” (Hu, 1716); „Ugyan ezért hivatalos tisztelettel szolítjuk fel a' *Tekintetes Urat* ” (R, 1858); „*Tekentetes Nemzetes* Szeki Téleki Mihaly Urunk eő *k(e)g(ye)lm'* itt valo létébē” (Ko, 1682).

Egyházi személy címeiként a *tisztelendő úr* megszólítás szerepelt egy fanszikai szövegben: „*Tisztelendő* Kristinszky Bálint *Úr*” (Fa, 1772). Bokrányi szerint ez a titulus a segédlelkészeknek jár (1864, 25).

A társadalmi ranglétra alsó fokán elhelyezkedő nagyszámú jobbágy és szolga megnevezése ritkán fordul elő a levelekben, s legfeljebb a szöveg tartalmából lehet következtetni arra, hogy az egyik szerződő fél a másik szolgálatában áll: „Anno 1752 die 22da Martý fogadom meg Kovács Lacsztot esztendeig való *szolgálatra*” (Fa, 1752); „Én alá meg irt adom tudtára az kik(ne)k illik, hogi én *szolgálatban lévén* in Annis 1752 & 53. Nemszetes V(ité)zlő Gulácsi Sigmond Uramnál” (Fa, 1754).

Családi kapcsolat, rokoni viszony esetén azonban elmaradnak a címek, és inkább a rokoni viszonyt jelölik meg: „Választottuk pedig osztotztató bíráinknak Szögyéni

Sándor rész szerint *testvér* *sogoromat* ‘s *testvér* *Öcsémet* rész szerint illetőt, *Nagy Bátyáinkat* ismét *Böszörményi Antal rokonunkat*” (P, 1847).

A fenti megszólítások és megnevezések mellett használt *kegyelmed* és ennek alakváltozataira itt nem térünk ki ismét (l. A névmások című fejezetben.)

A fenti példák alapján megállapíthatjuk, a megszólítások és megnevezések már a közép- és újmagyar korban is eléggé szövevényes, finom fokozatokat kifejező rendszert alkotnak a magyarban, ami Robinson (1972, 129) szerint azokban a társadalmakban jellemző, amelyekben a státus nem szerzett, hanem például abból ered, hogy valaki beleszületett egy meghatározott társadalmi csoportba (idézi Wardhaugh 1995, 246).

5.3. A HIVATALNOKI KÖZÉPOSZTÁLY NYELVHASZNÁLATÁRÓL

HANGTANI JELLEMZŐK

A zárt í-zés

A hangtani változók közül az *í*-zést vizsgáltuk meg az egyes iratokban, és azt tapasztaltuk, hogy az összes iratnak (57) csupán a felében fordult elő ez a változó, melyet az északkeleti nyelvjárás jellemzőjeként tartunk számon, a többiben azonban a normatív *é* található töben és toldalékokban egyaránt:

Század	Bereg	Szatmár	Kővár	Ugocsa	Máramaros	Összesen
XVII.	3	–	1	1	1	6
XVIII.	3	6	1	2	4	16
XIX.	–	5	–	–	–	5
Összesen	6	11	2	3	5	27

Következő lépésként azt is megnéztük, hogy azokban az iratokban, amelyekben megtalálható a zárt *í*, vajon milyen mértékben jelentkezik egy-egy vizsgált szövegben. Mint a következő táblázat is jól szemlélteti, néhány kivételtől eltekintve ezek az előfordulások szórványosnak mondhatók:

Század	Bereg	Szatmár	Kővár	Ugocsa	Máramaros
XVII.	Ka, 1695/6	–	Ko, 1682/6	Fa, 1696/1	Msz, 1693/2
	Mu, 1677/1703/4				
	Ka, 1669/1				
XVIII.	Ha, 1764/3	Mi, 1705/8	Sb, 1721/3	Nsz, 1738/2	Hu, 1713/1
	Fo, 1771/3	Nb, 1707/2		Fa, 1772/1	Hu, 1714/2
	Ka, 1756/2	Szn?, 1709/4			Bi, 1713–1714/1
		U, 1730/1			Hu, 1771/1
		Mi, 1790/1			
		Ó, 1798/1			
XIX.		Cs, 1813/1			
		Nk, 1813/1			
		P, 1847/1			
		Szn, 1863/1			
		Szn, 1865/5			

Átlagban a 27 íratra iratonként egy-két *i*-ző alak jut, de a vizsgált szövegek felében egy-egy adat található, míg a három legtöbb *i*-ző alakot tartalmazó irat a szatmári Mikoláról (8), illetve a Kővár vidéki Kovásról (6) és a beregi Kaszonyból (6) való. Papp László a Szatmár–Ugocsa–Bereg megyei területet tartja az *i*-zés fő góciának, s ha az említett területen egy-egy kutatópontnak az *i*-zése kisebb mértékű, akkor feltételezése szerint azokat az iratokat deák írta, akik az *i*-zéstől mentes nyelvi norma legfőbb képviselői a XVI. században (1963, 168). Ez egyúttal azt is jelenti, hogy e nyelvi változó használata, illetve *é*-vel való váltakozása társadalmi kötöttségű is, mint ahogy Papp is megállapítja e jelenséggel kapcsolatban: „Így bonyolódik egyetlen jelenség vizsgálatában is a földrajzi és a társadalmi szempont, a nyelvjárás és írott nyelvi norma problémája” (1963, 155).

A két, erősebben *i*-ző irat két nőtől – Mikolai Judittól (Mikola) és Monay Katától (Kaszony) – származik, illetve az ő örökösödési ügyükben keletkezett, bár azt nem lehet eldönteni biztosan, hogy vajon ők maguk írták-e az iratokat. Két adat alapján azonban semmilyen messzebb menő következtetést nem vonhatunk le a nemek közötti nyelvhasználat eltérő voltára, de érdemes lenne a későbbiekben ebbe az irányba is kiterjeszteni a vizsgálatot.

ALAKTANI JELLEMZŐK

A következőkben irataink szövegében megvizsgálunk néhány olyan változót, amelyeket ugyanebből a korszakból, de más vidékről való adatokkal hasonlíthatunk össze. Az alaktani jellemzők közül a *-ban*-, *-ben* és a *-ból*-, *-ből*-, *-búl*-, *-bűl* rag használatát emeljük ki.

Az inessivus és az illativus rag használata

Alak	Inessivust fejez ki	Százalék	Illativust fejez ki	Százalék	Összesen a sorok
<i>-ban</i>-, <i>-ben</i>	188 (87,85%)	95,91%	8	4,08%	196
<i>-ba</i>-, <i>-be</i>	26 (12%)	53,06%	23	46,93%	49
Összesen:	214		31		245

A táblázatból azt olvashatjuk ki, hogy az északkeleti nyelvjárásban a vizsgált szövegekben az összes (214) inessivusi funkciónak csupán 12%-át (26) fejezték ki *-ba*-, *-be* ragos alakokkal, ám ha megvizsgáljuk azt is, hogy ez a szám milyen nagyságrendet jelent a szövegben előforduló összes *-ba*-, *-be* ragos alak viszonylatában, kiderül, hogy e ragnak több mint a fele (26:23) nem illativusi, hanem inessivusi funkcióban szerepel. Azt is megfigyelhetjük, hogy egy-egy szöveg szerzője akár egy rövid iratban is többször használja a *-ba*-, *-be* alakot inessivusi funkcióban, több iratban viszont nyoma sincs ennek a jelenségnek. Feltűnő az is, hogy a *-ba*-, *-be* rag összes előfordulása jóval kevesebb, mint a *-ban*-, *-ben* ragé (196, 49), ami részben a szövegek jellegével is magyarázható, hiszen a végrendeletekben, záloglevelekben, zálogváltó iratokban pontosan meg kellett határozni a kérdéses birtokok, birtokrészek helyét, valamint az irat készítésének helyét, amit inessivussal fejezünk ki. Ugyanakkor az

inessivus rag túlsúlya az illativusival szemben már a kódexirodalom korában is tapasztalható volt (Korompay 1992, 397–8). A túlkompenzálás, azaz a *-ban*, *-ben* ragnak illativusi jelentésben való használata is megtalálható a szövegekben, de ez összesen 8 esetben fordul elő (a *-ban*, *-ben* ragok száma 196), ami az összes előfordulásnak csupán 4%-át jelenti. (Van néhány olyan példa, amelyről a rövidítés miatt nem lehet pontosan eldönteni, melyik alakot használták, mivel mind a két ragot egyformán rövidítik: a *b* betű után egy lefelé kanyarított vonallal (Sb, 1721). Ezeket azonban nem vettük figyelembe az összes előfordulás kiszámításakor.)

A *-ba*, *-be* rag használata inessivus kifejezésére: „ennekem fellyeb megnevezett Mathè Janosnak adtak Mező Kaszon *Városába* Vincze János házat...” (Ka, 1695); „*Dolhai Uram földé az hatba vagyon*” (Fa, 1696); „*Derczenbe* fogok háltni” (G, 1804); „midőn boldog emlekezetű Racz Adam Uram *beteg Agyába* még érzette volna...”; „*az Ladákba nem találtam*” (Hu, 1716); „Te(kin)t(e)tes Thöldy Miklós Úr a’ maga részére jutott *Jószágba*, most is maga gazdálkodik” (C, 1814).

A *-ban*, *-ben* rag használata illativus kifejezésére: „*vigben vinnem*” (Sb, 1682); „*attuk zálogban*” (Hu, 1714); „*kezébe ereszttem*” (Hu, 1715); „*jöttünk Mikolábá*” (Mi, 1725). A *végben vinni* szókapcsolat (*veghben vinni*, *végben viszem*) a szegedi íródéakok nyelvhasználatában is megvolt (Németh 2004, 99).

Ha összehasonlítjuk a kései ómagyar kor (Korompay 1992, 397), a XVII. századi szegedi íródéakok által lejegyzett magisztrátusi jegyzőkönyv (Szeged), valamint a kontrollként használt szövegek, a fenyítő törvényszéki forrás (SzegedK) (Németh 2004, 99; 101) és az északkeleti régió (ÉK) vizsgált anyagában (Révay 2003) a *-ban*, *-ben* és a *-ba*, *-be* rag használatát, a következőket tapasztaljuk:

rag	Illativus				Inessivus			
	Ómagyar %	Szeged %	SzegedK %	ÉK %	Ómagyar %	Szeged %	SzegedK %	ÉK %
<i>-ban</i> , <i>-ben</i>	26	96	26	33	66	100	54	91
<i>-ba</i> , <i>-be</i>	74	4	74	66	33	0	46	9

Az északkeleti régióban a *-ban*, *-ben* illativusi használatban való előfordulása valamivel gyakoribb, mint a kódexek nyelvében, vagy a szegedi kontrollforrásban, viszont a *-ba*, *-be* ragnak inessivusi funkcióban való használata ritkábban fordul elő vidékünkön, mint a kódexek nyelvében, de a szegedi íródéakokéhoz viszonyítva írásban gyakrabban megjelenik a beszélt nyelvre jellemző *-n* nélküli változat.

Az ablativusi irányú esetragok használata a vizsgált szövegekben (Az oszlopokban az első számjegy a felső nyelvállású, a második a középső nyelvállású alakra vonatkozik):

	Bereg	Máramaros	Szatmár	Ugocsa	Összesen
<i>-bul, -büil, ~-ból, -ből</i>					
XVII. sz.	10–2	1–0	8–1	1–1	20–4
XVIII. sz.	4–0	2–0	1–6	0–1	7–7
XIX. sz.	0–0	0–0	0–11	0–2	0–13
<i>-rul, -rüil, ~-ról, -ről</i>					
XVII. sz.	2–3	1–0	5–1	2–0	10–4
XVIII. sz.	8–2	5–4	7–0	0–0	20–6
XIX. sz.	0–0	0–0	0–4	0–0	0–4
	Bereg	Máramaros	Szatmár	Ugocsa	Összesen
<i>-tul, -tüil, ~-tól, -től</i>					
XVII. sz.	5–0	3–0	6–0	1–1	15–1
XVIII. sz.	6–0	5–4	0–5	1–1	12–10
XIX. sz.	1–0	0–0	0–5	0–2	1–7
	36–7	17–8	27–33	5–8	85–56

Az elativusi *-ból, -ből* esetrag használatában Beregben és Máramarosban a felső nyelvállású alak a jellemző a XVII–XIX. században, míg Ugocsában a XVII. században mindkettő azonos arányban fordul elő, a XIX. századra a felső nyelvállású alak el is tűnik írásban. Szatmárban a XVII. században csak egyszer fordul elő a középső nyelvállású alak, a következő században viszont már a középső nyelvállású kerül túlsúlyba (1 felső nyelvállású és 6 középső nyelvállású).

A delativus (*-rul, -rüil, ~-ról, -ről*) esetében a XVII. században Máramarosban és Ugocsában csak 1, illetve 2 felső nyelvállású alakot találunk, miközben a középső nyelvállású nem fordul elő egyáltalán, Szatmárban a felső nyelvállású alakváltozat felé billen a mérleg nyelve, míg Beregben csaknem kiegyenlített a felső és a középső nyelvállású rag használatának az aránya. A XVIII. században – miközben szaporodnak a középső nyelvállású alakok – még erőteljesebb lesz a *-rul, -rüil* túlsúlya (20–6). S bár a XIX. századi szövegekben viszonylag kis számban fordul elő a delativus rag, az a kevés kivétel nélkül középső nyelvállású, miközben a felső nyelvállású alak teljesen hiányzik.

Az ablativus rag esetében a XVII. században – Ugocsa megye kivételével – a rag felső nyelvállású változata van többségben. A XVIII. században Beregben ebből a raggól is csak felső nyelvállású alakok fordulnak elő, míg Szatmárban ennek ellentétéként csak középső nyelvállásúak, Máramarosban és Ugocsában pedig szinte azonos (5–4) vagy teljesen azonos (1–1) arányban. A XIX. században Beregben csak egy adatunk van a rag felső nyelvállású változatára, miközben a középső nyelvállású továbbra is hiányzik, Szatmárban és Ugocsában viszont csak középső nyelvállású változatát találjuk meg a ragnak.

Az ablativusi irányú ragok közül a felső nyelvállásúak leginkább Beregben, a középső nyelvállásúak legerősebben Ugocsában és Szatmárban jellemzők, míg Máramarosban a felső nyelvállású alakok száma kétszerese a középső nyelvállásúakénak.

A felső és középső nyelvállású ablativusi irányú ragoknak a vizsgált korszakon belül való megoszlását a következő táblázat szemlélteti:

	-bul, -bül	-ból, -ből	-rul, -rül	-ról, -ről	-tul, -tül	-tól, -től
XVII. sz.	20	4	11	4	15	1
XVIII. sz.	7	7	20	6	12	10
XIX. sz.	0	13	0	3	1	5
Összesen:	27	24	31	13	28	16

A XVII. században tehát mind a három rag esetében lényegesen gyakoribb a felső nyelvállásúak előfordulása. A XVIII. században a delativus *-rul, -ról* alakjai közül a felső nyelvállású több mint háromszorosa a középső nyelvállásúaknak (20:6), az ablativusi ragok esetében viszont a középső nyelvállásúak előfordulása szinte megközelíti a *-tul* alakok számát (12:10). A XIX. században minden rag esetében a középső nyelvállású alak kerül túlsúlyba. A három század adatait figyelembe véve a legjelentősebb változás az elativus rag használatában figyelhető meg, mivel a XVIII. századra kiegyenlítődik a két alak előfordulásának aránya, a XIX. századra pedig – legalábbis az írásban – teljesen kiszorul a használatból a felső nyelvállású alak, ami a kialakuló normához való igazodásra utal.

Megye	Század	-bul	-ból	-rul	-ról	-tul	-tól	Össz Felső ny.á.	Össz Középső ny.á.
Bereg	XVII. sz.	10	2	2	3	5	–	17	5
	XVIII.sz.	4	–	8	2	6	–	18	2
	XIX.sz.	–	–	–	–	1	–	1	–
Máramaros	XVII. sz.	1	–	1	1	3	–	5	1
	XVIII.sz.	2	–	–	2	5	4	7	6
	XIX.sz.	–	–	–	–	–	–	–	–
Szatmár	XVII. sz.	8	–	5	1	6	–	19	1
	XVIII.sz.	1	6	7	–	–	5	8	13
	XIX.sz.	–	–	–	4	–	8	–	12
Ugocsa	XVII. sz.	1	1	2	–	–	1	3	2
	XVIII.sz.	–	–	–	–	1	1	1	1
	XIX.sz.	–	2	–	–	–	–	–	2

Összehasonlítva a négy megye adatait azt tapasztaljuk, hogy Ugocsában a legkiegyenlítettebb a helyzet mind a három rag használatában. A *-bul* már a XVIII. században, a *-tul* pedig a XIX. századra teljesen visszaszorul, a *-ról* ragra vonatkozóan viszont nincs adat ebből a megyéből a XVIII–XIX. században.

Az északkeleti régióban a XIX. században előforduló ablativusi irányú határozóragok felső és középső nyelvállású változatainak használatát összevetve a XVII. századi palóc nyelvi jellemzőkkel (Gréczi 2007, 91), azt állapíthatjuk meg, hogy szinte alig

észlelhető különbség a két vidék nyelvhasználatában. (Összehasonlításunkban a rövid és hosszú, de azonos nyelvválású alakpárok között nem teszünk különbséget.)

Ragok	Palóc XVII. század (Gréczi 2007, 91)	Északkeleti XVII. század (Révay 2003 alapján)
-bul, -tul, -rul -búl, -túl, -rúl	85%	83%
-bül, -tül, -rül -búl, -túl, -rúl		
-bol, -tol, -rol -ból, -tól, -ról,	15%	16%
-böl, -töl, -röl -ból, -tól, -ról		

MONDATTANI JELLEMZŐK

A mondattani jellemzők közül a **mennyiségjelzős szószerkezet** használatát emeljük ki. (A példákat itt újból már nem mutatjuk be. Lásd mennyiségjelzős szószerkezet.) A vizsgált megyékben a következőképpen alakul az egyes és a többes szám használata a mennyiségjelző után:

Bereg

	Többes szám		Egyes szám	
Középmagyar kor	Ka, 1665, 4	12 (63,1%)	2	7 (36,8%)
	Ka, 1669 –		1	
	Mu,1677/1703, 4		1	
	Ka, 1751, 1		–	
	Ha, 1764, –		1	
	Fo, 1771, 3		2	
Újmagyar kor	Kb, 1795, 1	3 (100%)	–	–
	Mu,1804, 1		–	–
	Kb, 1804, 1		–	–
Összesen:		15 (67,63%)		7 (31,8%)

Máramaros

	Többes szám		Egyes szám
Középmagyar kor	Msz, 1693	2	–
	Hu, 1703	5	–
	Bi, 1713–14	5	1
	Hu, 1714	3	–
	Hu, 1715	1	1
	Hu, 1716	3	1
	Hu, 1745	3	–
	Hu, 1770	1	–
Összesen:		23 (88,4%)	3 (11,5%)

Szatmár

Középmagyar kor	Többes szám			Egyes szám	
	Sb, 1682	9	31 (47,6%)	15	34 (52,3%)
	Ko, 1682	3		5	
	Szn, 1703	–		1	
	Mi, 1705	13		5	
	Nb, 1707	1		1	
	Sb, 1721	1		1	
	Mi, 1725	1		1	
	U, 1730	3		5	
Újmagyar kor	Többes szám		Egyes szám		
	Ó, 1798	7	16 (57,1%)	2	12 (42,8%)
	Cs, 1803	–		1	
	Nk, 1813	2		1	
	C, 1814	1		4	
	Nk, 1814	2		1	
	P, 1847	2		–	
	R, 1858	1		2	
	Szn, 1863	–		1	
	Szn, 1865	1		–	
Összesen:		47	50,5%	46	49,4%

Ugocsa

Középmagyar kor	Többes szám		Egyes szám	
	Fa, 1696	–	3	
	Nsz, 1738	5	1	
	Fa, 1752	–	3	
	Fa, 1754	–	3	
Összesen:		5 (33,3%)	10 (66,6%)	

Leltár

Középmagyar kor	Többes szám		Egyes szám	
	Ko, 1674	6	11	
	Sb, 1682	7	28	
	Szn?, 1709	2	25	
Összesen:		15 (18,9%)	64 (81,01%)	

A fenti táblázatokból megállapítható, hogy a hivatali középosztály nyelvhasználatában normatív változatnak számít a XVII–XIX. században is a mennyiségjelző után a többes szám használata. A vizsgált négy megye területén a hivatalos iratokban, szerződésekben nagyobb részt a többes szám használata a jellemző, de megyénként és területenként is észlelhetünk kisebb eltéréseket: Beregben és Máramarosban a középmagyar kori iratokban túlsúlyban van a többes szám használata (Beregben 63,1%; Máramarosban 88,4%), Szatmárban azonban valamivel több az egyes számú alak (többes szám: 47,6% – egyes szám: 52,3%), Ugocsában pedig az egyes számú alakok a többes számúaknak a kétszeresét teszik ki (többes szám: 33,3% – egyes szám: 66,6%).

Az eltérések nemcsak területhez, hanem korhoz is köthetők, bár a vizsgált területen (Máramaros és Ugocsa) két megyéből nincs újmagyar kori adatunk, a Szatmárban keletkezett iratokban a többes és az egyes szám használata megközelíti a fele-fele

arányt, de még mindig a többes szám javára (többes szám: 57,1% – egyes szám: 42,8%), Beregben pedig a 3 többes számú mennyiségjelzős alakkal szemben egyes számú nem fordult elő.

A számadatokból azonban az is kiolvasható, hogy nemcsak **területenként** és **koronként** eltérő a többes és egyes szám használata iratainkban, hanem a **témától** is függ a jelzett szó száma, ugyanis a vizsgált anyagban szereplő három leltárban feltűnően kevesebb a többes számú alak, mint a szerződések „hivataloskodó” szövegeiben. Ez arra vall, hogy a rablás (Ko, 1674), örökösödés (Sb, 1682a) és használati tárgyakkal egy kolostor számára való odaajándékozása (Szn?, 1709) miatt felvett lajstromok összeállításakor e változó használata sokkal erősebben megközelítette a mindennapi beszélt nyelvet, mint a többi hivatalos iratban. Ezzel magyarázható, hogy ezekben a leltárakban az egyes és a többes szám aránya megfordult (egyes számú alak: 81% – többes számú alak: 18,9%).

A fentiek alapján tehát megállapíthatjuk, hogy a hivatali középosztály a közigazgatási-jogi iratokban a mennyiségjelzős szószerkezetben számnevek után normaként használja a többes számot még a XIX. században is, amit azzal is alá tudunk támasztani, hogy a mintaként megadott elismervények szövegében a tisztí írásmód is változva használja a többes számot (1864, 230: „100 ezüst forintokat”; 231: „minden pontjait”) és az egyes számot (1864, 230: „100 ezüst forintot”).

A megyék közötti eltérések valószínűleg azzal magyarázhatók, hogy Máramarosban és Ugocsában a hivatalos iratokhoz kevésbé hozzászokott személyek írták le a vizsgált szövegeket. Mivel azonban társadalmi helyzetükről és iskolázottságukról nem sokat tudunk, messzemenő következtetéseket ezeknek az eltéréseknek az alapján nem vonhatunk le.

A korszakok közötti eltérések, az egyes szám használatának szaporodása a hivatali norma átalakulásával a latin mintákat követő hivatalos nyelvhasználat fokozatos háttérbe szorulásával magyarázható.

6. NEM ÉS KOR SZERINTI VIZSGÁLAT

A NŐK NEVÉNEK HASZNÁLATA

AXVII–XIX. századi társadalmi viszonyokról és a nőknek a társadalomban betöltött hátrányos helyzetéről árulkodik az a tény, hogy a legkülönbözőbb rendű és rangú hivatalnokok, sőt még az idősebb férfiak megszólítására is tanácsot adó „tisztí írásmód” a nők megszólításával egyáltalán nem foglalkozik. Ez azzal is magyarázható, hogy nőknek írott levelek inkább magánlevelekben keletkeztek, de a hivatalos levelezésben ritkán fordulhattak elő.

Az azonos szakmában, azonos tudományterületen dolgozó csoportok nyelvének vizsgálata kapcsán Nyirkos megállapítja, hogy „a *kor* és a *nem* szerinti megoszlás nem releváns tényező” (1981, 29), s ez a vizsgált XVII–XIX. századi szövegekre is igaz, mivel anyagunkban sem szerepelt kizárólag nőknek címzett hivatalos vagy magánlevél, csupán egy olyan hivatalos irat, melyben Szatmár vármegye alispánja, Eötvös Sándor levélben kéri fel Kölcsei Kende Sándort és Tholdy Miklós feleségét, Kölcsei Kende Erzsébetet vagy törvényes képviselőjét, hogy jelenjenek meg Szatmár vármegye törvényszéke előtt. Ez az egyetlen levél is igen tanulságos a kor társadalmi viszonyainak tanulmányozásakor. A levél megszólítása a lehető leghivatalosabb, s természetesen az *úr* megszólítását veszi előre: „Ajánlom hivatalos szolgálatomat az *Úr(na)k* *s az Asszonyéknak*” (Nk, 1813b).

A nők kapcsán e rövid kitérőt elsősorban azért tesszük, hogy az asszonynév használatának korabeli jellemzőit bemutassuk.

A nőket az *asszony*, *asszonyság* megnevezéssel emlegetik a szövegekben, s a nevük előtt megjelenhet a *nemzetes* cím, utalva nemesi rangjukra: „N. Vitézlő Torday Sigmond Úr, és Felesége Nabrádi Borbala *Asszony* képében” (Ka, 1665); „*Nemzetes* Hartyáni Ilona *Aszony Nemzetes* Benyei Istvánné *Asszonyomnak*”; „Tordainé *Asszonyomra* Nábrády Borbalára, [...] limitáltatva” (Mu, 1677/1703).

Az *asszony* megnevezést anya vagy lánytestvér emlegetésekor is kiteszik: „Urai Györgyne *Aszonyom Anyámtól*” (U, 1730); „*Asszony Anyát* Zsuzsi Hugom *Asszonyal* együtt mint ketten Tisztelven” (Cs, 1813).

Az *asszonyság* szóval való említés pejoratív hangvételre utal, „a panaszolkodó vagy vadoló *Asszonyság(na)k* meg vagyon felevél” (Gsz, 1804).

A fenti mondatokból kirajzolódik a hivatalos asszonynévhasználat is, mely szerint a férjes asszonyokat többféleképpen emlegethették:

A férj teljes nevéhez járul az asszonynévképző: „*Bényei Istvánné*” (Mu, 1677/1703); *Gulácsy Andrásné* (Fa, 1787).

A férj teljes nevének említése mellett a feleség vagy özvegy lánykori teljes nevét is kiteszik (főleg az osztálylevelekben): „*Menszenti Pelej Ferencz* Atyánkfia eő kglm’ meg hagyatoh *Eözvegye, N. Szathmáryj Nagy Anna Asszony*” (Ko, 1682); „*Kallós*

Bertalan, és Feleségem Udvarhelyi Pap Kata” (Hu, 1703);” *T. Osvát Lajos meg bődögült V. Ispány Urnak felesége Bölönyi Jusztina* nekem testvér Néném volt Anyámról” (Ó, 1798).

A lánykori név általában követi a férj nevét, de amikor az örökséget a lánykori névvel bizonyítják, akkor előtte is állhat: „Nehai T. Horvát Borbála Tsontos Györgyné Nénémről” (Ó, 1798); „Tettes Nemzetes Rutkay Anna Asszony, Nehai Tettes Kölcsey Kende Gáborné Asszonyság” (C, 1814); „mi is Pelley József és Pelley Ersébeth Mátyás Bertalan férjem hitvese testvérek” (P, 1847).

A lánykori név magában is állhat: „*Mikolai Kata* Asszonynak” (Mi, 1725).

A NŐK MEGSZÓLÍTÁSA

Finn kutatók – Terttu Nevalainen és a már említett Helena Raumolin-Brunberg vezetésével létrejött egy tudományos műhely, amely az angol nyelvben bekövetkezett változásoknak a terjedésére és nyomon követésére a kortárs nyelvi változásokat vizsgáló szociolingvisztikának az eredményeit is alkalmazva többek között arra a kérdésre is kereste a választ, hogy vajon kik változtatták meg az angol nyelvet, s például a *you* névmási változót vizsgálva nemcsak e változásnak nagyjából egy évszázad alatt való lejárásának tudták kimutatni, hanem azt is, hogy a nők sokkal gyorsabban alkalmazkodtak a változáshoz, s használták az új nyelvi alakot (2004, 26). Rámutattak arra is, hogy e nyelvi változásnak az elterjesztésében – akárcsak más, alulról induló változás esetében – a nőknek meghatározó szerepük volt, ami azért is érdekes, mert a fentiek szerint a nyelvi változások évszázadokkal korábban is nagyjából a maihoz hasonlóan terjedtek el szélesebb körben, miközben a nők társadalmi helyzete lényegesen megváltozott (2004, 27).

Vizsgált anyagunk azonban nem alkalmas arra, hogy a nők nyelvhasználatára vonatkozóan bármilyen megállapítást tegyünk, mivel csak néhány olyan iratunk volt, amely nőkhez kapcsolható: a már említett Mikolai Judit (Mi, 1705) és Monay Kata (Ka, 1665), illetve Rutkay Anna levelei a bírósághoz. Az első kettő kitűnt a zárt *i*-zés nagyobb számú használatával, ám az iratokat valószínűleg nem az említett két hölgy írta le, így ebből az eltérésből a nyelvhasználatra vonatkozó megállapítást nem tehetünk.

A NŐK EMLÍTÉSE AZ IRATOKBAN

Amikor nőket említenek a hivatalos levelekben, akkor általában utalnak a családi állapotukra, vagy házastársi kapcsolatukra, aminek az osztálylevelekben van különösen nagy jelentősége: „Mi *Monay Kata*, néhay Nábrády János Uramnak’, mostan pedig Nemzetes Miskólczy István Urnak házás=*Társa* egy részről, másrészt pedig Horvath Janos és *feleségem Nábrády Mária*” (Ka, 1665).

Az özvegyasszonyokat *árvának* vagy *megmaradott/meghagyatott özvegynek* mondják: „Pelej Ferenc atyánkfia eő kglm’ *meg hagyatott Özvegye, N. Szathmárjy Nagy Anna Asszony* edj felől más Felől penig az meg említet néhaj Pelej Ferencz

árván maradt más Feleségéről valo edes fiai” (Ko, 1682); „Szegény árva Szolgálója Néhai P. Paládi Sigmond Urban meg maradt özvegye Bóne Ersebeth” (Fa, 1772).

Ha a levél írója rokoni kapcsolatban áll a levél címzettjének egy vagy több családtagjával, akkor erre a levélben a rokoni viszony megnevezése + az *asszony* szó szolgál, amely megelőzheti vagy követheti a rokonságot jelölő szót: „midőn az *Aszont szerelmes Hugom Aszonyal* együtt alazatosan de ajyafiságosan tisztelnem” (Mu, 1762); „*Asszony anyát Zsuzsi Hugom Aszszonyal* együt mint ketten tisztelvén” (Cs, 1813).

Egyik iratunkban az *asszony* szó -ság képzős változata, illetve az *alkalmatlan* jelzővel való megtoldása a pejoratív említés nyelvi kifejező eszköze: „a panaszkodó vagy vádoló *Asszonysag(na)k* meg vagyon feelve” (G, 1804c); „hogy azon *alkalmatlan Asszonnyal* az időt ne’ tölcsük, hanem rövideden ki halgatván tölle *Sabadullyunk*” (G, 1804b).

AZ ÉLETKOR SZEREPE

Mivel korábban arra már utaltunk, hogy a tiszti írásmód tanácsot ad az idősebb személyek illendő megszólítására is, itt erre újból nem térünk ki, csupán arra szeretnénk utalni, hogy az iratok szerzői közül – Mándy Péterről – tudjuk, hogy egyik levelének megírásakor töltötte be a 80. évét, tehát igen szép kort megélt. A tőle közölt másik írás egy politikai jellegű publikációnak szánt gondolatSOR a választási korteskedésekről, amelyet 82 éves korában írt, és amely azért érdekes, mert írásában az archaikus és nyelvjárási vonások a korban már valószínűleg eléggé széles körben használt nyelvújítási szavakkal váltakoznak. Ő tehát kiváló példája annak, hogy valaki idős kora ellenére hogyan használja a korszak új nyelvi jelenségeit.

A többi vizsgált iratból azonban nem tudunk meg sokat a szerzők életkoráról, legfeljebb a címzett megszólításában használt *bátyám* vagy *öcsém* utal arra, hogy a szöveg írója a címzettnél idősebb vagy fiatalabb, s ennek megfelelően a neki járó megszólítást alkalmazza: Drága Kedves *Uram Bátyám!* (Kb, 1804). Az aláírás előtt olvasható *igaz szívű szolgálja* (Kb, 1804) ugyanúgy szólhatott volna egy rangban magasabban álló személynek is. Kende Mihály viszont így ír a nála fiatalabb rokonnak: „Kedves *Eötsem Uram!*”, amely jelzős szerkezet a szövegben való említéskor kétszer megmarad, egyszer viszont hiányzik: „*Ötsém Uram Csekében*”, „*Ötsem Uram reversalisa*”, de *Ötsemel* együtt addigis [...] Tisztelvén” (Cs, 1813).

7. MAGYAR–LATIN KÉTNYELVŰSÉG AZ IRATOKBAN

A magyar hivatalos nyelv és a jogi nyelv műszókészlete a XVI. században beszélt nyelvi elemként élhetett Papp László szerint annak ellenére, hogy ezzel egyidejűleg a hivatalos magyar stílus – a latin nyelvű írásbeliség miatt – nem fejlődhetett megfelelő mértékben (1964, 7). Valószínűleg ezzel magyarázható az a kettősség, hogy a szóbeliségben létező magyar műszókészlet helyett a jogi iratokban – még a hivatalos írásbeliségen kívül keletkezettekben is – erőteljesen használják a latin formulákat. E kettősség Papp szerint a latin nyelv továbbélő tekintélyével és a latin műszók egyértelműbb voltával magyarázható (1964, 7). A XVI–XVII. század háborúi és zavaros politikai helyzete miatt a hivatalos életben a magyarnyelvűség háttérbe szorul. Így érthető, hogy a latin nyelv a XVIII. században még mindig erősen tartja magát a közéletben, s a „hazai nyelvért” (*patria lingua*) való küzdelem a latin nyelvnek a némettel való szembeállítását jelentette (vö. Kovács Ferenc 1964, 85). S bár Georch magyar nyelvű törvénykönyve, a Honny Törvény 1804-ben napvilágot látott, csaknem két évtizeddel később, még 1823-ban is a latin a felsőfokú jogi oktatás nyelve (Pauler Tivadar: *Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez*. 1878. 143., idézi Kovács 1964, 85).

Papp Szekfűre hivatkozva utal arra, hogy a magyar királyi kancellária hivatalos nyelve 1844-ig a latin volt, ami persze nem jelenti azt, hogy a jogi ügyek intézése kizárólag latinul folyt. A magyar nyelvű belső, szóbeli ügykezelés már a mohácsi vész előtt is magyar, ugyanígy Ferdinánd korában is az, és csak a királyi és megbízottai beszélnek latinul, de szavaikat magyarra fordítják (Papp 1961, 11).

Vizsgált szövegeinkben igen nagy arányú a latin szavak, kifejezések, olykor teljes mondatok száma. Egy-egy szövegben a leíró többször is kódot váltott, néha csak egy-egy szó vagy kifejezés erejéig, néha több mondaton keresztül. E magyarról latinra történő kontextuális kódváltásokat a magyar nyelvű beszélőknek a magyar hivatali, közigazgatási és jogi szövegekben való járatlansága, szegényes szókincse teszi szükségessé (Kiss 1995, 210).

A változások irányultságát kutatva Helena Raumolin-Brunberg finn kutató arra a megállapításra jut, hogy az alulról terjedő változások nem tudatosan keletkeznek, és az informális nyelvből indulnak ki, majd a szociális ranglétrán alulról felfelé terjednek. A felülről terjedő változások viszont a *presztízspéldák* hatására kerülnek be a szélesebb nyelvhasználati körbe. Ilyen nagyra becsült, követendő példa, azaz a változások kiindulópontja lehet többek között valamely presztízis értékű idegen nyelv, mint amilyen a **latin** volt (2004, 24) (kiemelés R.V.). Vizsgált anyagunkban, a XVII–XIX. századi közigazgatási és jogi szaknyelvben a latin nyelv presztízse még mindig erős, amit többek között az a tény is jól példáz, hogy a XVIII. századi németesítő törekvésekkel még nem a magyart, hanem a latint állították szembe, azt próbálták védeni. Ennek az ismert ténynek a kapcsán azonban nem (volt) szokás utalni arra, hogy sem

a németesítés, sem a latinnak a némettel szemben való védelmezése nem vonatkozott a nyelvhasználók teljes körére, hanem a magyar nyelv társadalmi változatai közül elsősorban a jogi-közigazgatási, azaz a hivatalos nyelvre jelentett veszélyt, illetve a korábbi gyakorlattól való eltérést.

Vizsgált anyagunk alapján azt állapíthatjuk meg, hogy sajátos kétnyelvűség jellemzi a közigazgatási-jogi szaknyelvet, főleg a XVII–XVIII. században, amely a XIX. században visszaszorulóban van.

Ferguson szerint a diglosszia egyik legfontosabb jellemzője E (=emelkedett) és K (=közönséges) funkcióinak elkerülése (Pap–Szépe 1975, 296). Személyes levélben, parlamenti vagy egyéb politikai jellegű beszédben élünk leggyakrabban az E eszközeivel, de az általunk vizsgált közigazgatási-jogi szaknyelvet is ide sorolhatjuk. Az emelkedett beszédről megállapítja, hogy az is „magától értődő, hogy E szókinccse magában foglal olyan tudományos és technikai kifejezéseket is, amelyeknek nincs megfelelője a K-ban, mivel az ilyen jellegű témákat csak ritkán vagy egyáltalán nem vitatják meg tiszta K nyelven” (1975, 306).

„Mindamellet a diglosszia egyik meglepő jellemzője az, hogy számos olyan E–K szópár létezik, amelyek mindegyike ugyanazokra a fogalmakra utal, mindkettő gyakran használatos az E, illetőleg a K nyelvben, jelentésük nagyjából megegyezik, s egyikük vagy másikuk használata az egész megnyilatkozásnak vagy szövegrésznek E vagy K jelleget ad” (uo.)

Ilyen esetekben tehát nem egyének kétnyelvűségéről van szó, hanem intézményi kétnyelvűségről, amelyet különböző egynyelvű csoportok használnak (Fischman 1980, 7; idézi Bartha 1999, 73).

Vizsgált anyagunkban is ilyen sajátos célokra használt intézményi nyelv a latin, amelyet Lanstyák kifejezésével élve (idézi Bartha 1999, 74) kiegészítő, kiegészítő, a hivatali élet sajátos céljaira szolgáló segédnyelvnek tekinthetünk, olyan kétnyelvűség ez tehát, amelyben meghatározott témához meghatározott nyelv kapcsolódik.

Az ilyen kétnyelvűség **alakilag** a következő változatokban nyilvánulhat meg: a) egyetlen szó; b) kifejezés; c) teljes mondat vagy mondatok (Bartha 1999, 119). Azokat a mondatokat, amelyekben egyszavas vagy több szóból álló latin kifejezések is vannak, Kovács keverékmondatnak nevezi (2002, 226).

Tekintsük át, hogy vizsgált anyagunkban a latin–magyar kétnyelvűség alakilag milyen formá(k)ban van jelen:

Egyetlen szó:

Amikor egyetlen latin szó található egy-egy mondatban vagy mondatrészletben, akkor az a szó, akár ige, akár névszó, általában jogi szakszó.

Igék (latin szótőhöz magyar képző járul): *recognoscalom*, *resignalok* (Ka, 1751), *Uram eleibe evocaltattam*; *amenyibé acquiralt*, és nekem *testalt*; *magamat defendalhatom* (Ka, 1756), *devenialtunk* (Ha, 1764), *investigaltassék* (Mu, 1804), a Munkácsi Tanács által *differaltatott* (Kb, 1804), annyi erőt *exegvaltassanak* (Hu, 1703).

Főnevek: *assessor*, *evictio*, *portio*, *Proscriptus* (Mu, 1677/1703), *Regestrom* (Sb, 1682a), *pretextur* alatt (Hu, 1703), minden *auctio* vagy *diminutio* nélkül (Hu, 1716), törvényes *Procesusimra* nézve, *Inquisitio* (Ka, 1751), *Contradictio* és *Protestatio* esett volna, *Divisionalis* (Ka, 1756), *Actio*, *Circumstantiakatt*, *Condivisionalis*,

Terminus (Mu, 1762), Anyai *Linea, Siquestrum, Territorium* (Ha, 1764). A latin szak kifejezések még a XIX. században is használatosak: *Instántiájának Copiáját* (G, 1804a).

Melléknév (latin szótőhöz magyar melléknévképző járul) és **melléknévi igenév**: *legitimus* (Mu, 1677/1703), *denominalt summan* maragjunk (Hu, 1703), *successiobeli jussom* (Ka, 1756), *Gralis* (=generalis) (Mu, 1762), *fundamentumos* felelettyét (G, 1804a).

Előfordulhat, hogy a latin szó vagy szavak a magyar szakszó értelmezéseként, megerősítéseként jelennek meg a szövegben. Ezzel az eljárással idegen nyelvből való fordításkor főleg akkor élnek, amikor a célnyelvben nincs meg a megfelelő szakszó, vagy ha megvan, még nem eléggé elterjedt. A magyar szónak latin vagy a latin szónak magyar értelmezése szövegeinkben is gyakori: „az ő K(e)g(ye)l(me)k két agon levő *maradekinak posteritasinak, successorinak és Legatariusinak*” (Ka, 1695). A latin szónak a magyar szó nem pontos megfelelője, de szinonimaként erősíti a magyar szó jelentését, és így a fokozás eszközévé válik: „*usualhassák és birhassák*” (Mu, 1677/1703).

Kifejezés

A két-három szóból álló latin kifejezés állhat a magyar mondat élén, vagy teljesen beépül a magyar mondatba: „Hogy az tiszárul irt *consertu et Fontanea Voluntate* az sok szükségűtül kenszerített az uttunk” (Msz, 1693); „*Casu quo* pedig, edjik vagy másík, ők k(e)g(ye)l(me)ket, ez iránt haborgatnak” (Bi, 1713–14); „édes Fiam Munkácsi István *naturalis Sutura*” (Hu, 1715); „Vettem az *Replicat cum Suis Documentis*” (G, 1804c).

A pénzüsszeget nemcsak betűvel és számmal, hanem gyakran két nyelven, latinul és magyarul is megadják: „zaloghkeppē *in flor hungaricas 12 ÷ tizen ket magyar forintokbā*” (Msz, 1693).

Előfordul, hogy a latin kifejezést írásjelekkel is elkülönítik a magyar mondattól: „és ha nem akarnák ō k(e)g(ye)lme)k vagj maradekit remittalni [: *ex cepto ut supra*]...” (Hu, 1703).

Teljes mondat vagy mondatok

Teljes latin nyelvű mondat vagy mondatok ritkán fordulnak elő a folyamatos szövegekben, ehelyett inkább a magyar mondatba hosszabb latin szövegrészlet ékelődik, majd ismét visszatér a magyar nyelv, mint a Munkácson 1677/1703-ban keletkezett iratban.

A hivatalos iratokban azonban a keltezés – néhány XIX. századi kivételtől eltekintve – teljesen latin nyelvű, akárcsak az iratok záró formulái, amelyben az irat keletkezési helyét és a tanúkat, valamint a jelen levő hivatalos személyeket írják le: „adtam ezen recognitionalisomat *Anno 1716. Die 20ma Juny Huszt samilo* Hazamba. *Husztly Samuel. m.p. Patriae Parohus et Venerabilis Tractus Maramarosiensis! Minister et Sztal Synodi Geners jur. Notar.*” *m. p. után magyarul*: helyi parochus is a nagytiszteletű máramarosi egyházmegye szolgája és a Szent Szinódus nemes esküdt jegyzője” (Hu, 1716). A többi iratban is előfordul teljesen latin nyelvű záró formula, de azokban nem adják meg utána a magyar fordítást.

A **megnyilatkozásban elfoglalt helye szerint**: a) mondaton kívüli; b) mondatok közötti; c) mondaton belüli (Bartha 1999, 120) lehet a második nyelv. A vizsgált hivatalos iratokban az első változatot – mint fent említettük – a latin nyelvű záró formulák jelentik, amelyek azonban a XIX. századra eltűnnek, de a XVII–XVIII. században még minden hivatalos közigazgatási és jogi irat végén megtaláljuk őket. Mondatok közötti latin nyelvű betoldások szövegeinkben nem szerepelnek, de a mondaton belüliek – mint láttuk – igen gyakoriak.

Bartha szerint ez főleg olyanokra jellemző, akiknek magasabb a kompetenciaszintjük mind a két nyelvben (1999, 120).

Megvizsgálva iratainkban a latin nyelv szerepét, azt tapasztaljuk, hogy a XIX. század elejére némi változás történik. A latin szakszavak ugyan még nem tűnnek el teljesen, de a latin kifejezések vagy teljes formulák latin nyelvű alkalmazása akkorra visszaszorul. Szatmár vármegye alispánjának, Eötvös Sándornak a Kölcsei Kende család peres ügyében Nagykárolyban 1814-ben kelt levelében már a keltezés is magyarul olvasható, nincs latin nyelvű záróformula, és egy korábbi iratban megjelenő *Copia* szó helyett a Végzés mássa található, kerülve a latin megnevezést, s az egész iratban csupán három latin szakszó maradt. Ruttkay Anna 1815-ben Nagykárolyban kelt levelében a magyar *általírás* szó mellett zárójelben megadja – nyilván az egyértelműség kedvéért – a latin szakszót: [*in Trans cripto*:]. A Szőgyéni házaspárnak a gyermekeikkel kötött „eltartási szerződésében” éppen a *szerződés* szó megfelelője, a *Compromissum* és a vele alkotott jelzős szerkezet, a *Compromissus birák* (P, 1847) maradt meg latinul.

A vizsgált iratok, hivatalos levelek és szerződések azt bizonyítják, hogy a latin jogi nyelv évszázados uralma lassacskán megtört, és a XIX. századra kialakult a magyar nyelvű közigazgatási és jogi szaknyelv használata a hivatalos iratokban, ami egyúttal azt is jelenti, hogy a latin–magyar kétnyelvűség megszűnt. Az elemzett XIX. századi iratainkban kétnyelvűségről már nem beszélhetünk, sőt az idegen szavak – azaz a latin használata – is teljesen háttérbe szorult.

8. ÖSSZEGZÉS

A vizsgálat csaknem 200 évet, a középmagyar kor végét (1665–1772) és az újmagyar kor első szakaszát (1772–1865) öleli át. Forrásként használt kiadványunkban (Révay 2003) 32 irat a középmagyar korban, 25 pedig az újmagyarban keletkezett.

Az iratok keletkezési helyei négy vármegyéhez – Bereghez, Máramaroshoz, Szatmárhoz (Kővár vidékéhez) és Ugocsához – köthetők, amelyek a magyar dialektológiai szakirodalom szerint az északkeleti nyelvjáráshoz tartoznak, bár egyes települések – mint pl. Huszt – ma már a magyar nyelvterület keleti határán kívül esnek. Kővár vidékének helyzete pedig azért sajátos, mert a középmagyar korban nem része a felsorolt vármegyéknek, mivel közigazgatásilag ekkor Szolnok–Doboka vármegyéhez tartozik, és Szatmárhoz való csatolása az újmagyar korra esik.

Az iratokban megjelölt 27 település közül ma csak kettő, Cégény(dányád) és (Szatmár)cseke tartozik Magyarországhoz, a többiek közül a beregi, ugocsa és máramarosi települések egy kivételével Kárpátalján (Ukrajna), a szatmáriak mind és a máramarosiak közül egy, – Máramarossziget – Romániában található.

A vizsgálatba bevont települések a magyar nyelvterületnek mindig az északi, északkeleti peremvidékét jelentették, de a középmagyar korban bekövetkezett történeti változások nyomán, az ország három részre szakadását követően Bereg, Ugocsa és Máramaros északi, valamint Szatmár nyugati része a Királyi Magyarországhoz, míg Máramaros déli része Husztot és Szigetet is beleértve, továbbá Szatmár déli és keleti része Kővár vidékével együtt az Erdélyi Fejedelemség fennhatósága alá került, ami természetesen szerepet játszik a hivatalos iratok normáinak alakulásában. Az ország újraegyesítése után a két terület ismét egyesül, és közös közigazgatás alá vonják őket.

Dialektológiaiilag e terület nagyobb részét mindig az északkeleti nyelvjáráshoz sorolták, de a földrajzi helyzetből eredő eltéréseket keresztezte a négy vármegye eltérő története, és különböző közigazgatási hovatartozása.

Mivel a vizsgálatba bevont iratok zöme – annak ellenére, hogy a szövegekben leveleket emlegetnek – hivatalos levél, szerződés, közigazgatási-jogi irat, ezért kutatómunkánkat kiterjesztettük a társadalmi meghatározottság jellemzőinek feltárására is.

A dolgozat gerincét mégis az összegyűjtött anyagnak történeti, nyelvjárás-történeti leírása és jellemzése adja. Az egyes nyelvi részlegek jellemzőinek bemutatására felsorakoztatott gazdag példaanyaggal a közép- és újmagyar kor, valamint az északkeleti nyelvjárás XVII–XIX. századi nyelvhasználatára vonatkozó ismereteket szeretnénk volna gazdagítani és árnyalni.

Mivel szinte valamennyi irat a korabeli tisztí írásmódnak – azaz a hivatalos szerkesztésére vonatkozó utasításnak – az ajánlásaira támaszkodva, annak ismeretében született, röviden bemutattuk a kezdő és befejező formulákat, továbbá a kötelező szerkezeti egységeket.

Ugyanakkor a hivatalos közlemények és a különböző szerződések írásba foglalása korszakunkban a hivatali középosztályhoz köthető, akik többnyire nemesi származásúak, iskolázottságuknak köszönhetően a megyei és városi hivatalok betöltői. Lakóhelyüket legfeljebb tanulmányaik idején hagyták el hosszabb időre. Éppen állandó helyhezkööttségükkel magyarázható, hogy bár nagy vonalakban követik a hivatali normát, az általuk írt szövegekben a helyi színezet, a helyi vagy regionális nyelvhasználat jellemzői is rendszeresen felbukkannak.

Az anyaggyűjtés szakaszában a hazai és határon túli levéltárakban a beszélt nyelv jellemzőit dokumentáló iratok felkutatása volt a cél, mivel azonban magánlevelezésre nem bukkantunk, a feltárt hivatalos és jogi iratokat fogtuk vattalóra annak érdekében, hogy a kötelező formulák között vagy akár azok kötelezően előírt szövegében is felleljük az óhatatlanul beszüremkedő „provincializmusokat”, a helyi vagy a regionális nyelv jellemzőit.

Mivel a gyűjtőterület és a gyűjtött iratok jellege nagyjából egységesnek mondható, mások által gyűjtött, másféle beszédhelyzetben vagy más témában lejegyzett iratokat nem vontunk be a nyelvi elemzésbe.

A négy vármegye területére kiterjedő és két évszázadon átívelő kutatás ennek ellenére nem alkalmas arra, hogy az adatok alapján messzemenő következtetéseket vonjunk le, mégis bizonyos területileg vagy időben árnyalható eltérések kirajzolódtak az anyag tüzetes vizsgálata közben.

A nyelvjárási és nyelvtörténeti leírás mellett kísérletet tettünk arra is, hogy az iratok keletkezésében szerepet játszó társadalmi rétegnek, a hivatali középosztály nyelvhasználatának jellemzőit felvillantuk. Ezért a hivatalnoki réteg XVII. századi nyelvhasználatát összevetettük hasonló regiszterben gyűjtött nyelvi változókka.

Az idő-tér-szakma és társadalmi csoport által meghatározott nyelvhasználati jellemzőknek az egymásba fonódó hálózatát a következőkben foglalhatjuk össze:

AZ ÉSZAKKELETI RÉGIÓ VIZSGÁLT MEGYÉINEK KÖZÖS HANGTANI, ALAKTANI ÉS MONDATTANI JELLEMZŐI

A labiális–illabiális hangviszony nagyjából kiegyensúlyozott, az *ü~i* vagy *ü~e* váltakozás szórványos.

A nyíltabb–zártabb hangviszonyban az *a~o* váltakozás szórványosan mind a négy vármegye területén felbukkan, de használata ingadozó; az *e~i* és *é~i* váltakozása az egész területen megfigyelhető, de Szatmárban és Beregben erőteljesebb, mint a másik két megyében; az *ő~ű* váltakozásra kevés adatunk van, de ezek mind a négy megye területén felbukkannak.

A magánhangzók időtartamára az egész területen jellemző a nyúlás *l* előtti helyzetben; ezzel szemben egységesen megrövidülnek a felső nyelvállású magánhangzók hangsúlyos helyzetben: *i, u, ü*.

A mássalhangzók használatában az *l~ly~lly* hangviszonyban a palatalizált változat az egész területen megtalálható, akárcsak a hiátustöltő *j* használata vagy a mássalhangzók asszimilációja (zöngétlenedés, összeolvadás).

A mássalhangzók időtartama a hangtani helyzettől függően eltérő, szó végén – esetleg megőrzött régiségként – gyakori a rövid mássalhangzó, míg szó belsejében meghatározott toldalékok előtt, illetve szó végén erőteljes a nyúlás.

A szótövek között a fent említett hangtani sajátosságok miatt több az egyalakú tö, mint más vidékeken vagy a mai magyar nyelvben; az *sz/v* tövű igék tö belseji magánhangzója gyakran megnyúlik.

A szóképzésben – még a hivatalos szövegekben is – gyakori a kicsinyítő képző használata.

Az igeragozásban az ikes ragozás szabályos alakjainak használata a jellemző, de felszólító és feltételes módban már gyakori a nem ikes személyrag; feltételes módban a T/1. személyben a határozott ragozás jele és ragja: *-nók, -nők*; E/1. személyben az általános ragozás hangrendileg illeszkedett alakját egyszer írták le: *akarnák*; E/3. személyben használják az *-n* személyragot: *vagyon, megyen*; az elbeszélő és a régmúlt, továbbá az összetett és az *-and, -end* képzős jövő idő használata ritka.

AZ ÉSZAKKELETI RÉGIÓN BELÜL TAPASZTALHATÓ HANGTANI, ALAKTANI ÉS MONDATTANI ELTÉRÉSEK

A labiális *ö* helyén jelentkező *e* csak Kővár vidékén fordult el;

A középső nyelvállású magánhangzó helyén álló zártabb veláris hang (*o>u*) csak Ugocsában, míg a felső nyelvállású *u* helyén álló *a* csak Beregben jelent meg.

Az *l>ly* palatalizáció Kővár vidékén és Huszton fordult elő.

Agy>*d* depalatalizáció Beregben és Kővár vidékén bukkant fel; a *ty>t* depalatalizáció pedig csak Kővár vidékén.

Az *s>cs, s>sz* és *sz>s* változás csak Kővár vidékén fordult elő, akárcsak az *ny>nygy* és *rj>rgy*.

Az *l* és *j* kiesése csak Ugocsában és Kővár vidékén figyelhető meg; *l* betoldása Beregben és Ugocsában.

Főnévi igenévi jelöletlen tárgy csak Kővár vidékén fordult elő.

AZ ÉSZAKKELETI RÉGIÓBAN TAPASZTALHATÓ IDŐBELI KÜLÖNBSÉGEK

Az egész területen kimutatható *tött, vött, lött* *ö-ző* igealakok a középmagyar kort követően nem jelentkeznek, a labiális magánhangzót felváltja az illabiális.

Az *l+j* összeolvadása *lly*-jé a XVIII. század után nem tapasztalható.

Az *s>cs, s>sz* és *sz>s* változás csak a XVII. században és csak Kővár vidékén fordult elő; ugyanarról a területről a XVIII. században egyetlen példa akad *e* jelenségre (*szokszor*).

A KÖZIGAZGATÁSI--JOGI SZAKNYELV NÉHÁNY JELLEMZŐJE

Hangalaki jellemzők a hivatalos nyelvben hagyományozódó szóalakok esetében: *költ, hűtös, ispány,*

Sajátos névutók használata: *útján, rendiben*

A szenvedő igealakok és az igenevek (főnévi, a beálló melléknévi és a határozói igenév) gyakori használata,

A *-ható, -hető, -hatatlan, -hetetlen* képzőbokok kedvelése; az *-i* melléknévképzőnek akár ragos főnévhez való társítása; a *-beli* képző kedvelése,

Latin szakszavak és kifejezések használata,

Bonyolult szerkezetű, latin kifejezésekkel terhelt, nehezen érthető mondatok,

Állandó szerkezetek, kész mondatok és kifejezések használata kezdő- és záróformaként,

A XIX. századig latin nyelvű keltezés és aláírások.

A HIVATALNOKI KÖZÉPÓSÍTÁSI NYELVÉNEK JELLEMZŐI

A magázás kifejezőeszköze a *kegyelmed~kelmed* alakváltozatai,

Kedvelik a több jelzővel terhelt megszólításokat,

E társadalmi réteg nyelvhasználatában néhány kiválasztott, és más vidékek azonos korszakának adataival összehasonlítható változói többnyire egyezéseket mutatnak az ország középső részében a XVII. században.

167

A KÉTNYELVÜSÉG

Elsősorban intézményi szinten működik a magyar és a latin nyelv között. Néha csak latinul adják meg a szakszókat, máskor a magyar szót mintegy erősítik a mellé állított, azonos jelentésű latin szóval. Alakilag csupán egyetlen szó, egy-egy kifejezés vagy egész latin mondat is beékelődhet a magyar nyelvű szövegbe.

A NEM ÉS A KOR

Nem játszik jelentős szerepet a nyelvhasználatban, illetve elemzett szövegeink nem alkalmasak arra, hogy az egyén szempontjából vizsgálódhassunk.

Összegezve az elmondottakat megállapíthatjuk, hogy az idő, tér, társadalmi réteg és foglalkozás szerint elkülönülő nyelvhasználat az egyén nyelvhasználatában eltérő módon keveredik, olvad egymásba, szövi át egymást, mint egy hatalmas és szövevényes hálózati rendszer. Nagyobb adatmennyiséggel, a történeti szociolingvisztika eszközeit felhasználva valószínűleg többet is megtudhatunk arról, kik változtatták meg a magyar nyelvet, és milyen irányból merre haladt a változás nemcsak időben és földrajzilag, hanem társadalmilag is.

Vizsgált irataink arra voltak elegendőek, hogy az eltérések földrajzi irányát egy-két esetben megjelöljük, s ritkán időbeli eltérésekre is rámutathattunk. Megállapíthatjuk, hogy a hivatali norma követésébe és a kötelező hivatali formulák használatába rendszeresen beférkőznek a helyi színeket képviselő nyelvi sajátosságok, amelyek a peremhelyzetből adódóan a nyelv több részlegében számos archaikus vonást is megőriztek.

JEGYZET

- 1 Szerk. Révay Valéria. Nyíregyháza, 2003, Örökségünk Kiadó (a továbbiakban ÉMoL).
- 2 E kötet adataira való utalást a keletkezési hely rövidítésével és a keletkezés évszámával adjuk meg a példaként említett adatok mellett. A rövidítések jegyzéke a 2. sz. mellékletben található.
- 3 Mizser Lajos – Révay Valéria. Nyíregyháza, 2004, Örökségünk Kiadó.
- * Olvashatatlan.
- 5 A rövidítésekkel jelölt helynevek után álló szám az iratoknak a RÉVAY 2003-ban található lelőhelyére utalnak.
- 6 A helyneveket a szövegekben előforduló helyesírással és esetraggal adjuk meg. A mellettük álló szám a forráskiadvány megfelelő (Révay 2003) lapszámát jelöli.

- Egriné Abaffy Erzsébet 1965. *Sopron megye nyelve a XVI. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- E. Abaffy Erzsébet 1968. Dunántúli missilisek a XVI. századból. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 121*. Budapest.
- 1969. XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról. *Nyelvtudományi Értekezések 62*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 1992. *Az igemód- és igeidőrendszer*. In Benkő, 120–184.
- 1992. *Az igei személyragozás*. In Benkő, 184–239.
- 2003. *Hangtörténet*. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc 106–129; 301–352; 596–609; 710–717.
- Baggioni, D.–R. D. A. 1980. *La linguistique comme science sociale*. In Sociolinguistique I-II. Approche, Théories, Pratiques. Édition par Gardin, B. – Marcellesi J.-B. Actes du Colloque Organisé du 27 Novembre au 2 Décembre 1978. Par le G.R.E.C.O. Université de Rouen, 73–89.
- Bakos Ferenc 1994. *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Balogh Judit 2000. A főnév. In *MGr*, 127–142.
- Balogh Lajos 2001. A nyelvjárásszigetek. In Kiss Jenő (szerk.) 316–324.
- Bárczi Géza 1988. Nyelvjárás és nyelv. In Hajdú Mihály 1988, 246–257.
- Bartha Csilla 1999. *A két nyelvűség alapkérdései*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Benkő Loránd 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Budapest, Tankönyvkiadó.
- 1960. *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Budapest, Akadémia Kiadó.
- (főszerk.) 1967–76. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, I, 1967, II, 1970, III, 1976. Budapest, Akadémiai Kiadó. (=TESz.).
- 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- (főszerk.) 1991–1995. *A magyar nyelv történeti nyelvtana*, I. Szerk. E. Abaffy E. 1991. II/1. Szerk. E. Abaffy E. 1992. II/2. Szerk. Rácz E. 1995. Budapest, Akadémiai Kiadó (=TNyt.).
- Bokrányi János 1846. *Magyar tisztí írásmód*. Második bővített kiadás. Kassa.
- Brown, R. – Gilman, A. 1960. A hatalom és szolidaritás névmásai. In Pap Mária – Szépe György, 357–388.
- Bynon, Theodora 1997. *Történeti nyelvészet*. Budapest, Osiris Kiadó, Bp.
- Csúry Bálint 1929. A tiszaháti és ugocsa nyelvjárás nevezetesebb sajátosságai. *Magyar Nyelv*, XXV, 11–6.
- Dobszay Tamás – Hermann Róbert 2000. A nemzetté válás kora. In Szentpétery 2000, 7–40.
- Fábián Pál 1967. *Az akadémiai helyesírás előzményei*. Helyesírásunk alakítására irányuló tudatos törekvések 1772 és 1832 között. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Ferguson, Charles A.: Diglosszia. 1975. In In Pap–Szépe, 291–317.
- Finály Henrik 1884. A latin nyelv szótára. Budapest. Franklin Társulat. Reprint 2002. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Farkas Vilmos 1995. A hozzárendelő (alany–állítmányi) szerkezet. In *TNyt.*, 210–247.
- Fodor Katalin 2001. A nyelvjárási hangtani jelenségek. In Kiss Jenő (szerk.), 325–350.

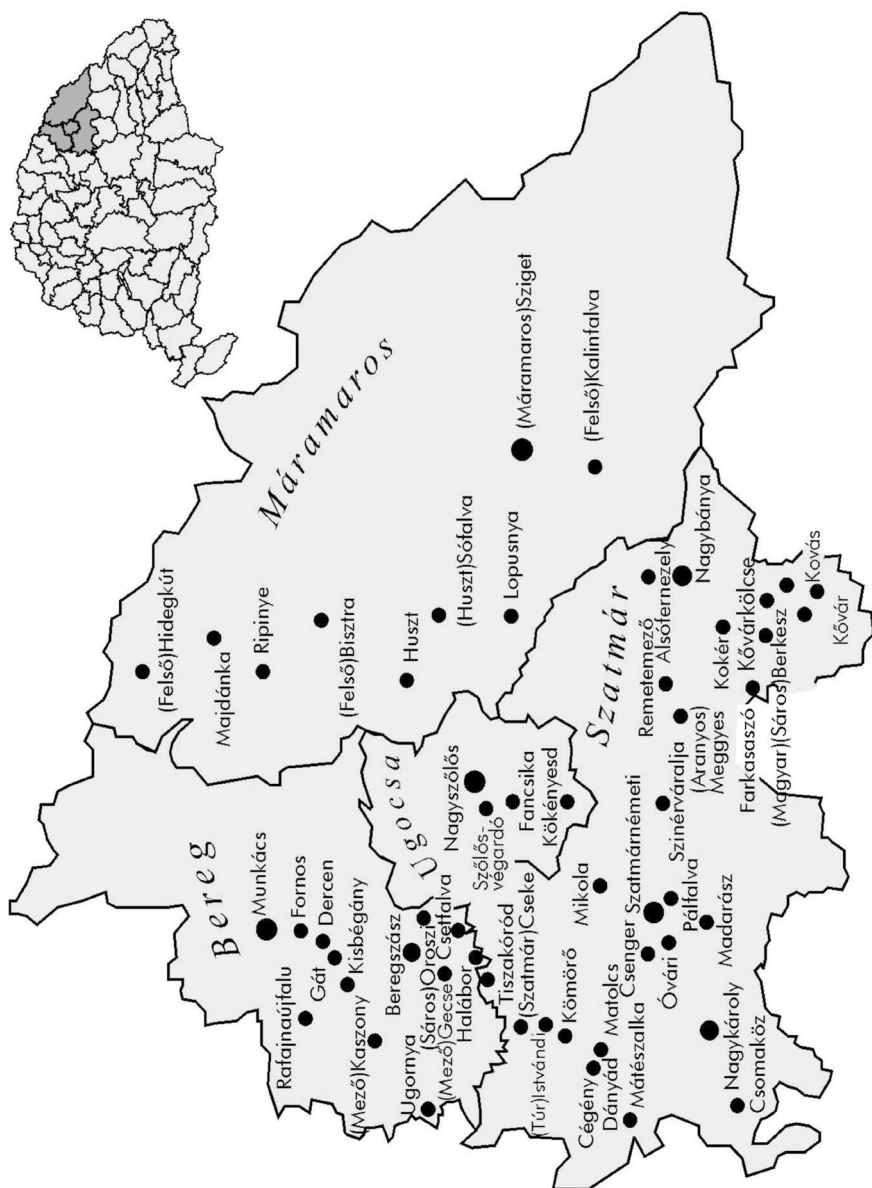
- Fodor Pál – Oborni Teréz – Pálffy Géza 2000. Politika és hadügy a török korban (1526–1699). In Szentpéteri József 2000, 3, 7–48.
- Fossat, J.-L. 1980. Pour une autre sociolinguistique: la dialectologie sociale. In *Sociolinguistique I–II. Approche, Théories, Pratiques*. Édité par Gardin, B. – Marcellesi J.- B. Actes du Colloque Organisé du 27 Novembre au 2 Décembre 1978. Par le G.R.E.C.O. Université de Rouen, 605–627.
- Fülep Imre 1880. A Szatmár városi nyelvjárásról. *Magyar Nyelvőr*, IX, 263–5.
- B. Gergely Piroska 2002. A közéleti és beszélt nyelv viszonya az erdélyi fejedelemségben. In Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János, 187–201.
- Gréczi-Zsoldos Enikő 2007. *Nógrád vármegye nyelve a XVII. században*. Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 52. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár.
- Gugán Katalin 2007. Az alany és az állítmány egyeztetése a középmagyar korban. *Magyar Nyelvőr*, 99–107.
- Haader Lea 2003. Az összetett mondat. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc, 500–561, 677–691, 70–776.
- 2006. A középmagyar kor. In Kiefer Ferenc, 365–384.
- Hajdú Mihály (szerk.) 1988. *A magyar nyelv rétegződése és táji tagolódása*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- S. Hámori Antónia 1995a. Az alárendelő szerkezetek: A főnévi szerkezetek. In *TNyt.*, 329–426.
- 1995b. Az alárendelő szerkezetek: A melléknévi, számnévi, határozói és határozószói szerkezetek. In *TNyt.*, 426–73.
- Hegedűs Attila 1986. Történeti szociolingvisztika? *Magyar Nyelv*, 438–441.
- Herman József 1982. Szociolingvisztika és nyelvtörténet. *Magyar Nyelv*, 1–8.
- Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János (szerk.) 2002. *Hungarológia és dimenzionális nyelv szemlélet*. Debrecen–Jyváskylä.
- Horváth László 2003. Szó szerkezet-történet. In Kiss Jenő–Pusztai Ferenc, 430–483; 663–674; 831–838.
- R. Hutás Magda 1995a. Az alárendelő szerkezetek: Az igei szerkezetek. In *TNyt.*, 247–329.
- 1995b. Az alárendelő szerkezetek: Az igenévi szerkezetek. In *TNyt.*, 318–329.
- Imre Samu 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Jakab László 1999. Tanulmányok az igeragozás köréből. *A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai*. 73. Debrecen.
- Juhász Dezső 2001. A nyelvjárási régiók. In Kiss Jenő (szerk.), 262–316.
- Juhász Dezső 2002. Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudományszemléleti kérdések. In Hoffmann István–Juhász Dezső–Péntek János, 165–173.
- Kálmán Béla 1971. *Nyelvjárásaink*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Kalmár János – ifj. Barta János 2000. Politika és hadügy a Habsburg-uralom idején (1699–1790). In Szentpéteri József 2000, 3, 48–82.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. (=MGr.)
- 2004. *Írásjelten. Az írásjelhasználat szabályai, problémái és története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiefer Ferenc (főszerk.) 2006. *Magyar nyelv*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kiss András 2004. (válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította) Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák. Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó.
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- 1999. A beszédhelyzet mint kutatási szempont a dialektológiában. *Magyar Nyelvjárások*, XVII, 285–292.
- (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk. 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó.

- Kniezsa István 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Korompay Klára 1991. A névszóragozás. In *TNyT.*, 284–319.
- 1992a. A névszójelezés. In *TNyT.*, 321–355.
- 1992b. A névszóragozás. In *TNyT.*, 355–411.
- 2003. Helyesírás-történet. In Kiss Jenő–Pusztai Ferenc, 281–301; 579–596; 697–710.
- Kovács Ferenc 1964. A magyar jogi terminológia kialakulása. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- B. Kovács Mária 2002. A középmagyar kori jogi szaknyelv és terminológia főbb jellemzői. In Hoffmann István–Juhász Dezső–Péntek János, 225–233.
- Kugler Nóra–Laczkó Krisztina 2000. A névmások. In *MGr.*, 152–175.
- Labov, William 1968/1973. *A társadalmi folyamatok tükröződése a nyelvi szerkezetekben*. In Szépe György, 509–527.
- Labov, William 1965/1975: *A nyelvi változás mechanizmusáról*. In Papp Mária – Szépe György, 255–285.
- Laczkó Krisztina 2006. Az újmagyar és újabb magyar kor. In Kiefer Ferenc, 401–436.
- Lengyel Klára 2000. A melléknév. In *MGr.*, 142–152.
- Lőrinczi Réka 1992. Összetett szavak és szoros szókapcsolatok. In *TNyT.*, 853–911.
- Magyar helyesírás és szóragsztás főbb szabályai*. A Magyar tudós Társaság különös használatára. 1832. Petrózai Trattner J. M. és Károlyi Istv. nyomán újra kiadta a Helikon Kiadó, 1982.
- Mátai Mária 1992. A határozószók. In *TNyT.* 570–662.
- 2003. Szófajttörténet. In Kiss Jenő–Pusztai Ferenc, 393–430; 632–663; 739–757.
- Mező András 2000. A Szabolcs megyei nyelvjárás XVI. századi történetéhez. *Magyar Nyelvjárások*. XXXVIII, 299–303.
- Mizser Lajos 2004. Helynevek. In Mizser Lajos–Révay Valéria, 7–52.
- Mizser Lajos 2006. Nyelvújítási elemek Pesty Frigyes északkelet-magyarországi helynévtárában. In Révay Valéria (szerk.), *Nyelvészeti tanulmányok*. Simonyi emlékülés 2003. Sorozatszerkesztő: Géczai János. 2005. 15–19. Iskolakultúra könyvek 27.
- Mizser Lajos – Révay Valéria 1999. Két összeírás a 17. századból. *Magyar Nyelvjárások*, XXXVI, 91–5.
- 2004. Tanulmányok Bereg, Máramaros, Szatmár és Ugocsa XVII–XIX. századi nyelvéllapotáról. Nyíregyháza, Örökségünk Kiadó.
- Nádas Timea 2007. Tekintettel egy határozóra – élőnyelvi szempont. *Magyar Nyelvőr*, 131–117.
- Németh Miklós 2004. *Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnoki nyelvváltoztatban*. Philosophiae Doctores. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Nyírkos István 1981. Irodalmi nyelv – köznyelv – népnyelv. *Magyar Nyelvjárások*, XXIV. 19–31.
- Pályi Gyula 1897. Mátészalka és vidéke nyelvjárása. *Magyar Nyelvőr*, XXVI, 494–9.
- Papp László 1959. XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása. *Nyelvtudományi Értekezések*. 19. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 1960. *Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink nyelvi gyakorlatában*. *Nyelvtudományi Értekezések*. 25. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 1963. *Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 1964. *Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Pap Mária – Szépe György 1975. *Társadalom és nyelv*. Szociolingvisztikai írások. Budapest, Gondolat, 357–388.
- Papp Zsuzsanna 1995. A mellérendelő szerkezetek. In *TNyT.*, 474–506.
- Pusztai Ferenc 1999. Beszélt nyelv a középmagyar korban. In *Névtani Értesítő* 21., 380–386.

- Raumolin-Brunberg, Helena 2004. Ketkå muuttivat kieltä? Englannin historiallista sosiolingvistiikkaa. *Tieteessä tapahtuu*, 5, 24–25.
- Révay Valéria 1999. Adalékok az északkeleti nyelvjárás XVII. századi történetéhez. *Magyar Nyelvjárások*, XXXVI, 95–106.
- 2002. Adalékok Szatmár vármegye nyelvjárásának XVII–XIX. századi történetéhez. In Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János, 261–273.
- (szerk.) 2003. *XVII–XIX. századi levelek Északkelet-Magyarországról*. Nyíregyháza, Örökségünk Kiadó.
2004. Az iratok nyelvi elemzése. In Mizser Lajos – Révay Valéria, 52–159.
- (szerk.) 2005. *Nyelvészeti tanulmányok*. Simonyi emlékülés 2003. Szerozatszerkesztő: Géczy János. Iskolakultúra könyvek 27.
- Sárosi Zsófia 1992. A névszótövek. In *TNyT.*, 239–268.
- 2003. *Morfémátörténet*. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc, 352–372; 610–618; 719–739.
- Sebestyén Árpád 1965. *A magyar nyelv névutórendszere*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 1981. „A nyelv területi tagolódása és társadalmi rétegződése” témakör tantervi helyzetéről. *Magyar Nyelvőr*, 319–28.
- 2002. *A névutók állománya és rendszere a Jókai-kódexben (1372u.)*. Debrecen, A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. 80.
- Szabó T. Attila (főszerk.) 1975. *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. (VIII. kötetöl Vámszer Márta.), Bukarest, Kriterion.
- Szentpéteri József (főszerk.) 2000. *Szultán és császár birodalmában*. Magyar Kódex 3.; Reformkor és kiegyezés. Magyar Kódex 4. Budapest, Enciklopédia Humana Egyesület–Kossuth Kiadó.
- Szépe György (szerk.) 1973. *A nyelvtudomány ma*. Budapest, Gondolat.
- Teiszler Pál 1973. *A Nagyároly környéki magyar nyelvjárás magánhangzó rendszere*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.
- TESz. lásd Benkő 1967–76.
- TNyT. lásd Benkő 1991–95.
- Törös Béla 1910. *A beregszászi nyelvjárás*. Budapest, Atheneum Irodalmi és Nyomdai R.-T. nyomása.
- Wardhaugh, Ronald 2005. *Szociolingvisztika*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Zelliger Erzsébet 1992. Az igék. In *TNyT.*, 17–55.
- Zelliger Erzsébet 2002. A történeti szociolingvisztika egyetemi oktatása. In Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János, Debrecen–Jyváskylá, 383–307.
- Zolnai Gyula 1896. Szatmármegyei régi iratokból. *Magyar Nyelvőr*, 25, 27–29.
- Zsilinszky Éva 2003. Szókészlettörténet. In *MNyT.*, 372–393; 618–632; 725–739.

1. MELLÉKLET

TÉRKÉP

2. MELLÉKLET

A TELEPÜLÉSEK NEVÉNEK RÖVIDÍTÉSEI⁵

Bereg vármegye

Bsz, 1798; Beregszász (24)
Csf, 1809; Csetfalva (28)
Fo, 1771; Fornos (23)
G, 1804a; Gecse (24–5)
G, 1804b; Gecse (26)
Gsz: 1804; Gecseszőlő (27)
Ha, 1764; Halábor (21)
Ka, 1665; Kaszony (8)
Ka, 1669; Kaszony (10)
Ka, 1695; Kaszony (10–13)
Ka, 1751; Kaszony (16)
Ka, 1756; Kaszony (18)
Kb, 1795; Kisbégány (23)
Kb, 1804; Kisbégány (27)
Mu, 1677/1703; Munkács (13–15)
Mu, 1762; Munkács (20)
Mu, 1804; Munkács (25)

Máramaros vármegye

Bi, 1713 –14; Bisztra (37)
Hu, 1703; Huszt (33–36)
Hu, 1714; Huszt (39)
Hu, 1715; Huszt (41–43)
Hu, 1716; Huszt (45)
Hu, 1770; Huszt (50)
Msz, 1693; (Máramaros)Sziget (30)
Msz, 1745; (Máramaros)Sziget (47)

Szatmár vármegye Kővár vidékével

C, 1814; Cégénydányád (109–111)
Cs, 1803; Szatmárcseke (101)
Cs, 1813; Szatmárcseke (101)
Ko, 1674; Kovás (52)
Ko, 1682; Kovás (62–67)
Mi, 1705; Mikola (73–75)
Mi, 1725; Mikola (90)
Nb, 1707; Nagybánya (77)
Nk, 1813a; Nagykároly (103)
Nk, 1813b; Nagykároly (105–6)
Nk, 1813c; Nagykároly (106–7)
Nk, 1814; Nagykároly (111–2)
Nk, 1815; Nagykároly (113)
Ó, 1798; Óvári (97–100)
P, 1847; Pálfalva (115–118)
R, 1858; Remetemező (119)
Sb, 1682a; Sárosberkesz (54–56)
Sb, 1682b; Sárosberkesz (58–59)
Sb, 1721; Sárosberkesz (85–88)
Szn, ?1703; Szatmárnémeti (68–72)
Szn?, 1709; Szatmárnémeti (79–84)
Szn, 1863; Szatmárnémeti (127)
Szn, 1865; Szatmárnémeti (121–4)
U, 1730; Ura (91)

Ugocsa vármegye

Fa, 1696; Fancsika (130)
Fa, 1752; Fancsika (134)
Fa, 1754; Fancsika (135)
Fa, 1772; Fancsika (136)
Fa, 1787; Fancsika (137)
Nsz, 1738; Nagyszőlős (131–4)
Szv, 1805; Szőlősvégárdó (138)

3. MELLÉKLET

A FELDOLGOZOTT IRATOK KELETKEZÉSI IDEJE, TÉMÁJA ÉS LELŐHELYE (LAPSZÁM)

A nevek után zárójelben megadott szám a *XVII–XIX. századi levelek Északkelet-Magyarországról* című kötetre utalnak (Révay 2003).

Bereg vármegye

- Ka, 1665 = Monay Kata és családja osztálylevele (2003, 8)
Ka, 1669 = Koszta Pál adóságlevele (2003, 10)
Ka, 1695 = Máthé János örökös jobbágságra kötelezi magát (2003, 10, 12)
Mu, 1677/1703 = Szerémi Gulácsi András záloglevele (2003, 13–15)
Ka, 1751 = Dolinai Miklós felsorolja a Rácz Zsigmondtól kapott iratokat (2003, 16)
Ka, 1756 = Rácz Zsigmond levele öccséhez (2003, 18)
Mu, 1762 = Joó Mihály Beregszászba hívja a sógorát (2003, 20)
Ha, 1764 = Tordai Zsigmond leszármazottainak osztálylevele (2003, 21)
Fo, 1771 = Darcsy György elítélt jobbágy telkének meghagyása és fizetési kötelezettségei (2003, 23)
Kb, 1795 = Nánássy Ferenc a tartozást kéri megadni (2003, 23–24)
Bsz, 1798 = Mentegetőzés a Hartyániak osztályleveleiről való megfélekezéstről (2003, 24)
G, 1804a = Szajdi Lajos Andrassy Anna kérésének a másolatát kéri (2003, 24–25)
Mu, 1804 = A munkácsi szolgabíró Gulácsi Sándort mint érdekeltet Fornosra hívja (2003, 25–26)
G, 1804b = Visszaütalás az 1804. augusztus 10-én, Mezőgecsén kelt levélre, a deputáció időpontját közli Szajdi Lajos (2003, 26)
Gsz, 1804 = Szajdi Lajos mentegetőzése, illetve a jövőbeli munkára tett ígérete (2003, 27)
Kb, 1804 = Nánássy Ferenc meghívása (2003, 27)
Csf, 1809 Igazoláskérés a csetfalvi határban levő kiseperjesi földekről (2003, 28)

Máramaros vármegye

- Msz, 1693 = A máramaroszigeti Csere-dombon levő földek zálogba adása (2003: 30)
Hu, 1703 = Kallós Bertalan és Udvarhelyi Pap Kata adóságlevele (2003, 33–34)
Bi, 1713–14 = Matucsi Sámuelné és Matucsi István kiváltja zálogba adott jobbágyságait (2003, 37)
Hu, 1714 = Rácz Mihály és felesége, Vanyai Annai záloglevele (2003, 39)
Hu, 1715 = Rácz Mihály és Munkácsi István telekcseréje (2003, 41, 44)
Hu, 1716 = Huszty Sámuel jegyző tanúskodik Rácz Ádám hagyatékáról (2003, 45)
Msz, 1745 = Tordai Balog Márton adóságlevele (2003, 47)
Hu, 1770 = Gulácsi Sándor adóságlevele (2003, 50)

Szatmár vármegye Kővár vidékével

- Ko, 1674 = Egy (Kővár)kölcsei házban készült leltár (2003, 52)
Sb, 1682a = Egy (Sáros)berkeszi házban készült leltár (2003, 54–56)
Sb, 1682b = Mindszenti Pelei Ferenc búcsúlevele családjához (2003, 58–59)
Ko, 1682 = Pelei Ferenc vagyonának elosztása (2003, 62, 64, 67)
Szn, ?1703 = Szatmárnémeti városának kérvénye a Fögenerálishoz (2003, 68, 70, 72)
?Mi, 1705 = Mikolai Judith adóságai és zálogai (2003, 73, 75)
Nb, 1707 = Toldi István adósságlevele (2003, 77)
Szn, 1709 = Egy klastromba szállítandó hagyaték leltára (2003, 79, 82, 84)
Sb, 1721 = Pelei László instrukciója Kővár vidékének bírójához (2003, 85, 86, 88)
Mi, 725 = Tanúvallomás a Mikolai-birtok felosztásáról (2003, 90)
U, : 1730 = Oroszi Gáspár levele kölcsön visszafizetéséről (2003, 91)
Mi, 1790 = Mándy Imre levele bátyjához (2003, 92–93)
Ó, 1798 = Komáromy Klára zálogba ad egy birtokot (2003, 97, 100)
Cs, 1803 = Kende áborné bérbe ad egy csekei telket (2003, 101)
Cs, 1813 = Kende Mihály levele öccséhez (2003, 101)
Nk, 1813 = Geöcz Ferencznek, Szatmár vármegye főjegyzőjének végzése (2003, 103)
Nk, 1813a = Szatmár vármegye alispánjának, Eötvös Sándornak a levele a Kölcsei Kende család perének ügyében (2003, 105–106)
Nk, 1813b = Kende Gábor özvegye, Ruttkay Anna levele a vármegyének (2003, 106–107)
C, 1814 = Kölcsei Kende Gáborné, Ruttkay Anna pere (2003, 109–111)
Nk, 1814 = Újabb tárgyalás összehívása a Ruttkay Anna peres ügyében (2003, 111–112)
Nk, 1815 = Néhai Kende Gábor felesége, Ruttkay Anna levele a vármegyéhez (2003, 113)
P, 1847 = Peley Imre és Szögyéni Eleonóra szerződése gyermekeikkel (2003, 115–118)
R, 1858 = Remetemező előljáróinak adósságkövetelése Mándy Pétertől (2003, 119)
Szn, 1863 = Mándy Péter alapítványi pénzéről (2003, 127)
Szn, 1865 = Mándy Péter a képviselők korteskedéséről (2003, 121, 122, 124)

Ugocsa vármegye

- Fa, 1696 = Bogathi András levele földjei zálogba adásáról (2003, 130)
Nsz, 1738 = Perényi Antal Fai Kürthy Andrásnak telket adományoz (2003, 131, 134)
Fa, 1752 = Gulácsi László szolgálatra felfogadja Kovács Lászlót (2003, 134)
Fa, 1754 = Szabó László szolgálatra kötelezi el magát (2003, 135)
Fa, 1772 = Bóne Erzsébet válaszelevele a szolgabírónak (2003, 136)
Fa, 1787 = Dienes László felszólító levele (2003, 137)
Szv, 1805 = Felkérés Szirmai Antalnak Ugocsa monográfiájához való adatgyűjtésre (2003, 138)

4. SZ. MELLÉKLET

A SZÖVEGEKBEN ELŐFORDULÓ HELYNEVEK HELYVISZONYRAGJAI⁶

Belső helyviszonyraggal (inessivus, illativus, elativus) álló helynevek:

Also Fernezelybē (67)

Ardoba (123)

Bégányban (23)

Bereghszaszbán (17)

Czégényben (97)

Csekében (91)

Debrecsenben (52)

Derczenbe (22)

Fernezelybē (67)

Hadadban (52)

Istvándiban (95)

Károlyban (92)

Kömöröben (95)

magyar országban (12)

Mikolaban (67)

N(agy)Károlyban (99)

Novaszoholyatinban (30)

Orosziban (82)

Partiumb(an) (69)

Pestben (99)

Szirmában (30)

Urában (82)

Külső helyviszonyraggal (superessivus, sublativus, delativus) álló helynevek:

Banyan (67)

Berkeszen (58)

Cserén (27)

Dányádon (98)

Dioszadon (58)

Fancsikan (123)~Fancsikán (117)~Fantsikán (22)

Farnosson (20)~Fornoson (22)

Gáthon (22)

Geresen (52)

Husztón (30)

Kalinfálván (120)

Kolczeron (58)

Leleszre (91)

Lopusnyán (30)

Matólcson (95)

Munkácsra (23)

Pálfā (90)

Pálfálván (105)

Patakra (82)

Pesthen (94)

Remetemezőn (106)

Ripinyen (30)

Somlyorul (50); Somlyora (52)

Szatmáron (113)

Gornyán (82)

Varallyā (67)

Lokativusi -t:

Szatmárt (106)

A TÉMÁBÓL MEGJELENT PUBLIKÁCIÓ

TANULMÁNYOK

Egy művelt szatmári úr nyelvhasználata a XIX. században. In Benő A.–Fazakas E.–Szilágyi N. S. (szerk.): *Nyelvek és nyelvváltozatok 2*. Kolozsvár, 2007, 218–226. A Szabó T. Attila Intézet Kiadványai 4.

Szépanyáink viseletéről. Miről vallanak a XVII–XVIII. századi északkelet-magyarországi leltárak? In *In honorem Margócsy Klára*. Szerk. Karádi Zsolt. Nyíregyháza, 2007, 67–72.

Forrásközlés: *12 irat betűhű átírása. XVII–XIX. századi levelek Északkelet-Magyarországról*. Szerk. Révay Valéria. Nyíregyháza, 2003, Örökségünk Kiadó, 13–15; 16; 18; 20; 21; 45; 50; 52 (Mizser Lajossal); 54–56 (Mizser Lajossal); 58–59; 62–67; 90; 134; 135.

Adalékok Szatmár vármegye nyelvjárásának XVII – XIX. századi történetéhez. Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson. Debrecen – Jyváskylä. 2002, 261–272.

Az északkeleti nyelvjárás főbb jellemzőinek kialakulása. In *Mutatványok a hármas határ menti nyelvhasználat kutatásaiból*. Nyíregyháza, 2002. Szerk.: P. Lakatos Ilona. Bessenyei György Könyvkiadó.

Kővár vidékének XVI. századi nyelvhasználata. In *Köszöntő könyv Jakab László 70. születésnapjára. Magyar Nyelvjárások, XXXVIII [2000.]*, 353–361.

Egy XVII. századi végrendelet nyelvéről. *Magyar Nyelvjárások, XXXVII (1999)* 393–398.

Adalékok az északkeleti nyelvjárás XVII. századi történetéhez. *Magyar Nyelvjárások, XXXVI. 1999*, 95–106.

Két összeírás a 17. századból. *Magyar Nyelvjárások, XXXVI. 1999*, 91–5. (Mizser Lajossal)

Nyelvtörténeti alapok az északkeleti nyelvjárások tanulmányozásához. In *Útmutató a szabolcs-szatmár-beregi nyelvjárások tanulmányozásához (főiskolai hallgatók számára)*. Nyíregyháza, 1999, 38–45.

Szabolcs-Szatmár-Bereg megye nyelvjárásának története. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 1997/4*, 477–486.

SZERKESZTETT KÖTET

XVII–XIX. századi levelek Északkelet-Magyarországról. Szerk. Révay Valéria. Nyíregyháza, 2003, Örökségünk Kiadó, 174.

Útmutató a szabolcs-szatmár-beregi nyelvjárások tanulmányozásához (főiskolai hallgatók számára). Nyíregyháza, 1999.

KÖNYVRÉSZLET

Tanulmányok Bereg, Máramaros, Szatmár és Ugocsa XVII–XIX. századi nyelvéllapotáról (társszerző Mizser Lajos), Nyíregyháza, 2004, Örökségünk Kiadó, 53–156.

